

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΤΕΡΟΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ:
ΙΣΤΟΡΙΑ, ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΓΚΟΤΟΒΑ Κ. ΙΩΑΝΝΑ

**Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ
ΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΤΩΝ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ (Αναπληρωτής καθηγητής)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2021

ΓΚΟΤΟΒΑ Κ. ΙΩΑΝΝΑ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ
ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΤΩΝ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (Αναπληρωτής καθηγητής)

ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΣ (Επίκουρος καθηγητής)

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Επίκουρος καθηγητής)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2021

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα Διπλωματική εργασία ασχολείται με τη μελέτη της εικόνας του «Άλλου», πιο συγκεκριμένα του Οθωμανού Τούρκου, όπως αυτή διαμορφώθηκε στη σκέψη των Ελλήνων Διαφωτιστών. Η κριτική τους ασκείται με πολιτικούς όρους. Το θρησκευτικό κριτήριο υποχωρεί εκείνη την περίοδο. Οι φιλελεύθερες ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης επηρέασαν καταλυτικά την εικόνα που σχημάτισαν για τους Τούρκους. Επιπλέον, όλοι σχεδόν είχαν άμεση εμπειρία από τον χαρακτήρα της οθωμανικής εξουσίας, που αγωνίζονταν να την ανατρέψουν, αλλά και του τουρκικού λαού, με τον οποίο συμβίωσαν για ένα τουλάχιστον διάστημα της ζωής και της δράσης τους.

Οι Έλληνες διανοούμενοι συνειδητοποίησαν την ανάγκη μιας πολιτισμικής, κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής στην ελληνική κοινωνία, η οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της παιδείας ή, ακόμα, και μέσω της επαναστατικής πρακτικής. Τους απασχολούσε πολύ ο διαφωτισμός των μαζών, ώστε να μπορέσουν να κατανοήσουν την τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν υπό τον οθωμανικό ζυγό και η αποκατάσταση της ελευθερίας στην πατρίδα τους. Οι συχνές τους αναφορές στα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης δείχνουν ότι το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος που είχαν ονειρευθεί και ήθελαν να δημιουργήσουν έπρεπε ν' αποτελεί ένα μέλος των άλλων πολιτισμένων ευρωπαϊκών κρατών. Γι' αυτό αγωνίστηκαν για την αντικατάσταση του οθωμανικού δεσποτισμού από έναν φιλελεύθερο, δημοκρατικό τρόπο διακυβέρνησης. Λογω της σημασίας που έχουν τα έργα των Ελλήνων Διαφωτιστών, η εικόνα ή, πιο σωστά, οι εικόνες που μας δίνουν για τον «Άλλο», δηλαδή για τους Οθωμανούς Τούρκους έχουν βαρύνουσα σημασία.

Η μελέτη αυτή, λοιπόν, έχει ως στόχο την ανάδειξη της εικόνας των Οθωμανών Τούρκων μέσα από την οπτική γωνία των Ελλήνων Διαφωτιστών. Στα κείμενα τους καταγγέλλουν το απολυταρχικό καθεστώς του Οθωμανικού Κράτους και, συνάμα, τους φορείς της οθωμανικής εξουσίας. Ωστόσο, η γνώμη που σχημάτισαν για τον απλό τουρκικό λαό είναι, εν γένει, διαφορετική, καθώς πιστεύουν ότι ο χαρακτήρας ενός έθνους επηρεάζεται άμεσα από τη μορφή του πολιτεύματός του και ότι μέσω της σωστής διαπαιδαγώγησης του πολίτη μπορεί να βελτιωθεί.

Το θέμα της εργασίας επιλέχθηκε στο πλαίσιο του σεμιναριακού μαθήματος του κ. Γ. Β. Νικολάου με θέμα «"Εμείς" και οι Άλλοι": Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων σε ελληνικά κείμενα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας», όπου μελετήσαμε την εικόνα που σχημάτισαν οι Έλληνες, ιδίως οι συγγραφείς διαφόρων κειμένων για τους Οθωμανούς Τούρκους, με τους οποίους συμβίωσαν επί αιώνες, και για την οθωμανική εξουσία.

Θα ήθελα, λοιπόν, να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της εργασίας μου κ. Γεώργιο Β. Νικολάου, Αναπληρωτή καθηγητή του Τομέα Νεότερης Ελληνικής

Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για τη στήριξη και τη βοήθεια που μου προσέφερε κατά την εκπόνηση της εργασίας μου. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Επίκουρους καθηγητές του ίδιου Τμήματος, κ. Λάμπρο Φλιτούρη και Νικόλαο Αναστασόπουλο γιατί δέχθηκαν, μετά χαράς, να είναι μέλη της Τριμελούς εξεταστικής επιτροπής αυτής της Διπλωματικής εργασίας.

Ιωάννινα
Δεκέμβριος 2021

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΔΙΕΕΕ: Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
- ΕΕΦΣΠΑ: Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
- ΕΕΦΣΠΙ: Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
- ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
- ΙΝΕ: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού
- ΜΙΕΤ: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
I. Σύντομη επισκόπηση του κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.....	7
II. Οι πηγές της μελέτης	12
III. Η δομή της εργασίας.....	20

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η εικόνα του «Άλλου»- Το σχήμα «Εμείς» και οι «Άλλοι».....	22
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Οι παράγοντες διαμόρφωσης της εικόνας των Οθωμανών Τούρκων στους Έλληνες Διαφωτιστές.....	25
---	----

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Εικόνες του τουρκικού λαού.....	29
---------------------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Εικόνες για την Οθωμανική εξουσία.....	47
--	----

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	71
--------------------	----

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	97
-------------------	----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	104
-------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	121
----------------	-----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Σύντομη επισκόπηση του κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Διαφωτισμός ονομάστηκε, στην ιστορία των ευρωπαϊκών πνευματικών κινήματων, το ανατρεπτικό εκείνο ρεύμα, το οποίο, με επίκεντρο τη Γαλλία του 18ου αιώνα και με φανερές αγγλικές καταβολές, επεκτάθηκε σ' ολόκληρη την Ευρώπη κι έφτασε ως τις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα κύρια χαρακτηριστικά του υπήρξαν ο ορθολογισμός, ο επιστημονικός πειραματισμός και ο πολιτικός φιλελευθερισμός. Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού στην ώριμη φάση της, στη σκέψη του 18ου αιώνα, εξέφραζε την απελευθέρωση του ευρωπαϊκού πνεύματος από τα δεσμά της μεσαιωνικής κοσμοθεωρίας. Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός συνιστά την κοινωνική, οικονομική, πολιτική και ιδεολογική κίνηση η οποία είχε ως στόχο την αλλαγή των κοινωνικών δομών, που βασιζόταν σε αναχρονιστικές αντιλήψεις και νοοτροπίες και τη δημιουργία ενός ελεύθερα σκεπτόμενου ατόμου.¹

Ο Ελληνισμός, εξαιτίας της μακράιωνης οθωμανικής κατάκτησης, δεν πέρασε από το στάδιο της Αναγέννησης.² Μπορούμε να πούμε ότι εξαίρεση αποτελούν μόνο οι βενετοκρατούμενες την περίοδο αυτή περιοχές της Κύπρου, της Κρήτης και των Επτανήσων, οι οποίες δέχθηκαν την επίδραση (στην τέχνη, στη λογοτεχνία κ. ά.) του ιταλικού πολιτισμού, κατεξοχήν φορέας του αναγεννησιακού πνεύματος. Αντίθετα, για λόγους που έχουν να κάνουν με την μεγαλύτερη επικοινωνία των Ελλήνων, τον 18ο και στις αρχές του 19ου αι., με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, κυρίως μέσω των Ελλήνων εμπόρων, των Ελλήνων που ζούσαν στις ελληνικές παροικίες και της παρουσίας πολλών Ελλήνων διανοούμενων στις χώρες αυτές, η επίδραση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ήταν πολύ έντονη, σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα του οθωμανοκρατούμενου ελληνικού χώρου, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για αυτόν.

Με βάση το ιστοριογραφικό σχήμα που εισηγήθηκε ο Κ. Θ. Δημαράς, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, διακρίνεται σε τρεις περιόδους, οι οποίες αντιστοιχούν με τρεις περιόδους του γαλλικού Διαφωτισμού. Η πρώτη, η προδρομική, περίοδος (1670-1774) συνδέεται με τον φιλόσοφο Βολταίρο. Η δεύτερη περίοδος (1775-1800) χαρακτηρίζεται από την έντονη επίδραση που δέχονται οι ιδέες του Διαφωτισμού από τη Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια. Η τρίτη περίοδος του νεοελληνικού Διαφωτισμού (1800-1821) σχετίζεται με την κίνηση που έγινε γνωστή, στην ιστορία της γαλλικής παιδείας, ως κίνηση των Ιδεολόγων.³

Όσον αφορά τη διάσταση του χώρου, οι περιοχές οι οποίες δέχθηκαν πρώτα τα σημάδια της πολιτισμικής αλλαγής υπήρξαν τα υπό βενετική κυριαρχία Ιόνια νησιά, οι Παραδουνάβιες ηγεμονίες και το τρίγωνο των εμπορικών πόλεων Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, με περαιτέρω προέκταση τη Μοσχόπολη, πόλεις με πολύ σημαντική οικονομική και εκπαιδευτική ανάπτυξη τον 18ο αι.⁴

Από πολιτική σκοπιά, οι περιοχές αυτές διέφεραν εντελώς μεταξύ τους. Τα Επτάνησα ανήκαν στη Βενετική επικράτεια έως το 1797, όποτε, με τη διάλυση της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας, περιήλθαν αρχικά στην επαναστατική Γαλλία και έπειτα σε άλλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Οι Παραδουνάβιες ηγεμονίες της Μολδοβλαχίας, αν και βρισκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία εξαιτίας της στρατηγικής γεωγραφικής τους θέσης κατάφεραν να εξασφαλίσουν ένα ημιαυτόνομο πολιτικό καθεστώς υπό τη διοίκηση ηγεμόνων (οσποδάρων), που διορίζε η Υψηλή Πύλη. Στις αρχές του 18ου αιώνα τη διοίκηση των Παραδουνάβιων χωρών αναλαμβάνουν, ύστερα από απόφαση της Πύλης, οι Φαναριώτες, οι οποίοι συνέβαλαν στην πνευματική εξέλιξη του Νέου Ελληνισμού. Η τρίτη περιοχή βρισκόταν στο κέντρο της οθωμανικής επικράτειας στα Βαλκάνια.⁵

Καθοριστικό ρόλο στην εμφάνιση και τη διατήρηση των νέων ιδεών του ελληνικού Διαφωτισμού έπαιξε η γειννίαση ή η πρόσβαση που είχαν αυτές οι περιοχές προς μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα: α) τα Ιωάννινα και τα Ιόνια νησιά γειτόνευαν με την Ιταλία και διατηρούσαν στενούς δεσμούς με τη Βενετία, β) οι Παραδουνάβιες ηγεμονίες με την Αυστρία και τα γερμανικά κράτη και γ) η Δυτική Μακεδονία είχε επαφή με την Κεντρική Ευρώπη, λόγω των σημαντικών εμπορικών συναλλαγών που αναπτύχθηκαν τον 18ο αιώνα. Ιδίως η περιοχή της Επτανήσου, έχοντας αποφύγει τις συνέπειες της οθωμανικής κατάκτησης, χάρη στη μακρόχρονη βενετική κατοχή, διατήρησε αδιάκοπη επαφή με την ευρωπαϊκή παιδεία, μέσω των οργανικών της δεσμών της με την Ιταλία.⁶

Εστίες υποδοχής του ελληνικού Διαφωτισμού αποτελούσαν και τα κέντρα της ελληνικής διασποράς στις πόλεις της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης: Βενετία, Βιέννη, Τεργέστη, Άμστερνταμ, Μασσαλία και Παρίσι. Αργότερα και η Οδησός, όπου δημιουργήθηκε μία σημαντική ελληνικά παροικία γύρω στα τέλη του 19ου αι. Δεν είναι δε καθόλου τυχαίο ότι εκεί ιδρύθηκε, το 1814, η Φιλική Εταιρεία. Οι κοινότητες αυτές, ιδίως εκείνες της Δυτικής Ευρώπης, αποτελούσαν τους διαύλους μετάδοσης των νέων ιδεών του Διαφωτισμού στην ελληνική κοινωνία.⁷

Όσο για την κοινωνιολογική διάσταση του Διαφωτισμού, οι νέες ιδέες βρήκαν κάποια απήχηση σε περιοχές όπου είχαν κάνει την εμφάνισή τους νέες κοινωνικές ομάδες με διαφορετικές ανάγκες και με διάθεση αλλαγής των πραγμάτων.⁸

Οι έμποροι που είχαν εμπορικές συναλλαγές με χώρες της Δυτικής Ευρώπης συνέβαλαν, σε μεγάλο βαθμό, στην πνευματική αφύπνιση των Ελλήνων και στη διάχυση στον ελληνικό χώρο των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, κυρίως με την ίδρυση σχολείων και την έκδοση ή αποστολή στα ελληνικά σχολεία βιβλίων. Η προσπάθεια αυτή γίνεται πιο έντονη τον 18ο αι., λόγω της συνεχούς οικονομικής ανόδου του Ελληνισμού. Η ολιγάριθμη και μάλλον ασήμαντη ομάδα των Ελλήνων εμπόρων του 16ου και 17ου αι. μετατρέπεται τώρα σε ένα είδος «διαβαλκανικής τάξης» που ασκούσε μεγάλη επιρροή σ' ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων.

Παράλληλα, συνεργάζονται στενά με τα εμπορικά κέντρα της Δύσης. Το ενδιαφέρον των Ελλήνων εμπόρων για τη διασφάλιση των εμπορικών τους δραστηριοτήτων θα τους φέρει αντιμέτωπους με το οθωμανικό καθεστώς το οποίο, αντί να διευκολύνει ή να ενθαρρύνει την οικονομική τους δραστηριότητα, την παρεμποδίζει με αρπαγές περιουσιών και ποικίλες άλλες αυθαιρεσίες. Η αντιπαράθεση αυτή των Ελλήνων αστών-εμπόρων συντέλεσε στη δημιουργία μιας επαναστατικής εθνικής ιδεολογίας. Βέβαια δεν είχαν όλοι οι έμποροι μια ξεκάθαρη εθνική συνείδηση. Ένα τμήμα τους υποστήριζε τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου εθνικού κράτους, ακόμα και μέσω της κοινωνικής επανάστασης.⁹

Η δεκαετία 1770-1780 αποτελεί ορόσημο στην εξέλιξη αυτού του ιδεολογικού κινήματος. Σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως ο Β΄ Ρωσοτουρκικός Πόλεμος (1768-1774), ο οποίος έληξε με τη σύναψη της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), η οποία συνέτεινε καθοριστικά στη μεγάλη ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου, ευνόησαν την περαιτέρω ανάπτυξή και τη διάδοση στον ελληνικό χώρο των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.¹⁰

Ως «πνευματικούς προδρόμους» του Διαφωτισμού μπορούμε να θεωρήσουμε, αναμφίβολα, τον Μεθόδιο Ανθρακίτη (περ. 1660 - περ. 1749), ο οποίος δίδαξε για ένα διάστημα και στα Γιάννενα, διδάσκαλο με πρωτοποριακές για την εποχή του ιδέες, τον Αντώνιο Κατήφορο (1685 - 1763), τον Βικέντιο Δαμοδό (1700 - 1752) και τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1680 - 1730).¹¹

Μια από τις σπουδαιότερες μορφές του νεοελληνικού Διαφωτισμού –κατά πολλούς ιστορικούς η σπουδαιότερη– υπήρξε ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Έγινε γνωστός κυρίως για το θεολογικό και φιλοσοφικό του έργο. Το σημαντικότερο φιλοσοφικό του έργο, η *Λογική*, εκδόθηκε στη Λειψία το 1766. Οι πολιτικές και πολιτειακές του απόψεις εκφράζονται στο έργο *Στοχασμοί εις τους παρόντας κρίσιμους καιρούς του Οθωμανικού κράτους*, το οποίο ήταν εμπνευσμένο από τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768- 1774. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα η Ρωσία, θα εξελιχθεί χάρη σ' ένα μεγαλόπνοο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, σε μία μεγάλη και με επεκτατική πολιτική ευρωπαϊκή δύναμη, προς την οποία θα στρέψουν τις ελπίδες τους για απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό οι Έλληνες και οι υπόλοιποι ορθόδοξοι βαλκανικοί λαοί. Από την πλευρά τους οι Ρώσοι θα τους χρησιμοποιήσουν για την πραγμάτωση των επεκτατικών τους σχεδίων εις βάρος του Οθωμανικού Κράτους. Σταθερό στόχο της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής αποτελούσε η προσάρτηση της Κριμαίας και η επέκταση στην Ανατολική Μεσόγειο. Για την επίτευξή του θεωρήθηκε αναγκαία η σύμπραξη των ορθόδοξων βαλκανικών λαών, με αντάλλαγμα τις υποσχέσεις για εθνική ανεξαρτησία. Μέσα σ' αυτό το κλίμα υποσχέσεων κι ελπίδων, ο Βούλγαρης ανέπτυξε μία θεωρία φωτισμένης δεσποτείας εμπνευσμένης από το ρωσικό παράδειγμα.¹²

Δίπλα στον Ευγένιο Βούλγαρη στέκεται επάξια ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731 - 1800) με το έργο του *Στοιχεία Φυσικής*, που εκδόθηκε στη Λειψία την ίδια χρονιά με τη *Λογική* του Βούλγαρη.¹³ Ακολουθεί ο Ιώσηπος Μοισιόδακας (1730- 1800). Στην *Απολογία* του, που δημοσιεύθηκε στη Βιέννη το 1780, φέρεται ως οπαδός του αβασίλευτου πολιτεύματος, όπου κυριαρχούν οι νόμοι.¹⁴ Στην ίδια γενεά με τον Μοισιόδακα ανήκει και ο Δημήτριος Καταρτζής (περ. 1730 - 1807), ο οποίος ήταν ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του φαναριωτικού Διαφωτισμού.¹⁵

Στην τρίτη γενεά των διαφωτιστών ανήκουν, κυρίως, ο Ρήγας Βελεστινλής (1757 - 1798), οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, που δημοσιεύθηκε στη Βιέννη το 1791, Δανιήλ Φιλιππίδης (περ. 1755 - 1832) και Γρηγόριος Κωνσταντάς (1758 - 1844) κ. ά. Ο Ρήγας κάλυψε με τα έργα του ένα ευρύ φάσμα συγγραφικού έργου: πεζογραφία, φυσικές επιστήμες, θέατρο, μεταφράσεις, επαναστατικά-πολιτικά κείμενα. Η επαναστατική του δράση επέφερε τον εκκλησιαστικό του αφορισμό (1798). Η άμεση πνευματική τους συγγένεια με την προηγούμενη γενεά αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του διαφωτιστικού κινήματος. Οι λόγιοι αυτοί υπήρξαν μαθητές του Μοισιόδακα και του Καταρτζή. Οι ιδέες τους διαμορφώθηκαν μέσα στο πνευματικό περιβάλλον των παραδουνάβιων ηγεμονιών.¹⁶ Εδώ θα πρέπει να προστεθούν δύο ακόμη πνευματικοί κύκλοι: αυτός των Ιωαννίνων γύρω από τον Αθανάσιο Ψαλίδα¹⁷ και αυτός του Παρισιού γύρω από τον Αδαμάντιο Κοραή. Ο Αδ. Κοραής αναδεικνύεται ως κεντρική μορφή του νεοελληνικού Διαφωτισμού στην ώριμη φάση του, πιο συγκεκριμένα, στην περίοδο της ελληνικής παλιγγενεσίας.¹⁸

Φιλοδοξία των Ελλήνων διαφωτιστών ήταν η δημιουργία πολλών σχολείων, ικανών ν' ανταποκριθούν στις σύγχρονες κοινωνικές κι εθνικές ανάγκες. Γι' αυτό προτείνουν την αντικατάσταση των παραδοσιακών σχολείων, που λειτουργούσαν υπό την άμεση ή έμμεση επίδραση της Εκκλησίας, από τα λεγόμενα νεωτερικά σχολεία που θα επικέντρωναν το ενδιαφέρον στη διδασκαλία των επιστημών και θα εφάρμοζαν σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους.¹⁹

Η εισχώρηση των νέων ιδεών του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο συνέβαλε στη διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης και στο πέρασμά της από την «παράδοση» στη «νεωτερικότητα». Οι μεγάλες αλλαγές που σημειώθηκαν στον χώρο της ελληνικής παιδείας καθόρισαν τη διάπλαση της ιστορικής συνείδησης μεταξύ των νεότερων Ελλήνων. Η «ανακάλυψη» της αρχαιοελληνικής καταγωγής τους και γενικότερα του ένδοξου παρελθόντος τους αποτέλεσε το πιο βασικό στοιχείο για τον σχηματισμό της νέας ιστορικής ταυτότητας. Μια άλλη παράμετρος του αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων υπήρξε η επιθυμία τους να ενταχθούν στην οικογένεια των πολιτισμένων εθνών της Ευρώπης.²⁰

Σημαντικό δείκτη της πολιτισμικής αλλαγής αποτελεί η παραγωγή του βιβλίου. Το στοιχείο που έχει μεγάλη σημασία εδώ είναι η αύξηση της παραγωγής των μη θρησκευτικών βιβλίων. Από τα βιβλία που δημοσιεύθηκαν στη δεκαετία του 1790,

τα 42,32% είχαν κοσμικό περιεχόμενο. Το γεγονός αυτό έδειχνε ότι εμφανίστηκαν νέες ανάγκες τις οποίες δεν μπορούσαν να καλύψουν τα θρησκευτικά βιβλία ή τα λαϊκά αφηγήματα που μέχρι τότε κατείχαν την υψηλότερη σε κυκλοφορία θέση. Πρόκειται για βιβλία πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, κοσμικού χαρακτήρα, που γράφτηκαν από κοσμικούς, κυρίως, συγγραφείς.²¹

Τα τυπογραφεία στα οποία εκδίδονται τα ελληνικά βιβλία βρίσκονταν σε πόλεις της δυτικής Ευρώπης (Βιέννη, Λειψία, Παρίσι, Βενετία κ. α.), πράγμα που δυσκόλευε τη διακίνησή τους στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Ένα ακόμη, όχι μικρότερης σημασίας, στοιχείο νεωτερικότητας αποτελεί η λειτουργία ελληνικών τυπογραφείων στην Κωνσταντινούπολη και στην Κέρκυρα (1798). Στο τέλος αυτής της περιόδου θα ιδρυθούν ελληνικά τυπογραφεία σε κέντρα του Διαφωτισμού της Ανατολής: Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (Ιάσιο, Βουκουρέστι), Κυδωνίες και Χίο.²²

Το παράδειγμα της «φωτισμένης Ευρώπης» προβάλλεται απ' όλους τους προοδευτικούς διανοούμενους της εποχής εκείνης. Απέναντί τους θα βρεθούν οι συντηρητικοί λόγιοι (όπως ο υπερσυντηρητικός θεολόγος-διδάσκαλος Αθανάσιος ο Πάριος), οι οποίοι βλέπουν την Ευρώπη ως την πηγή από την οποία προέρχονται όλα τα κακά (άκριτος μιμητισμός).²³ Αυτό δείχνει ότι η νέα προοδευτική ιδεολογία δεν επιβλήθηκε χωρίς να συναντήσει εμπόδια. Η Εκκλησία μάχεται εναντίον των νέων αυτών ρευμάτων, τα οποία θεωρεί επικίνδυνα για τη χριστιανική πίστη. Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρξαν και σπουδαίες μορφές της Εκκλησίας, όπως ο Αυγένιος Βούλγαρης, ο Βενιαμίν ο Λέσβιος κ. ά. οι οποίοι διαπνέονταν από τα ιδεώδη του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, με βάση τα οποία δίδαξαν σε διάφορα ονομαστά σχολεία εκείνης της εποχής και συνέγραψαν τα σπουδαία έργα τους. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι η διδασκαλία αυτών των προοδευτικών κληρικών συνάντησε τις αντιδράσεις των πιο συντηρητικών κύκλων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ιδίως των κύκλων του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Πράγματι, η εδραίωση του διαφωτιστικού κινήματος σκληραίνει τη στάση της Εκκλησίας απέναντί του. Στα τέλη 18ου αιώνα (1793 - 1800) το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και οι συντηρητικοί λόγιοι προβαίνουν σε μία σφοδρότατη επίθεση εναντίον των ιδεών και των εκπροσώπων του Διαφωτισμού, εξαιτίας της προώθησης των δημοκρατικών Γάλλων του Ναπολέοντα στα Επτάνησα (1797) και, γενικά, στην Ανατολή και της καταλυτικής επίδρασης των ιδεωδών της Γαλλικής Επανάστασης στον ελληνικό και ευρύτερα στον βαλκανικό χώρο. Με στόχο την αναχαίτιση των επαναστατικών ιδεών και προταγμάτων του Διαφωτισμού λήφθηκαν ορισμένα μέτρα: επιβλήθηκε γενικευμένη λογοκρισία στα βιβλία που κυκλοφορούσαν στην ορθόδοξη Ανατολή, απαγορεύθηκε η ανάγνωση «ύποπτων» βιβλίων και απειλήθηκαν με αφορισμό όσοι τα διάβαζαν, καθώς κι όσοι δεν τα κατέστρεφαν. Στο σημείο αυτό παρατηρείται ότι τα συμφέροντα του Οικουμενικού Πατριαρχείου/Εκκλησίας συνέπιπταν μ' αυτά του Οθωμανικού Κράτους, το οποίο

είχε θορυβηθεί πάρα πολύ από την προέλαση των γαλλικών στρατευμάτων στην Κεντρική Ευρώπη και στην Αίγυπτο. Μέσα σ' αυτό το ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα η Εκκλησία διακηρύττει, με θεωρητική θεμελίωση στις Γραφές, την υποταγή στην κοσμική οθωμανική εξουσία. Η Υψηλή Πύλη χρησιμοποιεί, στην κυριολεξία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως προκειμένου να αναχαιτίσει τη διάδοση των επαναστατικών ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να αποσοβήσει τον κίνδυνο εισβολής των γαλλικών στρατευμάτων στα εδάφη της, γιατί φοβόταν ότι θα προκαλούσε επαναστατικά κινήματα από την πλευρά των υπόδουλων ραγιάδων. Τις απόψεις αυτές εκφράζουν στα κείμενά τους οι συντηρητικοί εκπρόσωποι του Αντιδιαφωτισμού, όπως ήταν ο Αθανάσιος Πάριος και διάφοροι άλλοι.²⁴

Σ' αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄. Οι δύο πατριαρχίες του συνδέονται με τις σφοδρές επιθέσεις του Πατριαρχείου εναντίον του Διαφωτισμού: η πρώτη (1797 - 1799) συνδέεται με την καταδίκη της Γαλλικής Επανάστασης και η δεύτερη πατριαρχία (1819 - 1821) με την καταδίκη του κοραϊσμού.²⁵

Συνεπώς, στα τέλη του 18ου αιώνα είχαν διαμορφωθεί δύο αντίθετες πολιτικές απόψεις αναφορικά με το ελληνικό ζήτημα: αυτή της εκκλησιαστικής ηγεσίας, η οποία λειτουργούσε ως υπέρμαχος της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων και αυτή των Ελλήνων διανοούμενων οι οποίοι οραματίζονταν ένα ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, οργανωμένο σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο.²⁶

Ο νεοελληνικός, λοιπόν, Διαφωτισμός υπήρξε ένα ανατρεπτικό κίνημα που θέλησε να υποκαταστήσει τα παραδοσιακά ιδεολογικά ρεύματα που κυριαρχούσαν στις προηγούμενες περιόδους. Ως ένα μεγάλο βαθμό ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε. Υποχώρησε όμως, σταδιακά, με την έκρηξη της Επανάστασης του 1821 και τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.²⁷

II. Οι πηγές της μελέτης

Η μελέτη της ιστορίας των ιδεών προϋποθέτει τη γνωριμία μας με τους φορείς των ιδεών και των συνειδήσεων, όσες, κάθε φορά, επηρέασαν την ιστορική εξέλιξη των κοινωνιών.¹ Κρίνεται, λοιπόν, απαραίτητο να γίνει λόγος σχετικά με τις πηγές που χρησιμοποιούνται στην παρούσα μελέτη και να δοθούν τα βιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων, ώστε να γίνει καλύτερα κατανοητή η εικόνα που μας δίνουν για τους Οθωμανούς Τούρκους.

Η εργασία στηρίζεται στα έργα των πιο σημαντικών Ελλήνων Διαφωτιστών, στα έργα των οποίων δίνονται πολλές εικόνες για τους Οθωμανούς Τούρκους και, κυρίως, για την οθωμανική εξουσία. Πιο συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε, από αυτή την οπτική γωνία, τα έργα του Δημητρίου Καταρτζή, του Ρήγα Βελεστινλή, του

Αδαμάντιου Κοραή και των ανωνύμων συγγραφέων της *Ελληνικής Νομαρχίας* και του *Ρωσσαγγλογάλλου*.

Ο **Δημήτριος Καταρτζής ή Φωτιάδης** γεννήθηκε γύρω στο 1730, πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη, όπου, πάντως, έμαθε τα πρώτα γράμματα. Είχε καταλάβει υψηλά δικαστικά και διοικητικά αξιώματα στην αυλή των Φαναριωτών ηγεμόνων της Βλαχίας. Το 1770, μέσα στην ταραχή που είχε προκαλέσει ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, γίνεται Λογοθέτης και έπειτα φτάνει, με τη θέληση της ρωσικής εξουσίας, στο αξίωμα του Μεγάλου Λογοθέτη. Στην περίπτωση του Καταρτζή παρουσιάζονται δυσκολίες που σχετίζονται με την ταύτιση του ονόματός του. Τα συμπεράσματα της έρευνας γύρω από αυτό το ζήτημα είναι τα ακόλουθα: α) Ο ίδιος υπογράφεται σε επιστολές του ως Δημήτριος Φωτιάδης, ή Φωτάκης (Φωτάκη;), ή Παναγιωτάκης (Παναγιωτάκη;). Στα χειρόγραφα των έργων του βλέπουμε ότι υπογράφει ως Δημήτριος Παναγιωτάκης, ή, από τον τίτλο, Δημήτριος Κλουτζιάρης· β) Οι σύγχρονοί του τον ονομάζουν Καταρτζή, καθώς και Παναγιωτάκη, Φωτιάδη ή Φωτάκη. Επίσης, τον ονομάζουν κι από τους τίτλους του Παχαρήκου, του Κλουτζιάρη ή του Μεγάλου Νομοθέτη· γ) Σε δημόσια έγγραφα υπογράφει μ' όλους τους παραπάνω τρόπους. Το βέβαιο είναι ότι το βαπτιστικό του όνομα ήταν Δημήτριος. Όταν συναντούμε άλλο βαπτιστικό, Φώτης, ή Παναγιωτάκης, γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι πρόκειται για άλλο πρόσωπο. Το οικογενειακό του όνομα, εάν είχε, θα ήταν Παναγιωτάκης. Συνεπώς, ο Δημήτριος ήταν γνωστός ως Φωτιάδης, Φωτάκης ή Φωτίου. Πέθανε το 1807, σε ηλικία 70 ετών.²

Η συγγραφική του δραστηριότητα ξεκίνησε το 1783 κι ολοκληρώθηκε το 1791. Το συγγραφικό έργο του παρέμεινε ανέκδοτο. Το σωζόμενο μέρος του έργου του, δηλαδή το μεγαλύτερο, το βρίσκουμε σ' ένα συλλογικό τόμο, δημοσιευμένο από τον Κ. Θ. Δημαρά, με τίτλο τα «Ευρισκόμενα». Εκεί περιλαμβάνονται όλα τα δοκίμια του Καταρτζή: Μέρος Πρώτο: *Σχέδια και Λόγοι 1. Τοις τα παρόντα αναγιγνώσκουσι σχέδια ευ πράττειν α' Σχέδιο ότ' η ρωμαίικια γλώσσα, όταν καθώς λαλιέται και γράφετ', έχει στα λογογραφικά της τη μελωδία, και στα ποιητικά της ρυθμό, και το πάθος και την πειθώ στα ρητορικά της. Ότι τέτοια, είναι σαν την ελληνική, κατά πάντα καλύτερ' απ' όλαις ταις γλώσσαις. Κι ότ' η καλλιέργιά της, κ' η συγγραφή βιβλίων σ' αυτήνα, είναι γενική και ολική αγωγή του έθνους, β' Σχέδιο της αγωγής των παιδιών Ρωμών και Βλάχων, που πρέπει να γένεται μετα λόγου στα κοινά και σπητικά σκολεία, 2. Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελιούνται και να μη βλάπτουνται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποια να' ναι η καθ' αυτό τους σπουδή, 3. Εγκώμιο του φιλόσοφου, μακαρισμός του ορθόδοξου, ψόγος του άθεου, ταλάνισμα του δεισιδαίμων, 4. Έκτη Διάλεκτος Ελληνική ή ρωμαίικα έντεχνα και μεμουσωμένα α' Λόγος προτρεπτικός στο γνώθι σαυτόν και στην κοινή παιδαγωγία του έθνους, ή σοφός, ημιμαθής, αμαθής, β' Λόγος προτρεπτικός στο να κάνουμε δασκάλους στα ρωμαίικα, σε κά' επιστήμ' ή ελευθέρια τέχν' ή αναγκαία ξενική γλώσσα. Μεθοδικά έργα: 1. Γραμματική της ρωμαίικιας γλώσσας, 2. Δικανική*

Τέχνη, 3. Δύο Πρόλογοι: 1 Πρόλογος στη μετάφραση του Ρεάλ, 2. Πρόλογος στην παραλλαγή σε αιρετή γλώσσα του «Γνώθι σαυτόν». Μέρος Δεύτερο: Α' Το «Γνώθι σαυτόν» σε αιρετή γλώσσα (1796), Β' Από τη μετάφραση του Ρεάλ (1784-1786) Μετάφραση του ρεάλ. Περιεχόμενα του πρώτου τόμου, Περιεχόμενα του δεύτερου τόμου, Γ' Επιστολές και αμφίβολα (1777- 1789;) 1. Επιστολή προς τον Ιεροσολύμων Προκόπιο, 2. Επιστολές προς τον Λάμπρο Φωτιάδη, 3. Αχρονολόγητες επιστολές προς τον Πατριάρχη Καλλίνικο Γ'.³ Μέσα από το έργο του αποκαλύπτονται τα πνευματικά του προσόντα: πνεύμα προοδευτικό, εξελικτικό αλλά όχι επαναστατικό. Υπήρξε ο κύριος εκπρόσωπος του φαναριωτικού διαφωτισμού.⁴

Ο **Ρήγας Βελεστινλής** γεννήθηκε το 1757 στο Βελεστίνο της Θεσσαλίας. Καταγόταν από εύπορη οικογένεια. Αφού έμαθε τα πρώτα γράμματα στο Βελεστίνο, στη συνέχεια μαθήτευσε σε σχολεία του Πηλίου, στα Αμπελάκια ή, το πιθανότερο, στη Ζαγορά. Ολοκληρώνοντας τις εγκύκλιες (βασικές) σπουδές του, εργάστηκε, όπως φαίνεται, ως δάσκαλος στον Κισσό του Πηλίου για έναν χρόνο. Σε ηλικία 20 περίπου ετών αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη, όπου ήρθε σ' επαφή με τη φαναριώτικη κοινωνία. Έγινε γραμματικός του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ο οποίος φρόντισε για τη μόρφωσή του. Κοντά του ο Ρήγας κατάφερε να συμπληρώσει τη γλωσσομάθειά του, να διευρύνει τις γνώσεις του και ν' αποκτήσει γνώσεις σχετικά με την ευρωπαϊκή πολιτική και τη διπλωματία. Ανεξακρίβωτος παραμένει ο χρόνος εγκατάστασης του Ρήγα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες λόγω της ασάφειας των πηγών. Απόλυτα σίγουρο, όπως αποδεικνύουν τα ρουμανικά αρχεία, είναι ότι το 1788 βρισκόταν στη Βλαχία. Εκεί ασχολούταν με το εμπόριο και διέμενε σε μία αρχοντική συνοικία του Βουκουρεστίου. Το γεγονός ότι ένα ηγεμονικό έγγραφο της 27^{ης} Μαΐου 1788 τον αναφέρει ως ευκατάστατο, κάτοχο μεγάλης κτηματικής περιουσίας στην περιοχή της Βλάσκας φανερώνει ότι είχε εγκατασταθεί εκεί πριν από αρκετά χρόνια. Σύμφωνα δε με μία αξιόπιστη μαρτυρία του Χριστόφορου Περραιβού, υπηρέτησε ως γραμματέας στην οικογένεια των Βραγκοβάνων ή Μπραγκοβεάνων, μιας από τις επιφανέστερες οικογένειες της Βλαχίας, γνωστής για τα αντιτουρκικά της αισθήματα και την προσήλωσή της στις νέες ιδέες της Δύσης. Υπήρξε γραμματέας του μη Φαναριώτη και φιλότουρκου ηγεμόνα της Βλαχίας Νικόλαου Μαυρογένη, για ένα απροσδιόριστο χρονικό διάστημα. Ήταν η περίοδος του Ρωσοαυστριακού πολέμου εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1878-1792). Τότε, σύμφωνα με τον Χρ. Περραιβό, ορίστηκε έπαρχος της Κραϊόβας στη νοτιοδυτική πλευρά της Βλαχίας. Ευρισκόμενος στη θέση αυτή κατάφερε να σώσει τη ζωή του μετέπειτα πασά του Βιδινίου Πασβάνογλου, την θανάτωση του οποίου είχε διατάξει ο Μαυρογένης. Από τότε, φαίνεται ότι ο Πασβάνογλου έγινε πιστός φίλος του Ρήγα και μυήθηκε στα επαναστατικά του σχέδια. Οι πληροφορίες όμως αυτές δεν μπορούν να εξακριβωθούν από καμία άλλη πηγή. Θεωρείται όμως αρκετά πιθανό ότι ο Ρήγας την περίοδο αυτή είχε αναλάβει κάποια διοικητική ή στρατιωτική υπηρεσία στην περιοχή της Κραϊόβας. Τον Ιούνιο του 1790, λίγους

μήνες πριν τον αποκεφαλισμό του Μαυρογένη από τον Σουλτάνο Σελμής Γ' (1 Οκτ. 1790), ο Ρήγας προσελήφθη ως γραμματέας από τον Χριστόδουλο Κιρλιανό, τοπικό άρχοντα της Βλαχίας, ο οποίος τιμήθηκε από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας με τον τίτλο του βαρώνου de Langenfeld για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει στους Αυστριακούς κατά τον διεξαγόμενο εναντίον των Τούρκων πόλεμο. Η μεταπήδηση αυτή του Ρήγα από την υπηρεσία του Μαυρογένη, ενός φιλότουρκου ηγεμόνα και εχθρού των Αυστριακών, στην υπηρεσία του Κιρλιανού δεν πρέπει να μας προξενεί εντύπωση, διότι την εποχή εκείνη ήταν κάτι το συνηθισμένο, λόγω των ρευστών και εναλλασσόμενων καταστάσεων. Τον Ιούνιο του 1790 μετέβη μαζί του στη Βιέννη, όπου παρέμεινε για ένα εξάμηνο. Στη Βιέννη ήρθε σ' επαφή με τους πνευματικούς και πατριωτικούς κύκλους και με μέλη της ανώτερης αυστριακής κοινωνίας. Εκεί γνώρισε και τους αδελφούς Πουλίου, εκδότες της πολύ σημαντικής *Εφημερίδος*, του πρώτου δημοσιογραφικού οργάνου του Ελληνισμού και μελλοντικούς συνεργάτες του. Στις αρχές του 1791 επέστρεψε στο Βουκουρέστι, όπου έμεινε, τουλάχιστον, για πέντε χρόνια. Στο χρονικό αυτό διάστημα, σύμφωνα με όχι απόλυτα εξακριβωμένες πληροφορίες, χρημάτισε γραμματέας του Μιχαήλ Σούτσου και διερμηνέας στο γαλλικό προξενείο της Βλαχίας. Κατά την τελευταία παραμονή του στη Βλαχία (1791- 1796) ήρθε σ' επαφή με σημαντικούς Έλληνες διανοούμενους. Έγινε μάλιστα μαθητής του σπουδαίου Έλληνα διαφωτιστή Ιωάννη Μοισιόδακα, ο οποίος δρούσε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Η συναναστροφή του με τον Δημήτριο Καταρτζή τον βοήθησε να γνωρίσει αξιόλογους Έλληνες λογίους που συγκροτούσαν τον κύκλο του: τον Γρηγόριο Κωνσταντά, τον Δανιήλ Φιλιππίδη, τον Παναγιώτη Κορδίκια, τον Νεόφυτο Δούκα, τον Κων/νο Σταμάτη και τον Αθανάσιο Χριστόπουλο. Υπηρέτησε ως αξιωματούχος στη φαναριώτικη διοίκηση της Βλαχίας και συνδέθηκε με τους εκεί φιλελεύθερους Γάλλους και διπλωμάτες, όπως ήταν ο D' Hauteville και ο Gaudin. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Ρήγας διαμόρφωσε την πολιτική του θεωρία.

Η εκδοτική του δραστηριότητα είχε, πρωτίστως, πολιτικούς-επαναστατικούς σκοπούς. Μετέφρασε τον Δ' τόμο του πολύ γνωστού έργου του Abbe Barthelemy, *Περιήγησις του νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα (Voyage du jeune Anacharsis en Grèce)*, ο οποίος τυπώθηκε το 1797 στη Βιέννη. Τον ίδιο χρόνο τυπώθηκε η μεγάλη *Χάρτα της Ελλάδος* στο τυπογραφείο των Μαρκίδων Πουλίου, στη Βιέννη. Τα πολιτικά του κείμενα τυπώθηκαν σ' ένα φυλλάδιο που έφερε τον τίτλο *Νέα Πολιτική Διοικήσις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας*. Περιλάμβανε τέσσερα επιμέρους κείμενα: α) μια *Προκήρυξη*, β) τα *Δίκαια του Ανθρώπου*, γ) το κυρίως *Σύνταγμα* και δ) τον *Θούριο*. Τυπώθηκε με μυστικότητα από τους αδελφούς Πουλίου, το 1797, στη Βιέννη. Το τελευταίο έργο που έδωσε για εκτύπωση φέρει τον τίτλο [*Στρατιωτικόν*] *Εγκόλπιον*. Πιθανότατα πρόκειται για μία διασκευή του εγχειριδίου στρατιωτικής τέχνης του Αυστριακού στρατάρχη von Khevenhuller. Στο έργο αυτό του Ρήγα, όπως μας πληροφορούν τα αυστριακά αρχεία (οι ανακρίσεις του Ρήγα), συμπεριλαμβάνεται η *Δημοκρατική*

Κατήχηση και δύο εθνεγερτικά τραγούδια: ο *Πατριωτικός Ύμνος*, που ακολουθούσε τη μελωδία της γαλλικής *Καρμανιόλας*, και άλλο ένα στον ρυθμό του γνωστού γερμανικού τραγουδιού της εποχής *Freut euch des Lebens*.

Αφού ολοκλήρωσε τις διαδικασίες εκτύπωσης των επαναστατικών κειμένων του, ο Ρήγας αναχώρησε από τη Βιέννη με προορισμό την οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα. Τα έργα του αυτά στάλθηκαν, στις αρχές Δεκεμβρίου 1797, δήθεν ως εμπορεύματα στο κατάστημα του Αντωνίου Νιώτη στην Τεργέστη. Από κει θα τα παραλάμβανε ο έμπιστος φίλος του Αντώνιος Κορωνιός και θα τα παρέδιδε στον ίδιο τον Ρήγα, όταν θα έφτανε εκεί. Όμως ο Κορωνιός βρισκόταν σε επαγγελματικό ταξίδι στη Δαλματία. Έτσι, την επιστολή την παρέλαβε ο συνέταιρός του Δημήτριος Οικονόμου ο οποίος, φοβούμενος προφανώς τις συνέπειες, παρέδωσε το κιβώτιο με τα επαναστατικά κείμενα του Ρήγα κατευθείαν στις αυστριακές Αρχές. Ο Ρήγας, αμέσως μετά την άφιξή του στην Τεργέστη (8 Δεκ. 1797) συνελήφθη. Οι αυστριακές Αρχές, θορυβημένες πολύ από την γαλλική απειλή, όταν εξέτασαν το περιεχόμενο των εντύπων, φοβήθηκαν ότι πίσω από τις δραστηριότητες του Ρήγα και των συντρόφων του κρυβόταν μια μεγάλη «συνωμοσία», η οποία θα συμπαρέσυρε και την Αυστρία. Γι' αυτό ασχολήθηκε προσωπικά με αυτή την υπόθεση ακόμα και ο ίδιος ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος Β΄. Η Αυστρία φρόντισε να ενημερώσει, δια της διπλωματικής οδού, την Υψηλή Πύλη, αφού οι περισσότεροι «συνωμότες» ήταν υπήκοοι του Σουλτάνου και η «συνωμοσία» στρεφόταν εναντίον της σύμμαχης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Ρήγας και οι συλληφθέντες μαζί του σύντροφοί του ομολόγησαν στις καταθέσεις τους ότι ο βασικός τους σκοπός ήταν να διαφωτίσουν τους συμπατριώτες τους και να τους βοηθήσουν να συνειδητοποιήσουν την άθλια κατάσταση μέσα στην οποία ζούσαν εξαιτίας της οθωμανικής κυριαρχίας. Σύμφωνα με το δικαστικό πόρισμα η υπόθεση αυτή δεν μπορούσε να οδηγηθεί στην τακτική αυστριακή δικαιοσύνη. Ύστερα από συνεννοήσεις με το Οθωμανικό Κράτος και τη σύναψη επωφελών για την Αυστρία συμφωνιών, αποφασίστηκε οι οκτώ από τους κατηγορούμενους με τις βαρύτερες κατηγορίες, οι οποίοι ήταν οθωμανοί υπήκοοι να παραδοθούν στις οθωμανικές Αρχές και οι υπόλοιποι να εξοριστούν. Οι κρατούμενοι μεταφέρθηκαν στον πύργο-φυλακή του Βελιγραδίου, Νεμπόισα, όπου υπέστησαν σκληρά βασανιστήρια επί σαράντα ημέρες. Ο Σουλτάνος Σελίμ Γ΄ διέταξε να θανατωθούν με στραγγαλισμό και ύστερα να διαδοθεί ότι δήθεν απέδρασαν από τη φυλακή. Ο Ρήγας κι οι σύντροφοί του θανατώθηκαν στις 13/24 Ιουνίου 1798.

Κανένα πρωτότυπο αντίτυπο των εκδόσεων της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης* και του *Εγκολπίου* δεν διασώθηκε. Κατασχέθηκαν από τις αυστριακές Αρχές αμέσως μετά τη σύλληψη του Ρήγα. Όσον αφορά το *Εγκόλπιον*, τα μόνα διαθέσιμα στοιχεία περιέχονται στα αυστριακά ανακριτικά έγγραφα. Αντίθετα, η διοχέτευση ενός μικρού αριθμού αντιτύπων της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης* πριν από την κατάσχεσή της συνέβαλε στη διάσωση του περιεχομένου της, είτε σε χειρόγραφα είτε σε μεταφράσεις. Η αναστήλωση της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης* και, εν μέρει, *Εγκολπίου*

πιστοποιούν την πατρότητα των τριών εθνεγερτικών τραγουδιών: του *Θουρίου*, του *Ύμνου Πατριωτικού* και του κατ' απομίμηση γερμανικού *Freut euch des Lebens*. Αυτά είναι τα μοναδικά από τα διασωθέντα τραγούδια της εποχής που αποδίδονται με βεβαιότητα στον Ρήγα.⁵

Ο **Αδαμάντιος Κοραής** γεννήθηκε το 1748 στη Σμύρνη. Ήταν ο πρωτότοκος γιος του Ιωάννη Κοραή εμπόρου, με καταγωγή από τη Χίο και της Θωμαής, θυγατέρας ενός από τους καλούς λογίους της εποχής εκείνης, του Αδαμαντίου Ρύσιου. Μέσα στην οικογένειά του Κοραή η λογιοσύνη ήταν πολύ αισθητή. Συγγενείς του ήταν ο ιατροφιλόσοφος Αντώνιος Κοραής, ο αρχιεπίσκοπος Βελιγραδίου Σωφρόνιος και ο ιερομόναχος Κύριλλος, διδάσκαλος στη Χίο. Η σχολική εμπειρία του Κοραή υπήρξε οδυνηρή. Δάσκαλός του ήταν ο καταγόμενος από την Ιθάκη μοναχός Ιερόθεος Δενδρινός ο οποίος εφάρμοζε στη διδασκαλία το πρόγραμμα και τις παιδαγωγικές μεθόδους που είχαν καθιερωθεί μέσα από την παράδοση αιώνων στα περισσότερα σχολεία της υπόδουλης Ελλάδας. Ολοκληρώνοντας τις εγκύκλιες σπουδές του, στην Ευαγγελική σχολή της Σμύρνης, έγινε κληρονόμος των βιβλίων του παππού του Αδ. Ρύσιου, που ο ίδιος προόριζε με τη διαθήκη του για όποιον από τους εγγονούς του θα αποφοιτούσε πρώτος από το σχολείο. Θέλησε να μάθει ξένες γλώσσες: ιταλικά, γαλλικά και εβραϊκά. Για την εκμάθηση ξένων γλωσσών προσέλαβε έναν πολυμαθή και πολύγλωσσο Ολλανδό πάστορα, τον Bernhard Keun. Ο Κοραής, ως αντάλλαγμα, θα του τελειοποιούσε τις γνώσεις των αρχαίων ελληνικών. Ο Κένυος του δίδαξε, εκτός από τη λατινική γλώσσα και τα αγγλικά. Επίσης, του χορήγησε συστατικές επιστολές όταν αργότερα επρόκειτο να φύγει για το εξωτερικό. Ο πατέρας του θέλησε να επεκτείνει τις εμπορικές του δραστηριότητες στο Άμστερνταμ της Ολλανδίας και αποφάσισε να στείλει εκεί ως εκπρόσωπο της επιχειρήσεώς του τον γιό του Διαμαντή. Ο Κοραής είδε το ταξίδι αυτό ως ευκαιρία για ανώτερες σπουδές, έστω και στο περιθώριο των επαγγελματικών του υποχρεώσεων. Το 1771 αναχωρεί για το Άμστερνταμ, που τότε ήταν μεγάλο εμπορικό κέντρο, αλλά και μεγάλο κέντρο ευρωπαϊκής παιδείας. Εκεί ο Κοραής θα γνωρίσει τον δυτικό τρόπο ζωής. Οι επιχειρήσεις όμως δεν πηγαίνουν καλά. Έτσι, το 1777 αναγκάζεται να εγκαταλείψει την ολλανδική πρωτεύουσα. Το ταξίδι της επιστροφής περιελάμβανε τέσσερις σταθμούς: Λειψία, Βιέννη, Τριέστι, Βενετία. Το καλοκαίρι του 1778 έφθασε στη Σμύρνη. Η ζωή του σ' αυτή την πόλη ήταν ανυπόφορη, ύστερα από την ευρωπαϊκή εμπειρία του. Το 1782 κατάφερε με τη βοήθεια των φίλων του να φύγει ξανά, αυτή τη φορά, για τη Γαλλία και πήγε στο Πανεπιστήμιο του Montpellier για ιατρικές σπουδές. Επέλεξε τη συγκεκριμένη επιστήμη λόγω της εύνοιας που έδειχναν οι Οθωμανοί κατακτητές στους επαγγελματίες γιατρούς. Το 1786 ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην ιατρική σχολή του Montpellier. Από το 1788 εγκαθίσταται μόνιμα στο Παρίσι. Πέθανε στις 6 Απριλίου 1833, σε ηλικία 85 ετών.⁶

Το έργο του Κοραή χωρίζεται σε τρεις περιόδους: α) προπαρασκευαστική, β) μεταβατική/φιλολογική (1782 - 1798) και γ) εθνοφωτιστική (1798 - 1833). Η τρίτη

περίοδος περιλαμβάνει τα πολιτικά κείμενα του, τα οποία παραθέτουμε με χρονολογική σειρά: 1) *Αδελφική Διδασκαλία*, 2) *Άσμα Πολεμιστήριον*, 3) *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, 4) *Mémoire sur l' état actuel de la civilisation dans la Grèce*, 5) *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας, όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*, 6) *Περί των Ελληνικών συμφερόντων διάλογος δύο Γραικών*, 7) *Αδαμαντίου Κοραή διάλογος δεύτερος περί των Ελληνικών συμφερόντων*, 8) *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από τους Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις, δια να μη δουλωθή εις Χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικών*, 9) *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένη από τους Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις, δια να μη δουλωθή εις Χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικών δεύτερος και τα μετά τον θάνατό του ευρεθέντα συγγράμματα: 1) Πολιτικάί Παρααινέσεις, 2) Αδαμαντίου Κοραή, Το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος (μετά σημειώσεων)*.⁷

Τα έργα του Κοραή κυκλοφόρησαν ανώνυμα, ψευδώνυμα και με ψευδότοπο. Ανώνυμα και με πλασματική δήλωση του τόπου έκδοσης δημοσιεύτηκαν τα εξής: η *Αδελφική Διδασκαλία*, το *Άσμα Πολεμιστήριον*, το *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* και ο *Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας*. Το πρώτο αναφέρει ως τόπο έκδοσης τη Ρώμη, το δεύτερο την Αίγυπτο, το τρίτο την Αλεξάνδρεια στην πρώτη του έκδοση και την Πελοπόννησο στη δεύτερη και το τέταρτο την Βενετία. Ο *Περί Ελληνικών συμφερόντων Διάλογος*, του 1825, κυκλοφόρησε με πλαστό όνομα συγγραφέα και τόπου έκδοσης. Ως τόπος προέλευσης αναγράφεται η Ύδρα. Ο πραγματικός τόπος έκδοσής τους είναι το Παρίσι. Την «*Είδησιν προς τον αναγνώστην*» υπογράφει: Κριτόλας Υδραίος. Τους *Διαλόγους* του 1830 και του 1831 τους υπογράφει με το ψευδώνυμο Γ. Πανταζίδης. Σήμερα, με βάση σχετική μελέτη του Δημήτριου Γκίνη μπορούμε, με βεβαιότητα, να τα αποδώσουμε στον Αδ. Κοραή.

Την τάση του Κοραή προς την ανωνυμία ή την ψευδωνυμία την εξηγεί το περιεχόμενο των έργων του. Πρόκειται για κείμενα πολιτικά και επαναστατικά. Ο κύριος λόγος που απέφευγε να βάλει τ' όνομά του ήταν ο φόβος των Τούρκων. Δεν ήθελε να βρεθεί αντιμέτωπος με το Οθωμανικό Κράτος. Επίσης, δεν επιθυμούσε να έρθει σε σύγκρουση με την Εκκλησία. Τέλος, όπου υπήρχε φόβος αντιρρήσεων, π. χ. με τα φυλλάδια του Καποδίστρια, κατέφευγε στη χρήση ψευδωνύμου.⁸

Ολοκληρώνουμε με δύο γνωστά και ριζοσπαστικά έργα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, την *Ελληνική Νομαρχία*⁹ και τον *Ρωσσαγγλογάλλο*.¹⁰ Η *Ελληνική Νομαρχία* εκδόθηκε το 1806 στη Ρώμη.¹¹ Το έργο αυτό είναι ένα πολύ σφοδρό κατηγορητήριο εναντίον των Οθωμανών Τούρκων καθώς και εναντίον όλων των ηγετικών ομάδων του υπόδουλου γένους (φαναριωτών, προεστών, κληρικών).¹² Έχει καθιερωθεί ως το σπουδαιότερο δοκίμιο πολιτικής σκέψης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.¹³

Δεν γνωρίζουμε ποιος έγραψε την *Ελληνική Νομαρχία*. Έχουν γίνει πολλές ερευνητικές προσπάθειες για την εξακρίβωση της ταυτότητας του συγγραφέα οι οποίες δεν ευδοκίμησαν. Πολλά ονόματα προτάθηκαν από διάφορους ερευνητές προκειμένου ν' αποκατασταθεί η πατρότητα του έργου. Οι διάφορες εικασίες, παρέμειναν εικασίες. Έχουν προταθεί ως πιθανοί συγγραφείς της οι ακόλουθοι: ο Σπυρίδων Σπάχος, ο Ιωάννης Κωλέττης, ο κορίνθιος ιατρός Γεώργιος Καλαράς, ο Αθανάσιος Ψαλίδας, ο Χριστόφορος Περραιβός, ο Δημήτριος Γουζέλης, ο Ούγγος Φώσκολος, ο ζακυνθινός Φορέστης, που υπηρέτησε σαν πρόξενος της Αγγλίας στα Ιωάννινα στα χρόνια του Αλή Πασά, ο ζακυνθινός ιατροφιλόσοφος Διονύσιος Ταγιαπέρας, ο ηπειρωτοκερκυραίος Ιωάννης Δονάς Πασχάλης, ο παππά Ανδρέας Ιδρωμένος, ο γιαννιώτης ιατροφιλόσοφος και Φιλικός Μιχαήλ Χρηστάρης, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο κοζανίτης λόγιος και αγωνιστής Γεώργιος Λασσάνης και ο παιδαγωγός Ιωάννης Κοκκώνης. Ανεξάρτητα, όμως, από την ταυτότητα του συγγραφέα, οι ερευνητές έχουν καταλήξει σ' ορισμένα συμπεράσματα, όχι όμως όλα κοινής αποδοχής. Ο Ανώνυμος συγγραφέας καταγόταν από την Ήπειρο και έζησε, για μεγάλο χρονικό διάστημα, εκεί. Η άποψη αυτή έγινε σχεδόν ομόφωνα δεκτή απ' όσους ασχολήθηκαν με αυτό το έργο. Επίσης, θεωρείται σίγουρο ότι ταξίδευσε στο εξωτερικό και διέμεινε σε διάφορα ευρωπαϊκά κέντρα όπου ασχολήθηκε με το εμπόριο για βιοποριστικούς λόγους. Γνώριζε, τουλάχιστον, δύο ξένες γλώσσες: ιταλικά και γαλλικά. Η τυπική του ελληνομάθεια ήταν ελλιπής, αλλά είχε την ικανότητα να εκφράζεται με άνεση και να αποδίδει στην ελληνική γλώσσα ασυνήθιστους όρους, που τους είχε συναντήσει στα γαλλικά και ιταλικά του διαβάσματα. Ήταν, μάλλον, ώριμος άνδρας το 1806. Η άποψη ότι δεν επέζησε της Επανάστασης του 1821 δεν είναι δεσμευτική.¹⁴

Μέσα από το ίδιο το κείμενο διαφαίνεται ότι ο συγγραφέας γνώριζε καλά τα ελληνικά κι ευρωπαϊκά πράγματα και τον διακατείχε ένας ασίγηστος πόθος για κάθε μορφή ελευθερίας: στα πολιτικά, τα θρησκευτικά, και τα θεωρητικά ζητήματα. Ένα τέτοιο κείμενο, σύμφωνα με τη γνώμη των περισσότερων μελετητών, πιθανόν να προέρχεται από το κλίμα της επτανησιακής παιδείας.¹⁵

Η *Ελληνική Νομαρχία* επανεκδόθηκε το 1948 από τον καθηγητή μεσαιωνικής και νεοελληνικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικόλαο Β. Τωμαδάκη και το 1949 από τον γνωστό κριτικό της ελληνικής λογοτεχνίας Γεώργιο Βαλέτα. Η δεύτερη επανέκδοση είναι εμπλουτισμένη με επεξηγηματικά σχόλια κι αναλύσεις επί του κειμένου.¹⁶

Στο μεταίχμιο του 18ου προς τον 19ο αιώνα, με *terminus ante quem* το 1805, κυκλοφόρησε, σε χειρόγραφο μορφή, η ανώνυμη διαλογική σάτιρα, που έφερε τον τίτλο ***Ρωσσαγγλογάλλος***. Το κείμενο αυτό δημοσιεύθηκε από τον W. M. Leake στο βιβλίο του *Researches in Greece*, το 1814. Οι πρώτες τμηματικές δημοσιεύσεις του στιχουργήματος έγιναν από τον Βύρωνα, στο *Chide Harold*, το 1812, και από τον J.

C. Hobhouse στο βιβλίο του *A journey through Albania* το 1813. Ο Leake μετέφρασε μεγάλα αποσπάσματα αυτής της σάτιρας, συγκεκριμένα 180 στίχους, μερικοί από τους οποίους είναι κοινοί μ' αυτούς που είχε δώσει ο Βύρων και της έδωσε τον τίτλο *Ρωσσαγγλογάλλος*. Ο μεγάλος αυτός Άγγλος περιηγητής άκουσε, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ελλάδα, ν' απαγγέλλεται το συγκεκριμένο στιχούργημα, γεγονός που αποδεικνύει το πόσο διαδεδομένο ήταν, τουλάχιστον σ' ορισμένα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, εκείνα που μπορούσαν να έλθουν σ' επαφή μ' έναν ξένο επισκέπτη.

Η γραπτή παράδοση μπορεί να εξυπηρετήσει στην αναζήτηση της πατρότητας αυτού του έργου: α) στο χειρόγραφο των Ιακωβάτων ο συντάκτης ή ο φερόμενος συντάκτης του Διαλόγου υπογράφεται με τ' όνομα Πολύστονος, β) στο χειρόγραφο Morier συνοδεύεται από αφιερωτική επιστολή, ανώνυμη κι αχρονολόγητη, αλλά με επώνυμο του αποδέκτη που είναι ο Αλέξανδρος Πατρινός, υποστηρικτής αρχικά του Κοραή και αργότερα του Κοδρίκα. Η επιστολή τελειώνει με τη φράση «*ω κολακεία φύγε*» που εύκολα θα χρησιμοποιούσε ο Πολύστονος. Βέβαια το φαινόμενο αυτό είναι κοινό στην τελευταία προεπαναστατική ελληνική εικοσαετία, με αποτέλεσμα να μη συνιστά αμάχητο τεκμήριο ως προς την αποκατάσταση της πατρότητας του έργου. Σημαντική είναι η εξακρίβωση του κλίματος από όπου προέρχονται τα έργα τέτοιου τύπου. Όσον αφορά την χρονολόγηση, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το ποίημα συντάχθηκε γύρω στο 1805. Σχετικά με τον χώρο, τα διαθέσιμα τεκμήρια, μας πηγαίνουν προς τη βόρεια Ελλάδα. Πιθανόν, ο συγγραφέας να συνδεόταν με τον Αθανάσιο Ψαλίδα και τον κύκλο του. Στο αρχείο του Ψαλίδα σώζεται ένα απόγραφο αυτού του ποιήματος. Ίσως να δόθηκε από τον ίδιο, στα Γιάννενα, το έργο στον Βύρωνα και, στην Κέρκυρα, στον Κων/νο Τυπάλδο.¹⁷

α έργα αυτά γράφθηκαν για να διεγείρουν τη συνείδηση των αναγνωστών τους. Η οξεία κριτική που ασκούν εναντίον της οθωμανικής εξουσίας, του κλήρου, της προυχοντικής τάξης και των μεγαλεμπόρων, τους δίνει ένα χαρακτήρα маниφέστων, για μία νέα ιδεολογία, αυτή του Διαφωτισμού, στις πιο ακραίες συνέπειες του. Έτσι εξηγείται η ανωνυμία τους.¹⁸

III. Η δομή της μελέτης

Η δομή αυτής της εργασίας, στην οποία εξετάζεται η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων μέσα από τα έργα των Ελλήνων Διαφωτιστών είναι η εξής:

Στην Εισαγωγή γίνεται μία σύντομη επισκόπηση του κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα βιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων που θα μας βοηθήσουν να ερμηνεύσουμε σωστότερα τη γνώμη που είχαν σχηματίσει για τους Οθωμανούς Τούρκους.

Το κύριο σώμα της εργασίας αποτελείται από δύο μέρη. Στο Α΄ Μέρος γίνεται μία σύντομη αναφορά στην έννοια της εικόνας του «Άλλου». Στο Α΄ Κεφάλαιο επιχειρείται ο προσδιορισμός των πολύ βασικών για το θέμα μας εννοιών ταυτότητας- ετερότητας. Αναφέρεται στον τρόπο αντιμετώπισης του «Άλλου» σε προγενέστερες ελληνικές πηγές της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας, καθώς και στη σχετική μ΄ αυτό το ζήτημα βαλκανική και δυτική ιστοριογραφία. Στο Β΄ Κεφάλαιο γίνεται λόγος για τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εικόνας των Ελλήνων Διαφωτιστών για τους Οθωμανούς Τούρκους και την οθωμανική εξουσία, και ειδικότερα, όσων χρησιμοποιούνται στην εργασία. Στο Β΄ Μέρος περιγράφονται αναλυτικά οι εικόνες που μας δίνουν αυτοί οι Έλληνες λόγιοι στα έργα τους για τους Οθωμανούς Τούρκους. Εξετάζονται χωριστά τα πρόσωπα που ασκούν την οθωμανική εξουσία και χωριστά οι απλοί Οθωμανοί Τούρκοι. Το Α΄ Κεφάλαιο μελετά την εικόνα που σχημάτισαν οι Έλληνες διαφωτιστές για τον απλό τουρκικό λαό και στο Β΄ Κεφάλαιο εξετάζεται η εικόνα που μας δίνουν αυτά τα κείμενα για την οθωμανική εξουσία, κυρίως για τον Σουλτάνο.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ». - ΤΟ ΣΧΗΜΑ «ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»

Μέσα από ένα ευρύ σύνολο απόψεων, περιγραφών ταξιδιωτών και των άμεσων εμπειριών -συμμαχίες, συγκρούσεις- δημιουργείται η γενική εικόνα ενός έθνους ή ενός λαού.¹ Η διάκριση των «Άλλων» από τους Έλληνες, στους νεότερους χρόνους, είναι μια δύσκολη υπόθεση που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, κυρίως λόγω της ασάφειας των διαθέσιμων στοιχείων που εύκολα μπορούν να παραπλανήσουν τον ερευνητή. Για την αποφυγή λανθασμένων συμπερασμάτων αναφορικά με την εικόνα του «Άλλου» και, μάλιστα, του θεωρούμενου ως του πλέον εχθρικού, κρίνεται απαραίτητη η αποστασιοποίηση από τα γεγονότα. Χρειάζεται να ξεπεράσει κανείς τις όποιες προκαταλήψεις του, για να φτάσει, όσο το δυνατόν, πιο κοντά, στην ιστορική αλήθεια.²

Βάσει των ερευνών που έχουν γίνει έως τώρα, ο «Άλλος» βρίσκεται σ' απόλυτη συνάρτηση με το «Εγώ». Αντιλαμβανόμαστε τον «Άλλο» ως μία ετερότητα, ως κάτι το διαφορετικό, το ξένο. Η εικόνα του «Άλλου» σχετίζεται με τη δική μας ταυτότητα. Κατασκευάζοντας αυτή την εικόνα, κατά κάποιον τρόπο, δηλώνουμε τι θέλουμε να είμαστε, δηλαδή το «Εμείς», και τι δεν θέλουμε να είμαστε, δηλαδή ο «Άλλος».³ Έτσι, δημιουργείται το διπολικό και αντιθετικό σχήμα «Εμείς» και οι «Άλλοι», το οποίο παραπέμπει στις νοοτροπίες και στις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις μιας δεδομένης εποχής.

Όπως έχουν διαπιστώσει διάφοροι ιστορικοί, κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, ανθρωπολόγοι και άλλοι επιστήμονες, η παράσταση του «Άλλου» και γενικότερα της ετερότητας συνιστά την σπουδαιότερη πηγή, στην οποία αποτυπώνονται οι αντιλήψεις μιας κοινωνίας, στην προκειμένη περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας, σε μία συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.⁴

Το διπολικό σχήμα «Εμείς» και οι «Άλλοι» παραπέμπει, τελικά, στην ύπαρξη δύο διαφορετικών, εν πολλοίς, κοινωνιών: των κατακτητών και των κατακτημένων.⁵ Αναμφίβολα, οι ιστορικές μνήμες ενός λαού είναι μακρόβιες και τα ίχνη τους δεν σβήνουν εύκολα. Στη μνήμη του Έλληνα ο Τούρκος έχει χαραχθεί ως ο «*Ασιάτης επιδρομέυς*» που τον κράτησε υπόδουλο επί αιώνες και που μόνο ύστερα από αλλεπάλληλους αγώνες κατάφερε να τον εκδιώξει από τη χώρα του. Σήμερα τον βλέπει να εμφανίζεται «*επιθετικός*» και να απειλεί τα σύνορά του.⁶

Αναμφίβολα, οι εθνικές εντάσεις του πρόσφατου παρελθόντος συνέβαλαν καθοριστικά στον σχηματισμό μιας αρνητικής εικόνας του «Άλλου», του Τούρκου, η

οποία δεν είναι απαλλαγμένη από τα στερεότυπα που κατασκευάζει η κάθε κοινωνία. Οι στερεοτυπικές εικόνες παίζουν καθοριστικό ρόλο στο πώς βλέπουμε έναν άλλο λαό και στην κατανόηση της διεθνούς πραγματικότητας. Για το λόγο αυτό αλλάζουν πολύ δύσκολα. Λειτουργώντας, ως άτομα ή ως λαός, με βάση στερεοτυπικά κριτήρια κατά την αξιολόγηση του «Άλλου» του προσδίδουμε συχνά αρνητικά ή φαντασιακά χαρακτηριστικά.⁷

Η θρησκευτική ετερότητα συνιστά έναν από τους κύριους παράγοντες που δημιουργούν την αρνητική-εχθρική εικόνα για τον Οθωμανό Τούρκο. Είναι γνωστό ότι η εικόνα του «Άλλου», στην οθωμανική περίοδο, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον μουσουλμάνο, τον Οθωμανό Τούρκο. Διαπιστώνουμε ότι κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι εθνοτικές και θρησκευτικές έννοιες «Μουσουλμάνος» και Τούρκος» είχαν καταστεί συνώνυμες, όπως ακριβώς, και οι έννοιες «Έλληνας» και «Χριστιανός». Οι εξισώσεις αυτές ίσχυαν μετά την εμφάνιση της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο θεσμός του millet στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είχε άλλον από τον καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα. Άλλοι, όχι λιγότερο διακριτοί από τους Τούρκους, υπήρξαν οι Εβραίοι.⁸

Πολλές στερεότυπες εικόνες που επικρατούν κατά την οθωμανική περίοδο, τόσο για τους Τούρκους όσο και για τους Έλληνες, αντίστοιχα, προέρχονται από το Βυζάντιο.⁹ Δικοί μας λόγιοι και ξένοι παρατηρητές αποδίδουν τα ελαττώματα των Ελλήνων στην τουρκική κατάκτηση. Στα κείμενα των ιστορικών της Άλωσης,¹⁰ οι Τούρκοι παρουσιάζονται ως «ασεβείς», «εχθροί των Χριστιανών», «άγρια θηρία», και «βάρβαροι».

Η εικόνα αυτή συμπίπτει με την εικόνα που είχαν σχηματίσει για τους Οθωμανούς Τούρκους και οι άλλοι Βαλκανικοί λαοί.¹¹ Για τους χριστιανούς των Βαλκανίων οι Τούρκοι θεωρούνται «άγριοι βάρβαροι» και «άπιστοι». Η βαλκανική ιστοριογραφία αντιμετωπίζει την Τουρκοκρατία ως μια περίοδο «*κυριαρχίας των ξένων και των απίστων, της αποξένωσης και της αλλοίωσης της εθνικής γλώσσας*», καθώς και ως περίοδο «*βίας, καταπίεσης, εκμετάλλευσης, σκοταδισμού (σκλαβιάς και φυλακής) χωρίς προηγούμενο*».¹²

Το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την Ανατολή συστηματοποιείται και εντείνεται κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Η εικόνα που επικρατεί στη Δυτική Ευρώπη για τον τουρκικό λαό και πολιτισμό είναι, κατά κανόνα, αρνητική. Οι αντιλήψεις των δυτικοευρωπαίων για την Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορούν να εξεταστούν με γνώμονα τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, έναντι του υπόλοιπου κόσμου, και του Χριστιανισμού, ως βασικού-οργανικού στοιχείου του ευρωπαϊκού πολιτισμού, έναντι του Ισλάμ.¹³

Τον 18ο αι., υπό την επίδραση των ιδεών και των περί κόσμου και ανθρώπων αντιλήψεων του γαλλικού Διαφωτισμού, του αγγλικού εμπειρισμού, της Γαλλικής

Επανάστασης και της απαρχής των εθνικισμών αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για την «Δεσποτική Ασιατική Ανατολική Κοινωνία». Ο οθωμανικός δεσποτισμός περιγράφεται με τα πιο μελανά χρώματα. Διπτό ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Montesquieu στο έργο του *Το Πνεύμα των Νόμων*, στο οποίο, αναδεικνύοντας ως βασικό κριτήριο διαφοροποίησης μεταξύ της οθωμανικής εξουσίας και των ευρωπαϊκών χωρών τον βαθμό θρησκευτικότητας και εκκοσμίκευσης, συμβάλλει στη νοηματοδότηση της ίδιας της Ευρώπης και του πολιτισμού της. Στα κείμενα αυτού του μεγάλου φιλοσόφου-πολιτειολόγου η Ευρώπη αντιμετωπίζεται, εκτός από γεωγραφική ενότητα, ως μία πολιτισμική, πολιτική και πνευματική οντότητα.¹⁴

Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων στη Δύση διαμορφώθηκε υπό το πρίσμα των ιδεών του Διαφωτισμού και μέσα στο πλαίσιο του Οριενταλισμού. Στη δυτική ιστοριογραφία των νεότερων χρόνων ο Τούρκος εμφανίζεται ως ο κατεξοχήν «εχθρικός Άλλος». Όπως έδειξε η πρωτοποριακή μελέτη του E. Saïd, η Ανατολή υπήρξε, σχεδόν, μία ευρωπαϊκή επινόηση. Η Δύση φιλοδοξεί να υπονομεύσει κοινωνικά, πολιτισμικά, θρησκευτικά, πολιτικά, στρατιωτικά, ιδεολογικά, αλλά και φαντασιακά την Ανατολή. Ο Οριενταλισμός δεν προκύπτει από παρατηρήσεις, αλλά από τις φαντασιώσεις που επιβάλλονται επί της Ανατολής, με βάση τα δυτικά πρότυπα. Η καθιέρωση του οριενταλισμού ως θέσφατου έχει ως αποτέλεσμα οι φαντασιακές υποθέσεις, πολλές φορές, να εκλαμβάνονται ως δεδομένα.¹⁵

Σημαντικούς δείκτες αποτίμησης των Οθωμανών Τούρκων αποτελούν οι ξένοι ταξιδιώτες. Η εικόνα που δίνουν για τον Τούρκο είναι, στερεότυπα, αρνητική. Μία ομοιομορφία χαρακτηρίζει όλο το αφηγηματικό υλικό σχετικά με τ' ανατολικά ήθη κι έθιμα, τον εκφυλισμό των κατοίκων, τη δεισιδαιμονία της ορθόδοξης Εκκλησίας και, φυσικά, την ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού.¹⁶

Συνεπώς, τα ταξιδιωτικά κείμενα αποτελούν μία πολύ ενδιαφέρουσα πηγή πληροφόρησης για την εικόνα του «Άλλου», στην προκειμένη περίπτωση του Οθωμανού Τούρκου. Ενδέχεται, όμως, να παρουσιάζουν μια διαστρεβλωμένη εικόνα της πραγματικότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΤΕΣ

Η οθωμανική κατάκτηση ανέτρεψε του όρους ζωής των υπόδουλων πληθυσμών. Η κατώτερη νομικά θέση των υπηκόων και η θρησκευτική ετερότητα συνέβαλαν αποφασιστικά στη δημιουργία μιας αρνητικής εικόνας για τους Οθωμανούς Τούρκους. Οι «ραγιάδες», ανεξάρτητα από την προέλευσή τους, υφίσταντο τις καταπιέσεις του κατακτητή. Εκτός από τη βαρύτερη φορολογία, αντιμετώπιζαν και πολλές απαγορεύσεις και υποχρεώσεις: αποκλεισμό από την πρόσβαση σε δημόσια λειτουργήματα και κρατικές θέσεις, περιορισμούς στην ενδυμασία, απαγόρευση χρήσης όπλων και ανάβασης σ' άλογα, μειωμένη βαρύτητα των μαρτυριών τους στα μουσουλμανικά ιεροδικεία, που λειτουργούσαν σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο (seriat) κ. ά.

Οι διακρίσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την κοινωνική τους υποβάθμιση έναντι των μουσουλμάνων. Όμως, η μεγαλύτερη ταπείνωση που αντιμετώπιζαν οι χριστιανοί αφορούσε την απαξίωση της θρησκείας τους έναντι του κυρίαρχου μουσουλμανισμού, η οποία εκφραζόταν με τη μετατροπή χριστιανικών ναών σε μουσουλμανικά τεμένη, τις απαγορεύσεις σ' ορισμένες παραδοσιακές θρησκευτικές εκδηλώσεις των χριστιανών (ανέγερση ναών, χτύπημα καμπάνας κ.λπ.), τον εξισλαμισμό και την τιμωρία των εκχριστιανιζόμενων.¹

Ωστόσο, η διαφορετική εθνοτική καταγωγή και η διαφορετική θρησκεία δεν εμπόδισαν πάντα την ειρηνική συμβίωση των δύο λαών, είτε στα αστικά κέντρα είτε στα χωριά με μεικτό πληθυσμό. Ιδίως στα χωριά, οι αγρότες, Έλληνες και Τούρκοι, αντιμετώπιζαν τα ίδια περίπου προβλήματα με αποτέλεσμα να σχηματίσουν μια πιο θετική εικόνα ο ένας για τον άλλο.²

Τα ζητήματα που σχετίζονται με την κοινωνική και την εθνική αφύπνιση του υπόδουλου και του παροικιακού Ελληνισμού εξετάζονται από τη σύγχρονη ιστοριογραφία μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της πνευματικής αναγέννησης του ευρωπαϊκού χώρου κατά τον 18ο αιώνα. Ο ελληνικός 18ος αιώνας χαρακτηρίζεται από την δεξίωση των Φώτων. Η συνειδητοποίηση των εθνικών προβλημάτων, λόγω κυρίως των νέων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών οδήγησε τον Ελληνισμό στη διαμόρφωση μιας επαναστατικής ιδεολογίας, η οποία κορυφώθηκε στα τέλη του 18^{ου} – αρχές του 19ου αιώνα.³

Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής σκέψης έπαιξε η Γαλλική Επανάσταση, η οποία θεωρήθηκε από τον ευρωπαϊκό στοχασμό ως η πραγμάτωση των ιδεών του Διαφωτισμού. Ο αντίκτυπός της έγινε αισθητός σ' όλη τη ΝΑ Ευρώπη, ιδίως μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων των τουρκοκρατούμενων

περιοχών που είχαν ασπαστεί τις ιδέες του Διαφωτισμού. Η ιδεολογική χρήση της Γαλλικής Επανάστασης καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα από προωθημένες ομάδες κι άτομα –κυρίως επιγόνους του Διαφωτισμού– και η ένταξή της στις αξίες του νεοελληνικού φιλελευθερισμού συνέβαλαν στο ν' αποτελεί το 1789 πρότυπο και ερμηνευτικό σχήμα για τις κοινωνικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις του νεότερου Ελληνισμού.⁴

Οι Έλληνες διαφωτιστές, έχοντας ν' αντιμετωπίσουν διαφορετικής τάξης και φύσης προβλήματα, ήταν υποχρεωμένοι να συνταιριάξουν τα ζητήματα της εθνικής αυτονομίας με τα καθεαυτό φιλοσοφικά ζητήματα, που στη Δυτική Ευρώπη αναπτύσσονταν σε κατεχοχήν μητροπολιτικές χώρες οι οποίες δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα εθνικής ανεξαρτησίας. Αυτό συνιστά το κεντρικό σημείο δράσης των Ελλήνων διαφωτιστών.⁵

Ο εγκυκλοπαιδισμός αποτελεί μια χαρακτηριστική διάθεση των λογίων του Διαφωτισμού. Ο φιλοσοφικός εγκυκλοπαιδισμός αποτέλεσε την ουσία της σκέψης του Δ. Καταρτζή. Στα τέλη του 18ου αιώνα βρισκόταν στο επίκεντρο ενός κύκλου Ελλήνων διανοούμενων στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Επηρεάζεται από τις ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού και ιδίως του πνεύματος εγκυκλοπαιδισμού. Αισθάνεται την ανάγκη για πολιτισμική μεταβολή στην ελληνική κοινωνία. Πηγή έμπνευσής του η *Εγκυκλοπαίδεια* του Diderot και του D' Alembert, καθώς και η *Μεθοδική Εγκυκλοπαίδεια* του Ranckoucke, η οποία άρχισε να δημοσιεύεται στα 1782, την εποχή, δηλαδή, που συνέτασσε τα θεωρητικά του έργα.⁶

Η ζύμωση που προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση στα ελληνικά πράγματα βρήκε τον εκφραστή της στο πρόσωπο του Ρήγα Βελεστινλή. Δύο μεγάλα ιστορικά γεγονότα, ο ρωσοτουρκικός πόλεμος (1788-1792) και η εγκατάλειψη των Ελλήνων, καθώς και η απήχηση της Γαλλικής Επανάστασης στη ΝΑ Ευρώπη επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του Ρήγα. Ως εκπρεπής κοινωνός των ιδεών του γαλλικού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης που ήταν, προβαίνει σε μεταφράσεις έργων των σημαντικότερων εκπροσώπων του (Montesquieu, Rousseau, Voltaire και των Εγκυκλοπαιδιστών) με σκοπό τη «μετακένωση» των ιδεών αυτών στο σύγχρονο Ελληνισμό.⁷

Ένας άλλος παράγοντας που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εικόνας αυτού του διαφωτιστή για τους Οθωμανούς Τούρκους ήταν τα βιώματα της παιδικής του ηλικίας. Σύμφωνα με γραπτές αναφορές του ιδίου, καθώς και του βιογράφου του Χρ. Περραιβού, η συμπεριφορά των Τούρκων στο Βελεστίνο είχε ξεπεράσει κάθε όριο βιαιότητας, γεγονός που δημιουργούσε μια κατάσταση συνεχούς ανασφάλειας και φόβου τόσο για την περιουσία όσο και για τη ζωή των κατοίκων του. Εδώ, πρέπει να προστεθεί και ένα γεγονός που παραμένει ιστορικά αναπόδεικτο και αφορά τον φόνο ενός Τούρκου αγά που αποδίδεται στον Ρήγα. Ανεξάρτητα από το αν σκότωσε ή όχι τον Τούρκο αγά, η θλιβερή κατάσταση της

υποδουλωμένης πατρίδας του, εξαιτίας της κακής οθωμανικής διοίκησης, οδήγησαν τον Ρήγα στη φυγή, αρχικά, κι έπειτα στη σύλληψη της ιδέας του απελευθερωτικού αγώνα.⁸ Όπως αναφέρει στην κατάθεσή του στον ανακριτή των αυστριακών Αρχών, σκοπός του ήταν, μέσω των έργων του, να διαφωτίσει το Γένος του και να προετοιμάσει για την εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση. Δήλωσε, χαρακτηριστικά, ότι αισθανόταν μίσος για την τουρκική φυλή και πως η βαθύτερη επιθυμία του, μετά τη σωτηρία της ψυχής του, ήταν να δει τους Τούρκους να εκδύκονται από την Ελλάδα.⁹

Ο Οθωμανικός δεσποτισμός δεν επέτρεπε την ανάπτυξη οργανωτικών δομών και κινημάτων με διακηρυγμένες ριζοσπαστικές κοινωνικές αντιλήψεις. Ωστόσο, αυτές ήταν υπαρκτές. Από τα τέλη του 18ου αιώνα και κυρίως κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα αυξάνονται τα κείμενα που επικρίνουν την οθωμανική εξουσία.¹⁰ Δύο από τα πιο αντιπροσωπευτικά ριζοσπαστικά έργα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι, όπως είδαμε, ο *Ρωσσαγγλογάλλος* και η *Ελληνική Νομαρχία*. Ο συγγραφέας του *Ρωσσαγγλογάλλου*, επηρεασμένος από τον ιταλικό ριζοσπαστισμό, ανήκε στις πολιτικά προοδευτικές κοινωνικές ομάδες της εποχής, όπως υποδηλώνει το αιχμηρό ιδεολογικό περιεχόμενο του έργου του.¹¹ Η κοινωνική διάσταση της ιδεολογίας των πιο ρηξικέλευθων διανοούμενων θ' αποτυπωθεί με τον καλύτερο τρόπο στο κείμενο της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Κύριες πηγές έμπνευσής της: οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς (κυρίως ο Αριστοτέλης), ο ιταλικός ουμανισμός (από τον Machiavelli ως τον Alfieri και το κίνημα εθνικής αποκατάστασης του Risorgimento), ο γαλλικός Διαφωτισμός (κυρίως ο Montesquieu και ο Rousseau) και οι πρώτες νεοελληνικές του αφομοιώσεις (ο Ρήγας) και ο πρώιμος ουτοπικός σοσιαλισμός (σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο) με ζητούμενο την πολιτική κι όχι την κοινωνική ισότητα.¹²

Ο πολιτειακός ριζοσπαστισμός του Αδ. Κοραή δεν αποτελούσε δίοδο προς την ουτοπία, αλλά όργανο ηθικής και κοινωνικής μεταρρύθμισης. Έναν χρόνο μετά την άφιξή του στο Παρίσι γίνεται αυτόπτης μάρτυρας της σημαντικότερης πολιτειακής και κοινωνικής μεταβολής που συντελέστηκε ποτέ στην Ευρώπη. Τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης συντάραξαν τη σκέψη του. Εξέλαβε τον ξεσηκωμό των Γάλλων ως μία απόρροια του πνευματικού διαφωτισμού. Σε πολιτικό επίπεδο, θεωρεί ότι η Γαλλική Επανάσταση αποτελεί το προανάκρουσμα και για την Ελληνική Επανάσταση και την καταστροφή του τυράννου. Η υιοθέτηση των αιτημάτων της Επανάστασης, η φιλελεύθερη κριτική της Τρομοκρατίας και η μελέτη των κλασικών συγγραφέων αποτέλεσαν την πνευματική βάση της πολιτικής του σκέψης. Κύρια πηγή έμπνευσής του ήταν ο Montesquieu. Πνευματικά ανήκε στον κύκλο των Ιδεολόγων –των τελευταίων γνήσιων επιγόνων του Διαφωτισμού– με τον οποίο φαίνεται πως είχε και άμεσες επαφές. Τυπικά ανήκε στον νεοκλασικισμό και στον νεοουμανισμό που κυριαρχούσαν την περίοδο που ο Κοραής διαμόρφωνε την προσωπικότητά του.¹³

Με το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης θα στραφεί προς κείμενα που τα θεωρούσε κατάλληλα για να εξυπηρετήσουν τους άμεσους εθνικούς σκοπούς, ηθικά και πολιτικά. Ο Κοραΐς υπήρξε κύριος εκπρόσωπος του δημοκρατικού εθνικισμού του Διαφωτισμού. Πίστευε ότι η νεότερη ελληνική κοινωνία είχε απομακρυνθεί από το παρελθόν και από την αρχαία της κληρονομιά λόγω της βυζαντινής χριστιανοσύνης, της έλλειψης παιδείας, του κλήρου και της ηγεσίας των Ελλήνων την περίοδο της Τουρκοκρατίας και –κυρίως– της «εσκεμμένης και βαρβαρικής τουρκικής επιρροής στους συμπατριώτες τους». Θεωρούσε πως η πολιτισμική αλλαγή θα μπορούσε να επιτευχθεί με την επιστροφή στο πνεύμα της αρχαίας, κλασικής δημοκρατίας.¹⁴ Σημαντική πηγή πληροφόρησης συνιστά η αλληλογραφία του με Έλληνες συμπατριώτες του. Στόχος του ήταν ο διαφωτισμός του υπόδουλου Γένους και η αφύπνιση του εθνικού του φρονήματος.¹⁵ Είχε ετοιμάσει για έκδοση την αυτοβιογραφία του, η οποία δημοσιεύτηκε οψίγωνα το έτος του θανάτου του. Σ' αυτήν μπορούμε να διακρίνουμε τις αιτίες που τον οδήγησαν στο να σχηματίσει αρνητική εικόνα για τους Οθωμανούς Τούρκους. Στους λόγους που του προκάλεσαν τάσεις φυγής, πρέπει να προστεθεί το μίσος που έτρεφε για τους Τούρκους.¹⁶ Όπως ο ίδιος γράφει: «και μόνον τ' όνομα Τούρκος, μ' επροξένει σπασμούς αλλόκοτους».¹⁷

Εξετάζοντας, λοιπόν, τα κείμενα των Ελλήνων Διαφωτιστών θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ορισμένους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εικόνας τους για τους Οθωμανούς Τούρκους: την καταγωγή του κάθε συγγραφέα, την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκε, τα βιώματα από την παιδική του ηλικία, τα γεγονότα που έζησε ή άκουσε (αλληλογραφία), την επίδραση των Ευρωπαϊκών Διαφωτιστών και τον χρόνο καταγραφής του έργου τους. Η τελευταία παράμετρος παίζει καθοριστικό ρόλο στην προσπάθεια εξακρίβωσης της ιστορικής αλήθειας και στη διεξαγωγή όσο γίνεται πιο έγκυρων συμπερασμάτων.

Με τη Γαλλική Επανάσταση η ιδέα της ελευθερίας αποκτά κοσμική χροιά. Στα κείμενά τους συναντούμε συχνές αναφορές στα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης από τις αρχές του Διαφωτισμού μέχρι και την ολοκλήρωση της Επανάστασης. Η προσήλωση αυτή φανερώνει ότι η Ελλάδα που είχαν φανταστεί και ήθελαν να δημιουργήσουν έπρεπε ν' αποτελεί μέλος των πολιτισμένων Ευρωπαϊκών κρατών. Το δίκτυο των σχέσεων των διανοούμενων, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία τους, εκτεινόταν σε μία μεγάλη γεωγραφική κλίμακα μεταξύ ευρωπαϊκών και οθωμανικών περιοχών από τη μια, και μεταξύ απομακρυσμένων οθωμανικών από την άλλη. Τα δίκτυα αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ο θεμέλιος λίθος πάνω στον οποίο στηρίχθηκε ο ελληνικός Διαφωτισμός και ο αναπροσανατολισμός των οριζόντων από τον ανατολικού τύπου οθωμανικό δεσποτισμό στη νεωτερική και φιλελεύθερη Ευρώπη.¹⁸

ΜΕΡΟΣ Β΄ ΕΚΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

Όπως έχει δείξει η ιστορική έρευνα, οι ιδεολογικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί του υπόδουλου Ελληνισμού επηρεάζονται άμεσα από τις εκάστοτε εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες: από τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίζονται στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, από τις κοινωνικές- και οικονομικές αλλαγές που συντελούνται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και διεθνώς αυτή την περίοδο κ.λπ.¹

Η περίοδος μεταξύ της συνθήκης του Ιασιού (1792), που σήμανε το τέλος του Ρωσοτουρκικού Πολέμου, και της Ελληνικής Επανάστασης αποτελεί μία από τις σημαντικότερες περιόδους της Ευρωπαϊκής ιστορίας. Οι φιλελεύθερες ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης διαδόθηκαν ταχύτατα σ' όλους τους λαούς της Ευρώπης με αποτέλεσμα ν' αποκτήσουν αυτοί συναίσθηση της εθνικής τους υποστάσεως και του δικαιώματος της αυτοδιαθέσεως.² Οι ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης βρίσκουν μεγάλη απήχηση στους διανοούμενους της προεπαναστατικής Ελλάδας.³

Οι προοδευτικοί λόγιοι, επηρεασμένοι από τον αστικό διαφωτισμό κι από τα επιτεύγματα των φυσικών επιστημών γίνονται οι εμπνευστές και καθοδηγητές του νεοελληνικού εθνικισμού.⁴ Θεωρούν πως υπήρχε μία αδήριτη ανάγκη για αλλαγή και μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, με θεσμούς πιο σύγχρονους, κοσμικούς και, κατά τη δική τους γνώμη, πολιτισμένους.⁵

Η διαδικασία της ελληνικής πνευματικής αφύπνισης καλύπτει μία περίοδο πενήντα περίπου χρόνων και συμπίπτει με την ύστερη φάση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και την εμφάνιση του ρομαντισμού μετά τη λήξη των Ναπολεόντειων Πολέμων. Τα έργα των Ελλήνων λογίων, που αντιπροσωπεύουν τα παραπάνω πνευματικά ρεύματα, βοήθησαν στη δημιουργία μιας νέας αυτοσυνείδησης σε μία μικρή μερίδα Ελλήνων της περιφέρειας, καθώς και στην γένεση του φαινομένου του νεοελληνικού εθνικισμού.⁶

Στη διαδικασία αυτής της αφύπνισης περιλαμβάνεται η επανεμφάνιση της αρχαιοελληνικής παράδοσης κι η σύγκρισή της με την τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι Έλληνες υπό τον Οθωμανικό ζυγό. Οι εκσυγχρονιστές, αντίθετα από τους συντηρητικούς λογίους που παρέμεναν προσκολλημένοι στη βυζαντινή χριστιανική παράδοση, έβλεπαν τη σύνδεση με το αρχαιοελληνικό παρελθόν ως μία

από «διαδικασία αποκάθαρσης του έθνους», το οποίο έως τότε βρισκόταν σε λήθαργο, κι ως μία ευκαιρία για την ίδρυση ενός νέου ελληνικού πολιτισμού.⁷

Ο Καταρτζής είχε συνειδητοποιήσει την επείγουσα ανάγκη μιας πολιτισμικής μεταβολής στην ελληνική κοινωνία.⁸ Ως πολύ απαραίτητη προϋπόθεση για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων θεωρούσε τη συγκρότηση πολιτικής κοινωνίας. Υποστήριζε ότι οι σύγχρονοι Έλληνες, αν και υποτελείς, αποτελούσαν πολιτική κοινότητα, την οποία ρύθμιζαν αναγνωρισμένοι πολιτικοί και εκκλησιαστικοί κανόνες, γεγονός που τους καθιστούσε διαφορετικούς από εκείνους που ανήκαν σε άλλο καθεστώς και σε άλλη θρησκεία.⁹ «Λέγωντας Ρωμηό χριστιανό εννοώ έναν πολίτη ενού έθνους, που με τα δύο ονόματά αυτά τον δηλώνει αυτόνα να' ν' ένα μέλος αυτηνής της πολιτικής κοινωνίας, απτήν οποία και παρονομάζεται. Αυτή λοιπόν έχωντας γνωστούς νόμους πολιτικούς, και ρητούς κανόνες εκκλησιαστικούς, τον κάμνει τέτοιον, και διαφορετικό από κάθε άλλον, που να' ναι μέλος σ' άλλην πολιτεία με άλλη θρησκεία».¹⁰

Η «φαντασιακή κοινότητα» των λογίων της προεπαναστατικής περιόδου παρουσιάζεται ως μια προσπάθεια αυτοκαθορισμού και, κυρίως, ετεροκαθορισμού. Η αυτοαναγνώριση των υποκειμένων, δηλαδή εν προκειμένω των Ελλήνων, πραγματοποιείται με την ανάδειξη «συμβόλων» που έχουν ως σημείο αναφοράς την «ετερότητα».¹¹ Σύμφωνα με τον Καταρτζή, ο αυτοκαθορισμός μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διαπαιδαγώγησης του έθνους.¹² Ορίζει το έθνος ως «εθνική κοινότητα» η οποία διέπεται από όμοια πολιτισμικά χαρακτηριστικά.¹³

Όπως ο ίδιος γράφει: «Ϊντας λοιπόν κ' εμείς οπωσούν ένα έθνος, κ' έχωντας πατρίδα φίλον έδαφος, πρέπει να' χουμε οικείαις ιδέαις που μας τεριάζουν, η οποίαις κ' ειν' άλλαις κ' αλλοιώτικαις από της τούρκικαις, [...] και για τούτο χαρακτηρίζωντας το έθνος μας πρέπει να σπουδάζ' ένας Ρωμηός χριστιανός να της αποχτά», «τι Τούρκος ειν' ένας Τούρκος να χ' ιδέαις της Περσίας, να περσιζ' ακολουθώντας και να φρονή τα της θρησκείας της, και να λέγετ' άμα οσμανλής και μουχαμμεντής; Τον τέτοιον μήτ' οι Τούρκοι τον αγαπούν, που τόν βλέπουν αλλότριό τους, μήτ' οι Πέρσαι που τόν έχουν Τούρκο, δεν τόν πιστεύουνται, αλλά κ' οι δύο τους τον μισούν και τον ονομάζουνε ραφαζή...} κ' ένας δικός μας, τί Ρωμηός και τί χριστιανός είναι σά συνάζ' ιδέαις οθνείαις, σαν της πρεσβεύη και της κηρύττη ενάντια στης δικαίς του πώπρεπε να' χη; Δεν ειν' τάχα σεσηπός μέλος, λειποταξίας, αυτόμολος στους εχθρούς μας».¹⁴

Ο εμποτισμός σε ξένους πολιτισμούς θα μπορούσε να οδηγήσει, κατά τον Καταρτζή, στην αλλοτρίωση των νέων:¹⁵ « να γεμίζη το έθνος μας, εκείνο που δεν πρέπει, με ξενικαίς ιδέαις, και να μην έχουν που μας τεριάζουν, να κρυώνουν απτα ελληνικά και της χριστιανικαίς της ιδέαις που είναι σ' αυτά, ναγαπούν άλλα έθνη, να μισούν το δικό μας, και ναδιαφορούνε στη θρησκεία μας»,¹⁶ «ξεπέσουν στα ήθη ή

στη θρησκεία τα τέκνα τους απτή σπουδή». ¹⁷ Για την αποφυγή αυτού του κινδύνου συνιστά την υιοθέτηση της καθομιλουμένης γλώσσας. ¹⁸

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση του Καταρτζή πάνω στο γλωσσικό ζήτημα. Πρότεινε την καλλιέργεια της δημοτικής, της «ρωμαίκιας», όπως την αποκαλεί, γλώσσας και τη χρήση της ως αποκλειστικού γλωσσικού οργάνου του ελληνισμού. Η γλώσσα γι' αυτόν αποτελούσε το μέσο για τη μετάδοση της γνώσης και το διαφωτισμό των μαζών. Η τοποθέτησή του αυτή απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα είχε δημοκρατικό χαρακτήρα και το μετέτρεπε σε πολιτικό ζήτημα. ¹⁹ Η ελληνική γλώσσα συνιστούσε, κατά τον ίδιο συγγραφέα, βασικό στοιχείο διάκρισης από τους Οθωμανούς Τούρκους και τούτο παρά το γεγονός ότι πολλοί Τούρκοι, που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα μιλούσαν συνήθως τα ελληνικά παρά τα τουρκικά, τουλάχιστον στην επικοινωνία τους με τους Έλληνες. Η διαφορετική, λοιπόν, γλώσσα που μικλούν οι δύο λαοί συνιστά βασικό στοιχείο και κριτήριο ετερότητας.

Η πολιτισμική αλλαγή δεν θα γινόταν για ιδεολογικούς λόγους. Αυτή η «εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» απέβλεπε στην εξυπηρέτηση κοινωνικών αναγκών: ²⁰ «όλος ο κόσμος δεν κυνηγά να μάθ' όλαις της γλώσσαις κ' όλαις της μάθησης, αλλά μόν' όσαις γλώσσαις ανήκουν στο έθνος του κατά τα έθνη που γειτνιάζουν, και μόν' όσαις μάθησης αποβλέπουν στο επάγγελμά μου{...} εμείς τα ρωμαίικα, τούρκικα και φραντζέζικα αν είχαμε νέους για να σπουδάζουνε στο Μισίρι, τους έπρεπαν τα αραβικά, ή στο Βάνι, τα περσικά. Ομοίως και στις μάθησης εκείνος που θα γένη κριτής, μαθαίνει καθ' αυτό τα νομικά ο κουρτεζάνος, τα διπλωματικά και πολιτικά ο εκκλησιαστικός, τη Θεία Γραφή, και τα εξής τούτο δεν είν' αλλοιώτικα και στους Τούρκους». ²¹

Ο Καταρτζής ήταν, λοιπόν, υποχρεωμένος εκ των πραγμάτων να συμπεριλάβει σ' αυτή την «εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» και την τουρκική γλώσσα, αφού αυτή συνιστούσε το όργανο του οθωμανικού κράτους, το οποίο άλλωστε το υπηρετούσαν οι Φαναριώτες: ²² «η φρόνησι μας υπαγορεύει ότ' επειδ' είμαστε υπάλληλο έθνος, έχουμε χρεία να ξέρουμε τη γλώσσα και γράμματα των κρατούντων μας, για να μπορούμε νάχουμε είσοδο σ' αυτουνούς, και να πορίζουμε στον εαυτό μας τα προς το ζην ευκολώτερα άρα έχουμε χρεία να μάθουμ' αφύκτως τούρκικα», ²³ «Στα τούρκικα έχει χρεία να μπορή να γράφη και να διαβάζη ένα γράμμα, να καταλαβαίνη ένα φερμάνι και τα εξής, όσα δηλαδή ανάγονται στον επιστολικό χαρακτήρα». ²⁴

Στο κείμενο αυτό του Έλληνα λογίου σκιαγραφείται η στάση που πρέπει να κρατήσει το υπόδουλο έθνος απέναντι στην ξένη σκέψη: στάση ελεύθερου φρονήματος, απαλλαγμένου από προκαταλήψεις κι εθνικού ωφελιμισμού: ²⁵ «Τα τούρκικα σαν επικρατούσα γλώσσα που είναι στο βασίλειο, και σα μια γλώσσα των Χριστιανών πουναι στην Ανατολή, είν' αναγκαία στο έθνος», ²⁶ «Τα τούρκικα στους δασκάλους και διαδόχους τους, στους ευγενείς και πραγματευτάδες σ' όλο το

βασιλείο στους αρχιερείς όμως μόνη και ιερείς της Ανατολής.»²⁷ «Το έθνος μας αληθινά δεν είν' αυτόνομο μ' όλον τούτο, καθό άνθρωποι, είμαστε μέλη της όλης των ανθρώπων πολιτικής κοινωνίας»,²⁸ «για να μη μας συναναστρέφονται αμαθείς, κ' είναι κατηγορία του έθνους, πρέπει να ξέρουμε μερικούς ξένους γλώσσας, ήτοι φραντζέζικα, ιταλικά, εγγλεζικά και δια τούτο οι δασκάλοι και διαδόχοι τους, οι ευγενείς και πραγματευτάδες, πρέπει να τα σπουδάζουν».²⁹

Στα τέλη του 18ου αιώνα οι Έλληνες λόγιοι αποκτούν μεγαλύτερη συναίσθηση της δεινής κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης του έθνους τους. Στα κείμενά τους, επηρεασμένοι από τις κοινωνικές ανακατατάξεις που είχε επιφέρει η Γαλλική Επανάσταση, τονίζουν τις αδικίες που υφίσταντο οι Έλληνες λόγω της αυθαιρεσίας της οθωμανικής διοίκησης και κάνουν έκκληση για την αποκατάσταση της ελευθέριας στην πατρίδα τους. Τους ενδιαφέρει, κυρίως, ο διαφωτισμός των Ελλήνων, έτσι ώστε να μπορέσουν να συνειδητοποιήσουν την τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκονται κι η ανάγκη για εθνική ανεξαρτησία.³⁰ Στα έργα του Ρήγα Βελεστινλή και του Ανώνυμου συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας* επισημαίνεται η ανάγκη για άμεση επαναστατική αλλαγή.³¹

Η *Νέα Πολιτική Διοίκησης* του **Ρήγα** απευθύνεται όχι μόνο στους Έλληνες αλλά σ' όλους τους κατοίκους της Ρούμελης*, της Μ. Ασίας, των «*Μεσογείων νήσων*» και της Μολδοβλαχίας.³² Στο εισαγωγικό κείμενο φαίνεται καθαρά ο πολυεθνικός και ανεξίθρησκος χαρακτήρας της νέας οντότητας:³³ «*Ο ΛΑΟΣ ΑΠΟΓΟΝΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ*» αλλά και όλοι «*Χριστιανοί και Τούρκοι, χωρίς κανένα ξεχωρισμόν θρησκείας (επειδή όλοι πλάσματα Θεού είναι και τέκνα του πρωτοπλάστου)*».³⁴ Στη συνέχεια αναφέρεται στα βάσανα που υφίσταντο οι υπόδουλοι καθώς και οι μη υπόδουλοι αλλά καταπιεζόμενοι (Τούρκοι) λαοί. Τα δεινά αυτά ήταν τα εξής: ο εκπατρισμός, ο φόβος των ανθρώπων για τη ζωή τους, την τιμή τους και την περιουσία τους³⁵ «*κανένας, οποιασδήποτε τάξεως και θρησκείας, δεν είναι σίγουρος μήτε δια την ζωήν του, μήτε δια την τιμήν του, μήτε δια τα υποστατικά του. Ο πλέον ήσυχος, ο πλέον αθώς, ο πλέον τίμιος πολίτης κινδυνεύει κάθε στιγμήν*».³⁶

Ακολουθούν τα *Δίκαια του Ανθρώπου* και το κυρίως *Σύνταγμα ή Αρχή της Νομοθετημένης Πράξεως και Ψυχή της Διοικήσεως. Τάξεις και Τρόποι. Πώς πρέπει να επανακολουθώνται παρά των πολιτών*, όπως αυτό καλείται από τον Ρήγα. Τα κείμενα αυτά στηρίζονται στο Γαλλικό Σύνταγμα του 1793, με εξαίρεση τ' άρθρα του 39 και 62 του *Συντάγματος*, που μεταφράστηκαν σύμφωνα με το Γαλλικό Σύνταγμα του 1975. Τα δανεικά στοιχεία που προέρχονται από τα γαλλικά κείμενα, σύμφωνα με την άποψη των μελετητών του, προσαρμόστηκαν από τον Ρήγα στην τότε ιστορική πραγματικότητα. Τα κείμενα του Ρήγα, αντίθετα μ' αυτά της Γαλλίας, γράφθηκαν προεπαναστατικά. Ο Ρήγας επιχείρησε να μεταδώσει το γαλλικό πολιτικό ιδεώδες σε πληθυσμούς υπόδουλους, ετερογενείς, μη πολιτικοποιημένους

και απαίδευτους, προσαρμόζοντάς το, μέσω δικών του επεξηγήσεων και κατανοητών από όλους τους ραγιαδες παραδειγμάτων, στις ιδιαίτερες συνθήκες της Ανατολής.³⁷

Στο έργο του Ρήγα τα δίκαια του ανθρώπου παρουσιάζονται ως φυσικά δίκαια. Ο Ρήγας αποδέχεται τα τέσσερα κλασικά φυσικά δικαιώματα των γαλλικών διακηρύξεων –ισότητα, ελευθερία, προσωπική ασφάλεια, ιδιοκτησία–³⁸ και τ' απариθμεί στο 2^ο άρθρο των Δικαίων του: *«Αυτά τα Φυσικά Δίκαια είναι: πρώτον, το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας κατώτερος από τον άλλον δεύτερον, να είμεθα ελεύθεροι και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού τρίτον, να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας, και κανέναν να μην ημπορή να μας την πάρη αδίκως και κατά την φαντασίαν και τέταρτον, τα κτήματα όπου έχομεν κανέναν να μην ημπορή να μας εγγίζη, αλλ' είναι ιδικά μας και των κληρονόμων μας».*³⁹

Στο 3^ο άρθρο αναγνωρίζει τη φυσική ισότητα όλων των ανθρώπων ανεξάρτητα από το θρήσκευμα και την κοινωνική τους τάξη.⁴⁰ *«Όλοι οι άνθρωποι, Χριστιανοί και Τούρκοι, κατά φυσικόν λόγον είναι ίσοι. Όταν πταίση τινάς, οποιασδήποτε καταστάσεως, ο Νόμος είναι ο αυτός δια το πταίσμα και αμετάβλητος».*⁴¹ Συνδέει κι ερμηνεύει την έννοια της ισότητας με την απονομή της δικαιοσύνης. Από κοινωνιολογική άποψη, επειδή δεν θεωρεί δεδομένη την εφαρμογή του νόμου σ' όλες τις περιπτώσεις προβαίνει στην εξής διευκρίνιση:⁴² *«ήγουν δεν παιδεύεται* ο πλούσιος ολιγώτερον και ο πτωχός περισσότερον δια το αυτό σφάλμα, αλλ' ίσια-ίσια».*⁴³

Η ευρύτερη θρησκευτική διάσταση της ελευθερίας χαρακτηρίζει το έργο του Ρήγα. Στο 7^ο άρθρο της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διακηρύσσει την ισότητα της ελευθερίας των διάφορων θρησκευμάτων στην Ελληνική Δημοκρατία και την ανεμπόδιστη άσκηση της λατρείας:⁴⁴ *«η ελευθερία κάθε είδους θρησκείας, Χριστιανισμού, Τουρκισμού, Ιουδαϊσμού, και τα λοιπά, δεν είναι εμποδισμένα εις την παρούσαν διοίκησιν».*⁴⁵

Κυρίαρχη θέση στη σκέψη του Ρήγα κατέχει η καθολική εφαρμογή της αρχής της ισότητας στο δημόσιο βίο. Το 22^ο άρθρο των Δικαίων αφορά στην παιδεία. Προβλέπει την υποχρεωτική εκπαίδευση όλων των Ελλήνων, ανεξάρτητα από το φύλο, την ηλικία και την τάξη. Στο σημείο αυτό διαφοροποιείται από το γαλλικό κείμενο το οποίο αναφέρεται μόνο στους νέους. Θεωρεί ότι η μελλοντική κατάσταση του έθνους εξαρτάται από την παιδεία. Αναγνωρίζει την παιδεία ως καθοριστικό παράγοντα προκοπής του ανθρώπου. Επιδιώκει την ανασύνδεση με τα κλασικά ιδεώδη και τη διδασκαλία των περισσότερο χρησιμων ξένων γλωσσών, εξασφαλίζοντας έτσι την επικοινωνία με τη Δύση. Ως επίσημη γλώσσα προβλέπεται η ελληνική.⁴⁶ Κατά τη διατύπωσή του: *«Όλοι, χωρίς εξαίρεσιν, έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η Πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με τα οποία*

λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς εις δε τας μεγάλας πόλεις να παραδίδεται η γαλλική και η ιταλική γλώσσα η δε ελληνική* να είναι απαραίτητος».⁴⁷

Όπως φαίνεται από το προτελευταίο άρθρο της Διακήρυξης, τον Ρήγα τον απασχολεί η εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από το πολιτικό σύστημα που προτείνει:⁴⁸ «Όταν ένας μόνος κάτοικος του βασιλείου τούτου αδικηθή, αδικείται όλον το βασίλειον και πάλιν, όταν το βασίλειον αδικήται ή πολεμήται, αδικείται ή πολεμείται κάθε πολίτης. Δια τούτο δεν ημπορεί ποτέ κανείς να ειπή ότι η τάδε χώρα πολεμείται δεν με μέλει, διατί εγώ ησυχάζω εις την ιδικήν μου αλλ' εγώ πολεμούμαι, όταν η τάδε χώρα πάσχη, ως μέρος το όλου όπου είμαι ο Βούλγαρος πρέπει να κινήται, όταν πάσχη ο Έλλην και τούτος πάλιν δι' εκείνον και αμφοτεροι δια τον Αλβανόν και Βλάχον».⁴⁹ Η αναφορά σε επιμέρους, γλωσσικά καθορισμένες, πολιτισμικές ομάδες, ο Βούλγαρος, ο Έλλην, ο Βλάχος, ο Αλβανός, φανερώνει την εμμονή του στην ειρηνική συμβίωση των λαών που θα συμμετείχαν στο κράτος που οραματιζόταν.⁵⁰

Το νέο κράτος ονομάζει «Ελληνική Δημοκρατία» αποδίδοντας έτσι στα ελληνικά το «*Republique Francaise*» του αντίστοιχου γαλλικού άρθρου. Το νέο κράτος δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό υπό εθνολογική άποψη αφού περιλαμβάνει στους κόλπους του «διάφορα γένη». Είναι ελληνικό υπό την έννοια ότι αφορά στην αναγέννηση μιας πολιτείας ζυμωμένης με τα αρχαιοελληνικά δημοκρατικά πρότυπα, όπως τα αντιλαμβάνονταν εκείνη την εποχή.⁵¹

Ο Ρήγας αντιμετωπίζει τους λαούς και τα έθνη της *Ελληνικής Δημοκρατίας* ως «άτομα- πολίτες» με ίσα πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα.⁵² Όπως γράφει: «Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΛΑΟΣ{...} χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και γλώσσης»,⁵³ «όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και διαλέκτου».⁵⁴

Στη σκέψη του Ρήγα η έννοια του πολίτη αποκτά ευρύτερο περιεχόμενο. Ορίζεται κατά την ισοκράτεια αρχή. Λαμβάνει, δηλαδή, καθαρά πολιτισμικό κι όχι φυλετικό χαρακτήρα, όπως ακριβώς κι η έννοια του Έλληνα. Στο σημείο αυτό διαφοροποιείται πλήρως από τις σχετικές αναζητήσεις του Διαφωτισμού οι οποίες, όπως μορφοποιήθηκαν τον 19ο αι., αποτέλεσαν τη δραστική ουσία που εξέθρεψε τους ομόλογους εθνικισμούς.⁵⁵ Η ιδιότητα του πολίτη απονέμεται και σε κάθε ένα «όπου ομιλεί την απλήν ή την ελληνικήν* γλώσσαν και βοηθεί την Ελλάδα, ας διατριβή και εις τους αντίποδας (επειδή το ελληνικό προζύμι εξαπλώθη και στα δύο ημισφαίρια)», καθώς και σε κάθε ξένο «τον οποίον η Διοίκησις στοχάζεται πως είναι άξιος κάτοικος της Πατρίδος, ήγουν καθώς ένας καλός τεχνίτης, ένας προκομμένος διδάσκαλος, ένας άξιος πατριώτης, είναι δεκτός εις την Πατρίδα και ημπορεί να μετέρχεται ισοτίμως τα δίκαια, σπού και όλοι οι συμπολίται».⁵⁶

Στο 7^ο άρθρο του *Συντάγματος* αναφέρονται ονομαστικά οι λαοί που θ' απαρτίζουν την *Ελληνική Δημοκρατία*. Ανάμεσά τους συγκαταλέγεται και ο τουρκικός λαός⁵⁷: «*Έλληνες, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς*».⁵⁸ Συνεπώς, το γεγονός ότι δεν αποκλείει και τους Τούρκους από το πολιτικό μόρφωμα που ονειρευόταν δείχνει ότι είχε μία θετική εικόνα και πρόσληψη του «Άλλου», δηλαδή του Τούρκου. Την ίδια όμως στιγμή, είχε μία πολύ αρνητική εικόνα για την οθωμανική διοίκηση, ιδίως για τον Σουλτάνο.

Κάθε έννοια που χρησιμοποιεί ο Ρήγας στη *Νέα Πολιτική Διοίκηση* δείχνει τις επιδράσεις τις οποίες δέχθηκε από τον γαλλικό Διαφωτισμό. Παραδείγματος χάριν, επηρεασμένος από την πολιτική θεωρία του J. J. Rousseau χρησιμοποιεί τον όρο «*αυτοκράτωρ λαός*» θέλοντας να καταστήσει σαφή τον χαρακτήρα του νέου κράτους και τον τρόπο άσκησης της λαϊκής κυριαρχίας από τους πολίτες του, ανεξάρτητα από τη θρησκεία, τη γλώσσα ή την εθνική τους καταγωγή. Μ' αυτόν τον τρόπο πίστευε ότι θα μπορούσε να επιλυθεί το ζήτημα της συμβίωσης ετερόκλητων πληθυσμών.⁵⁹ Συνεπώς, στο έργο του Ρήγα καταρρίπτονται οι κάθε είδους εθνικισμοί, ο αποκλεισμός κάθε άλλου, διαφορετικού, ως προς τον ελληνικό, λαού και τονίζονται όλα τα κοινά στοιχεία (κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά, πολιτειακά κ. ά.), που θα μπορούσαν να οδηγήσουν όλους τους βαλκανικούς λαούς σε μία ειρηνική συμβίωση. Μ' άλλα λόγια, το πολιτειακό πρόταγμα και όραμα του Ρήγα συνιστά μία αποδοχή του τουρκικού λαού· μόνο όμως ως λαού και όχι ως κατακτητή και ως φορέα μιας πολύ καταπιεστικής και εντελώς αντιδημοκρατικής εξουσίας.

Το ότι ο Ρήγας προσπαθεί να καθιερώσει ορθές γενικές πολιτειακές αρχές, όπως την πολιτική ισότητα, την ισονομία και την ανοχή προς όλους τους άλλους λαούς της Βαλκανικής χερσονήσου, αλλοεθνείς, αλλόγλωσσους και αλλόθρησκους προκαλεί, αναμφίβολα, ορισμένα σοβαρά ερωτήματα σχετικά με τον χαρακτήρα της *Ελληνικής Δημοκρατίας* του και τη βιωσιμότητά της.⁶⁰ Κατ' επέκταση δε προκαλεί ερωτήματα ως προς το τι, κατά βάθος, πίστευε για τους Οθωμανούς Τούρκους. Μήπως, τελικά, υπέτασσε τις απόψεις του γι' αυτούς στην πολιτική σκοπιμότητα, δηλαδή στην πραγμάτωση, πάση θυσία, του πολιτειακού του οράματος;

Ορισμένοι μελετητές, παρακάμπτοντας τη σαφή δήλωση του Ρήγα στο 1^ο άρθρο του *Συντάγματος* ότι: «*Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ είναι μία [...] αδιαίρετος*», κάνουν λόγο για υπερεθνικό⁶¹ ή ομοσπονδιακό⁶² χαρακτήρα του νέου κράτους. Ο Ρήγας ονειρευόταν τη δημιουργία ενός δημοκρατικού πολυεθνικού⁶³ και όχι ενός δημοκρατικού ομοσπονδιακού κράτους. Αγωνιζόταν για τη σύσταση μιας νέας πολιτείας, πολύ διαφορετικής από την οθωμανική εξουσία, που την χαρακτηρίζει πάντα –όπως και όλοι οι άλλοι Έλληνες διαφωτιστές– ως τυραννική, όσον αφορά το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα διακυβέρνησης και όχι τη θέση και τις σχέσεις των συγκατοικούντων λαών. Ως «*Ελληνική Δημοκρατία*» εννοούσε την πολυεθνική

συμπολιτεία, η οποία θ' απλωνόταν στον παλαιό γεωγραφικό χώρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και στον πιο πρόσφατο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα μέλη αυτής της συμπολιτείας δεν είχαν ξεχωριστή θεσμική πολιτειακή υπόσταση, που θα δικαιολογούσε τους υπαινιγμούς περί ομοσπονδιακής συγκρότησης. Εξάλλου, την περίοδο που ο Ρήγας επεξεργαζόταν το πολιτειακό του σχέδιο επικρατούσε η επαναστατική ιδέα του έθνους και όχι η ιστορική. Ο Ρήγας υιοθετεί το ουσιαστικό περιεχόμενο της επαναστατικής ιδέας του έθνους αναγνωρίζοντας τον λαό ως πηγή όλων των εξουσιών και χορηγώντας σ' όλους τους ανθρώπους, ακόμη και στους Οθωμανούς Τούρκους, ίσα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Επιδίωκε να δημιουργήσει ένα συνταγματικό πρότυπο που ν' ανταποκρινόταν στις ιδιόζουσες συνθήκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γνώριζε ότι κύρια συστατικά για τη συγκρότηση και για τη διακυβέρνηση ενός τέτοιου πολυεθνικού κράτους αποτελούσαν οι αρχές της ελευθερίας, της ισοτιμίας και της αδελφούσης. Η κοινή αποδοχή αυτών των ιδανικών θα μπορούσε να ενώσει τους βαλκανικούς και τους λοιπούς λαούς της Αυτοκρατορίας. Ο Ρήγας, με την κατοχύρωση του δικαιώματος της διαφοράς των λαών της Αυτοκρατορίας καταφέρει, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο να θεμελιώσει συνταγματικά την πολυεθνική *Δημοκρατία* του, χωρίς να μειώνει την ενότητα της πολιτικής εξουσίας.⁶⁴

Το νέο πολυεθνικό κράτος για να εξασφαλίσει την κοινωνική του συνοχή έπρεπε να έχει μία κοινή επίσημη γλώσσα. Ο Ρήγας θεώρησε ως πιο κατάλληλη για τον σκοπό αυτό «*την απλήν των Ελλήνων γλώσσαν*». Αιτιολογεί την επιλογή του: «Όλοι οι νόμοι και προσταγαί γίνονται εις την απλήν των Ελλήνων γλώσσαν, ως πλέον ευκατάληπτον και εύκολον να σπουδάσθη από όλα τα εις το βασίλειον τούτο εμπειριεχόμενα γένη ομοίως και όλα τα έγγραφα των κρίσεων και άλλων δημοσίων πράξεων».⁶⁵ Ο «εξελληνισμός» των λαών που θα συναποτελούσαν την «*Ελληνική Δημοκρατία*», πρέπει να γίνει κατανοητός ως μία δυναμική διαδικασία πολιτισμικής αφομοίωσης. Πίστευε ότι η ελληνική γλώσσα, με την οποία ήταν εξοικειωμένες οι εθνικές elites των χριστιανικών βαλκανικών λαών θ' αποτελούσε, αναπόφευκτα, τον συνεκτικό κρίκο του πολυεθνικού αυτού κράτους. Συνεπώς, η υιοθέτησή της ως διοικητικού και εκπαιδευτικού οργάνου της υπό σύσταση «*Ελληνικής Δημοκρατίας*» δεν προανήγγειλε κάποια μορφή πολιτιστικού ιμπεριαλισμού στη ΝΑ Ευρώπη και τη Μ. Ασία. Η επιλογή της συνιστούσε επιταγή της ιστορίας και όχι του εθνικισμού.⁶⁶

Στο τελευταίο άρθρο του *Συντάγματος* «*Περί εγγυήσεως και βεβαιότητος των Δικαίων τούτων*», στην παράγραφο 122, συνοψίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα τα οποία πρέπει να παραχωρούνται σ' όλους τους πολίτες, ακόμη και στους Τούρκους, κάτι που συνιστά μία ρηξικέλευθη νεωτερικότητα σε σχέση με παλαιότερα κείμενα που απέρριπταν, a priori, τους Οθωμανούς Τούρκους, θεωρώντας τους ως έναν κατώτερο λαό: Όπως διακηρύσσει ο Ρήγας στο Σύνταγμά του, «*Η Νομοθετική Διοίκησις βεβαιοί εις όλους τους Έλληνας, Τούρκους, Αρμένηδες, την ισοτιμίαν, την ελευθερία, την σιγουρότητα*, την εξουσίαν των υποστατικών εκάστου, τα δημόσια*

*χρέη όπου ήθελε γένουν δια την Ελευθερίαν, την ελευθερίαν όλων των θρησκειών, μίαν κοινήν ανατροφήν, δημοσίους συνδρομάς εκεί όπου ανήκουν, την απεριόριστον ελευθερίαν της τυπογραφίας, το δίκαιον του να δίδη έκαστος αναφοράν και να προσκλαυθή, το δίκαιον του συναθροίζεσθαι εις δημοσίους συντροφίας, και, τελευταίον, την απόλαυσιν όλων των Δικαίων του Ανθρώπου».*⁶⁷

Οι κοινωνικές και πολιτικές απόψεις του Ρήγα, μ' εξαίρεση την προσήλωση στη λογική της δια βίου μαθήσεως και τη σύγκλιση τους προς τη δημοτική γλώσσα, απέχουν ριζικά απ' αυτές του Καταρτζή.⁶⁸ Όπως λέει ο Κ. Θ. Δημαράς, όταν μιλάμε για «φιλελευθερισμό» στον Καταρτζή δεν εννοούμε «τον πόθο της ελευθερίας» αλλά «την συνείδηση του πόθου αυτού».⁶⁹ Στον Καταρτζή ο πατριωτισμός δεν μεταφράζεται ως επανάσταση. Αντίθετα, στη σκέψη του Ρήγα η εξασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δικαιολογεί την επαναστατική πράξη, εναντίον της οθωμανικής τυραννίας.⁷⁰ Στο τελευταίο άρθρο της Διακήρυξης καταγράφει το δικαίωμα της εξέγερσης του λαού κατά της τυραννίας, θεωρώντας το ως το «πλέον ιερόν από όλα τα δικάιά του».⁷¹ Μια εκλαϊκευμένης μορφής έκκληση για επανάσταση κατά της οθωμανικής τυραννίας συνιστά ο *Θούριος*. Στους στίχους του συμπυκνώνεται το νόημα του *Συντάγματος*. Το απελευθερωτικό μήνυμα του Ρήγα απευθύνεται σ' όλους τους υπόδουλους βαλκανικούς λαούς, χωρίς καμία εξαίρεση ή διάκριση εθνότητας, θρησκείας, γλώσσας ή φυλής:⁷² «Και Τούρκοι και Ρωμιοί, ζωήν και πλούτον χάνουν, χωρίς καμμιά' φορμή»,⁷³ «στην πίστιν του καθέναν ελεύθερος να ζη»,⁷⁴ «Βούλγαροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί, αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή, για την Ελευθερίαν να ζώσωμεν το σπαθί»,⁷⁵ «και Χριστιανούς και Τούρκους σκληρά τους τυραννούν».⁷⁶ Ο απλός, λοιπόν, Οθωμανός παύει να θεωρείται από τον Ρήγα ως φύσει και δυνάμει εχθρός. Αντίθετα, έχει και αυτός το δικαίωμα να συμβιώσει με τους χριστιανικούς λαούς των Βαλκανίων στην Πολιτεία που αυτός οραματιζόταν.

Το *Σύνταγμα* όμως του Ρήγα δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Παρ' όλα αυτά αποτελεί ένα σημαντικό κείμενο που δείχνει τον βαθμό εισχώρησης των φιλελεύθερων ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού στις συνειδήσεις μιάς μικρής αλλά σημαντικής μερίδας των Ελλήνων της Διασποράς.⁷⁷ Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε ότι από τον Ρήγα επηρεάστηκαν πολύ άλλοι κορυφαίοι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Άμεσος αποδέκτης των ριζοσπαστικών πολιτειακών προτάσεων του υπήρξε ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*.⁷⁸

Η *Ελληνική Νομαρχία* συνιστά ένα κείμενο πολιτικής διαμαρτυρίας, маниφέστο μιας εθνικής και, ταυτόχρονα, κοινωνικής επανάστασης.⁷⁹ Όπως, άλλωστε, δηλώνει ρητά ο ίδιος ο ανώνυμος συγγραφέας της, είναι ένας λόγος για την ελευθερία: «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑ Ήτοι Λόγος Περί ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ». Ο Ανώνυμος, ασπαζόμενος τη ρουσσωϊκή θεωρία για τη φύση, θεωρεί την αρχέγονη κατάσταση του ανθρώπου ως την «ευτυχεστέραν» για τους θνητούς και, αντίθετα, την εγκατάλειψη της

φυσικής ζωής για χάρη της οργανωμένης κοινωνίας ως πηγή της ανθρώπινης δυστυχίας.⁸⁰ Τότε ο άνθρωπος έπρεπε ν' αναζητήσει ένα κοινωνικό και πολιτειακό καθεστώς που θα του επέτρεπε να διοικηθεί. Ακολουθεί η ανάλυση τεσσάρων πολιτειακών μορφών που διαφοροποιούνται ανάλογα με το βαθμό της πολιτικής ισότητας. Στην εξέταση των πολιτικών καθεστώτων θέτει ως κριτήριο την ύπαρξη της ελευθερίας.⁸¹ Όπως γράφει, η αναρχία κατέστησε την «*απλήν φυσικήν ανομοιότητα ανυπόφορον*».⁸² Σ' αυτήν ελεύθεροι είναι μονάχα οι ισχυροί. Η μοναρχία και η τυραννία –και εννοεί εδώ κυρίως την οθωμανική τυραννία– προκάλεσαν «*ακατάστατον και φοβεράν ανομοιότητα των ηθών τε και της τύχης*».⁸³ Στη σκέψη του Ανωνύμου η μοναρχία ταυτίζεται με την τυραννία. Στα καθεστώτα αυτά ελεύθερος είναι μόνο ένας. Αντίθετα, όταν επικρατεί η νομαρχία «*η ελευθερία ευρίσκεται εις όλους{...} είναι η υπακοή εις τους νόμους*».⁸⁴ Ο νόμος μετριάζει τη φυσική ανισότητα των ανθρώπων, η οποία οφείλεται σε τρεις αιτίες: στην ίδια τη φύση, στην τύχη και στην ανατροφή.⁸⁵

Με τη συμβολή του Ρήγα πέρασε στην ελληνική διανόηση ο προβληματισμός σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Κατά τον Ανώνυμο «*η φύσις είναι μία*»,⁸⁶ «*τα φυσικά χαρίσματα είναι κοινά, και σύ, ταλαίπωρε, να νομίζης έναν άλλον όμοιον σου, ως ένα θεόν, να τρέμης έμπροσθέν του, και να του πωλήσης το αξιώτερον δώρον της φύσεως, την ελευθερίαν σου*».⁸⁷ Η ελευθερία προβάλλεται ως φυσικό και αναφαίρετο δικαίωμα κάθε ανθρώπου. Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε από κορυφαίους εκπροσώπους του γαλλικού Διαφωτισμού, το Montesquieu και τον Rousseau.⁸⁸

Ο Ρήγας, ακλουθώντας αυτούς τους μεγάλους Γάλλους φιλοσόφους, πιστεύει στις παιδευτικές ιδιότητες του νόμου. Το κείμενο των δικαιωμάτων του πολίτη είναι γεμάτο από αναφορές στη θετική επίδραση που επιφέρει η έννομη τάξη στα ήθη και στον χαρακτήρα ενός λαού:⁸⁹ «*Η ευτυχία μας, λοιπόν, κρεμάται από την διοίκησιν*».⁹⁰ «*Δια των καλών νόμων αποκαταστώνται χρηστά τα ήθη των πολιτών, και όσον περισσότερο είναι καλοήθης ο λαός, τόσον ευκολοτέρως υπακούονται οι νόμοι*».⁹¹ Εδώ, ο νόμος έχει περισσότερο ηθική παρά πολιτειακή χροιά.⁹²

Το ότι η ανατροφή των νέων συνιστά τον κυριότερο στοχασμό των νομοδοτών αποτελεί ρουσσική ιδέα. Οι κοινωνικές συνθήκες μπορούν να βελτιωθούν μέσω της σωστής αγωγής των πολιτών.⁹³ Όπως αναφέρει: «*είναι η ανατροφή, δια της οποίας ο άνθρωπος αποκτά τας αρετάς και την σοφίαν, ήτοι τα καλά ήθη. Όταν, οι άνθρωποι διαφέρουσιν ακόμη και κατά τα ήθη*».⁹⁴ Τα βέλη του Ρήγα στρέφονται, κυρίως, κατά των Οθωμανών: «*Τα ήθη των είναι βάρβαρα*»,⁹⁵ «*Η αμάθειά των άκρα και γενική***»,⁹⁶ «*Οι νόμοι των τους εμποδίζουν να σπουδάσωσιν επιστήμας, και άλλο δεν ηξεύρουσιν οι φιλόσοφοί των, ειμή να αναγνώσωσι μ' ευκολίαν τα εντάλματα του Μωάμεθ*».⁹⁷ Ωστόσο, παραδέχεται πως ο χαρακτήρας τους είναι «*σοβαρός και υπερήφανος*».⁹⁸

«Εκ των οθωμανών ουν οι περισσότεροι ζώσιν από χρονικά εισοδήματα, οπού συναθροίζουσιν από τα πλήθη των υποστατικών των, οι δε λοιποί διά του εμπορίου και τεχνών, ως παντός ασύδοτοι, κερδίζουσιν αρκετώς, και ζώσιν κάλλιστα»,⁹⁹ «** Προς τούτοις, οι περισσότεροι των οθωμανών κατοικούσιν εις τας πολιτείας, και εξακολουθώς φανερόν αποκαθίσταται, ότι οι περισσότεροι χωριάτες και γεωργοί είναι χριστιανοί».¹⁰⁰ Η Νομαρχία επαγγέλεται την πολιτική αλλά όχι την κοινωνική ισότητα,¹⁰¹ αφού διατηρείται η ατομική ιδιοκτησία και οι κοινωνικές τάξεις. Πλούσιοι και φτωχοί εξακολουθούν να υφίστανται. Δεν εξαλείφονται οι κοινωνικές διαφορές «ο πλούσιος οθωμανός τρέφει τα άλογά του με πολλά καλλιοτέρα φαγητά από εκείνα, οπού φυλάττουσιν εις την ζωήν και εις τας θλίψεις τον αθών και δίκαιον χωριάτην».¹⁰²

Ο Ανώνυμος, παρά τις αδιαμφισβήτητες επιρροές της Γαλλικής Επανάστασης και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, δείχνει μία εμμονή στα «πάτρια» και απορρίπτει τις ευρωπαϊκές συνήθειες ως βλαπτικές για τα ήθη των νέων Ελλήνων:¹⁰³ «Μερικοί νέοι μάλιστα, ευθύς οπού αλλάξουν τα φορέματα της πατρίδος, θέλουσιν εξ αποφάσεως να φανώσιν αλλογενείς και σχεδόν δεν καταδέχονται ούτε καν να συναναστρέφονται εις την οδόν με τους ομογενείς των. Τι στοχάζεσθε να σπουδάσουν οι περισσότεροι από εκείνους τους νέους, {...} εις τας ακαδημίας της Ιταλίας και Γαλλίας {...} Ίσως την πολιτικήν, τα νομικά, την τακτικήν, τέλος πάντων, τας αναγκαίας επιστήμας δια το γένος μας; Ουχί, αδελφοί μου! Αυτοί ή την ιατρικήν σπουδάσουσι, ή τα μυθολογικά ποιήματα αναγιγνώσκοσι».¹⁰⁴ Στο σημείο αυτό ακολουθεί την ίδια γραμμή με τον Καταρτζή,¹⁰⁵ όταν αυτός καλεί τους νέους Έλληνες σπουδαστές να παίρνουν από τη Δύση μόνο ό,τι χρειάζεται στην πατρίδα τους και ν' αναπτύσσουν μια επικοινωνιακή σχέση με τους ξένους πολιτισμούς, όπως έκαναν οι Έλληνες στην αρχαιότητα «φυλάγωντας εκείνο που' ναι και μη βγάνωντας από νού του μήτε μιά στιγμή πώς είναι Ρωμηός χριστιανός, να ξέρη να κυνηγά πάντα της ιδέαις που τον χρειάζονται και τον ωφελούν, και να παραβλέπη εκείναις πού είναι σ' αυτόν περιτταίς, ή πού τον εβλάπτουν, κάμνωντας τό της παροιμίας, και φέρνωντας «τόν λίθον ποτί τάν σπάρταν».¹⁰⁶

Οι Έλληνες του Ανωνύμου, όπως επισημαίνει ο Σπύρος Ασδραχάς σε μία μελέτη του για την *Ελληνική Νομαρχία*, συνιστούν ένα «γένος διακριτό από τους αλλογενείς, χριστιανούς ή μουσουλμάνους». Θεωρούνται «ξένοι στις εξωελλαδικές ευρωπαϊκές κοιτίδες τους, μισητοί από φθόνο ή περιφρόνηση. Παραδίδονται σε πολιτισμικές ωσμώσεις που διαιωνίζουν τη δουλικότητά τους, χάνουν την οικογενειακή τους τιμή, όπως τη χάνουν στην τυραννία».¹⁰⁷

Στερεώνουν την ιστορική τους υπόσταση πάνω στις αξίες των αρχαίων Ελλήνων, όχι σ' αυτές της Δύσης, και στη θρησκευτική τους ετερότητα.¹⁰⁸ Σύμφωνα με τον συγγραφέα τρεις είναι οι φυσικές αιτίες κατά τις οποίες διαφέρουν οι άνθρωποι μεταξύ τους: «Η θέσις μιάς επαρχίας ως προς την γήϊνην σφαίραν, το

κλίμα και οι περιστάσεις. Η μέν πρώτη προξενεί την διαφοράν εις τα γένη, {...} Η δε δευτέρα εκτελεί το αυτό από πολίτην εις πολίτην, [...] Και η τρίτη, [...] αποκαταστατεί μεγαλειότεραν την διαφοράν ανάμεσα εις τους ανθρώπους, και διά τούτο ο εις διαφέρει του άλλου. Η διοικήσεις, η θρησκεία, ο αριθμός των κατοίκων, τα ήθη, και τέλος πάντων η εξακολούθησις άγνωστων αιτιών, ήτοι το συμβεβηκός, συνθέτουσι ταύτην την τρίτην αιτιάν, λέγω των περιστάσεων. Όθεν και εις την διαφοράν του χαρακτήρος του καθενός έχει το μεγαλιότερον μέρος»,¹⁰⁹ «η μεν θέσις κατά μοίρας, ωσαύτως και το κλίμα, αποκαταστήσι τους ανθρώπους, ή μιάς κράσεως υγιεστάτης, ή αδυνάτου, εκ των περιστάσεων δε η μέν νομαρχία καταστεί τον άνθρωπον άφοβον, ειλικρινή και ενάρητον, η τυραννία δε δειλόν, πονηρόν και υποκριτήν. Η θρησκεία ωσαύτως, το Ευαγγέλιον του Χριστού [...] κατασταίνει τους οπαδούς του φιλευσπλάγχνους, φιλοξένους και συμπαθητικούς. [...] Η οθωμανική, τέλος πάντων, τον κάμνει αυτόματον».¹¹⁰ Ο Ανώνυμος θεωρεί ότι το κλίμα¹¹¹ αποτελεί έναν από τους παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της πολιτειακής μορφής του λαού. Η άποψη αυτή έχει επισημανθεί από τον Montesquieu και τον Rousseau. Αντίθετα, η νομαρχία, δηλαδή η αρχή των νόμων, καθιστά τον άνθρωπο τολμηρό, φιλαλήθη και ενάρητο.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα, ο εθνικός χαρακτήρας κάθε λαού διαμορφωνόταν, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, με βάση τρεις παράγοντες: α) τη γεωγραφική θέση μιας χώρας ή μιας περιοχής που αποτελεί την αιτία των φυλετικών διαφορών, β) το κλίμα το οποίο καθορίζει την ψυχοσύνθεση των ανθρώπων και το είδος των πολιτευμάτων και, γ) τις περιστάσεις, δηλαδή τις ειδικές κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε περιοχή. Κοινωνικοί παράγοντες, όπως ο τρόπος διακυβέρνησης, η θρησκεία, ο αριθμός των κατοίκων και τα ήθη, επηρεάζουν αποφασιστικά το χαρακτήρα των λαών.¹¹² Γι' αυτό υποστηρίζει ότι το νέο πολίτευμα θα πρέπει να βασιστεί στις αρχαίες αξίες.¹¹³

Στο σημείο αυτό μπορούμε να παρεμβάλλουμε τη γνώμη του Κοραή σχετικά με την επιρροή που ασκεί το κλίμα στους λαούς. Στο *Προσωρινό Πολίτευμα* θα γράψει ότι: «οι νόμοι, διά να είναι καλοί, πρέπει να συμφωνώσι με των ανθρώπων την φύσιν, τα ήθη, την θρησκείαν, με το κλίμα, με την γήν, και τας άλλας περιστάσεις εις τας οποίας ευρίσκεται το έθνος».¹¹⁴ Την άποψη αυτή συναντούμε και στον *Διάλογο* του 1827: «οι κυβερνώντες τα έθνη νόμοι πρέπει να αρμόζωσιν εις το κλίμα καθενός της κατοικίας. Και το νομίζουν ορθά, αν νοώσι τους πολιτικούς (civiles), και όχι τους συντακτικούς νόμους. Οι πολιτικοί νόμοι διαφέρουν εξανάγκης κατά την διαφοράν της γής».¹¹⁵ Αντίθετα, οι συντακτικοί νόμοι, οι οποίοι ονομάζονται και θεσμοί, ορίζονται: «ως θεμέλια θεμένα πρό παντός άλλου νόμου της πολιτικής οικοδομής, [...] μόνον σκοπόν έχοντες τον αριθμόν και την κατάστασιν των αρχών, και την φυλακήν της ελευθερίας, αρμόζουν εις όλα τα κλίματα, επειδή δεν είναι σχεδόν κανέν έθνος, οποιουδήποτε κλίματος κάτοικον, ανεπίδεκτον ελευθερίας».¹¹⁶

Επιστρέφοντας στην *Ελληνική Νομαρχία*, μιλώντας για τον απελευθερωτικό αγώνα ο ανώνυμος συγγραφέας της επικαλείται τις αρετές και την ανωτερότητα της ελληνικής φυλής. Όπως γράφει, τα ήθη των Ελλήνων είναι σπάνια και ότι δεν θ' αργήσουν ν' αποκτήσουν πάλι τις αρχαίες αρετές και να επανέλθουν στο παλαιότερο πολιτιστικό τους επίπεδο.¹¹⁷ «Τα ήθη των Ελλήνων, προς τούτοις, είναι άλλη μεγαλειτέρα αιτία, ότι εύκολος είναι η επανόρθωσις των. Όλοι οι Έλληνες, και μάλιστα οι χωρικοί, έχουνσι μεγαλωτάτην κλίσιν εις τα άρματα**. [...] Είναι γενικώς πεπροικισμένοι από την φύσιν μ' έν πνεύμα γεννητικόν και ορθόν. Ανάμεσα δε είς τας φυσικάς των αρετάς, διά να το ειπώ έτζι, η φιλοξενία είναι εις αυτούς γενική. Τέλος πάντων φιλόθρησκοι και εις τό άκρον ενάντιοι των οθωμανών.»,¹¹⁸ «οι οθωμανοί [...] δεν ημπούρεσαν ποσώς ούτε να τους φθείρουν τα ήθη, ούτε να τους αλλάξουν τον παλαιόν χαρακτήρα τους, και τούτο διά δύο αίτια. Πρώτον μέν, επειδή οι οθωμανοί είναι ετερόθρησκοι, και δεύτερον, οπού οι Έλληνες, μην έχοντες εις χείρας των την διοίκησιν, πάντοτε έμειναν οι ίδιοι. Αυτοί, νομίζοντες τους οθωμανούς τόσους ξένους τυράννους των, ούτε εις τα ήθη των τους εμιμήθησαν, ούτε εις τον χαρακτήρα των»,¹¹⁹ «Οι Έλληνες δεν είναι ούτε άγριοι, ούτε ουτιδανής ψυχής, καθώς οι εχθροί των οθωμανοί». ¹²⁰ «Οι εχθροί μας δε όχι κατά τον αριθμόν μόνον, αλλά και κατά τα ήθη, κατά την ανδρείαν και κατά την μεγαλοψυχίαν, είναι εκατόν φορές υποδεέστεροί μας». ¹²¹ Έχουμε, λοιπόν, από τον Ανώνυμο μία απόρριψη του τουρκικού λαού συνολικά.

Στο τέλος, συνοψίζει τις αιτίες που καθιστούν άφευκτη την απελευθέρωση των Ελλήνων: «Ο χαρακτήρ μας, η ποσότης μας, τα ήθη μας»,¹²² η παρακμή του Οθωμανικού Κράτους («το γήρας της τυραννίας, *Ευρίσκονται μερικοί οθωμανοί, ή, διά να ειπώ καλλίτερα, όσοι από αυτούς είναι οπωσούν άνθρωποι, οπού δεν παύουν, από το να λέγωσι εν παρρησία, ότι έφθασεν το βασίλειόν των εις το τέλος του.»),¹²³ η ύπαρξη των επαναστατικών δυνάμεων («το πλήθος των συνδρομητών, οι οποίοι μην υποφέροντες τάς φοβεράς τυραννίας των οθωμανών, [...] φεύγουσιν εις τα δάση, δια να διαυθεντεύσουν την ελευθερίαν των; Πού εσπούδαζαν εκείνοι τακτικήν, δια να αντισταθώσιν εις το πλήθος των εχθρών των, και να τους νικώσι πάντοτε; *»¹²⁴ και οι οποίοι είναι «περισσότεροι από δέκα χιλιάδας, των οποίων η ανδρεία είναι αδιήγητος και η αγάπη διά τήν ελευθερίαν τους απεριγράφτος.»),¹²⁵ και, τέλος, «η φυγή της αμαθείας». ¹²⁶

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, σε αντίθεση με άλλους λογίους που πίστευαν αποκλειστικά σχεδόν στις αξίες και στη δύναμη της παιδείας, οι επαναστατικές δυνάμεις θα προέλθουν από τον λαό και, κυρίως, από τα ένοπλα τμήματά του.¹²⁷ Δεν αποδέχεται τα κηρύγματα της υπομονής, ώσπου το γένος να εκπαιδευτεί και να εκπολιτιστεί εξ ολοκλήρου. Στον Ανώνυμο η έννοια της απελευθέρωσης ταυτίζεται μ' αυτήν της παιδείας:¹²⁸ «Μην στοχάζεσθε λοιπόν, ότι χρειάζονται αιώνες, διά να καλλωπισθή το γένος μας καθώς πρέπει. Ουχί, ω έλληνες! Το να ελευθερωθή και να καλλωπισθή είναι το αυτό, και θέλει ακολουθήσει εις τον ίδιον καιρόν». ¹²⁹ Ο

Κοραής, από την άλλη, πιστεύει πως μια μακροχρόνια εκπαιδευτική διαδικασία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχημένη έκβαση της εθνικής ανεξαρτησίας. Ο ελληνικός λαός έπρεπε πριν εξεγερθεί εναντίον των Οθωμανών να συνειδητοποιήσει τα δικαιώματά του και τις υποχρεώσεις του και ν' απελευθερωθεί από τις προκαταλήψεις και τις δεισιδαιμονίες που τον διακατείχαν.¹³⁰

Το Υπόμνημά του συνιστά την πρώτη επίσημη ανακοίνωση περί των ελληνικών εθνικών δικαίων. Εκφωνήθηκε ενώπιον των επιφανών μελών της Εταιρείας των Ανθρωποτηρητών στο Παρίσι, στις 6 Ιανουαρίου 1803. Ξεκινά με μία γενική επισκόπηση της ελληνικής κοινωνίας, με την απαιδευσία και τη δεισιδαιμονία να κυριαρχούν στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, «*Ας μη ερωτά δε τις ποίαι ήσαν καθ' όλην την δυστυχή ταυτήν περίοδον αι ηθικαί και θρησκευτικαί των Ελλήνων ιδέαι. Η μέν άγνοια, θυγατήρ της τυραννίδος, οδεύει αχωρίστως μετά της δεισιδαιμονίας, αυτή δε λεληθότως επιφέρει την διαφθοράν των ηθών*»,¹³¹ για να καταλήξει στη μεγάλη αλλαγή που επήλθε τον 18ο αιώνα και που συνέπεσε με την εξάπλωση των ιδεών του γαλλικού Διαφωτισμού στην Ανατολή. Η μεταβολή της κοινωνικής, πολιτισμικής κι οικονομικής κατάστασης των σκλαβωμένων Ελλήνων φανερώνει τη θέλησή τους ν' ανακτήσουν τα φώτα των προγόνων τους και να ενταχθούν στην οικογένεια των φωτισμένων Ευρωπαϊκών εθνών.¹³²

Σύμφωνα με τον Κοραή, υπήρξαν τρεις βασικοί ιστορικοί παράγοντες χάρη στους οποίους διατηρήθηκε αλώβητο το φρόνημα του υπόδουλου ελληνικού λαού. Ο πρώτος αφορά στο ένδοξο αρχαιοελληνικό του παρελθόν. Οι άλλοι δύο παράγοντες σχετίζονται με τις φυλετικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές διαφορές Ελλήνων και Τούρκων,¹³³ όπως αυτές παρουσιάζονται στον *Διάλογο δύο Γραικών* του 1805: «*Οι Τούρκοι, φίλε μου, κατάγονται από Σκύθας, εις των οποίων την ιστορίαν άλλο δεν ευρίσκεις παρά καταδρομάς, αρπαγάς, πόλεων αλώσεις, αιχμαλωτισμούς και φόνους ολοκλήρων εθνών. [...] Ένας μόνος άνθρωπος, ο Ανάχαρσις, όστις ηθέλησε να περιέλθη την Ελλάδα, δια να αυξήση όσα φώτα έλαβεν από την φύσιν και τούτον επιστρέψαντα τον εθανάτωσαν οι συμπατριώται του. Τοιούτου γένους και τοιούτων αρετών κληρονόμοι είναι οι Τούρκοι. Έξω τούτου, επροσκολλήθησαν και εις Θρησκείαν, η οποία αποστρέφεται και φοβείται τα φώτα. Όθεν δεν είναι παράδοξον, εάν ευρίσκωνται την σήμεραν βυθισμένοι εις σχεδόν την αυτήν αμαθίαν και βαρβαρότητα*».¹³⁴

Η εικόνα αυτή συμπληρώνεται με όσα γράφει στο *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*: «*Έθνος τρισβάρβαρον, έθνος μιαρόν, έθνος διαφόρου γλώσσης και θρησκείας, εις ολίγα λόγια, το έθνος των Τούρκων*»,¹³⁵ «*Εις μόνον το βάρβαρον έθνος των Τούρκων δεν ίσχυσαν να προχωρήσωσι τα φώτα. [...] Οι Τούρκοι μόνοι έμειναν εις της βαρβαρότητος το σκότος, [...] και μόνοι αυτοί δεν εγνώρισαν τι πράγμα είναι και τι δύναται η ευνομία*».¹³⁶ Για τους λόγους αυτούς θεωρούσε ότι η διαδικασία της πνευματικής και πολιτιστικής αναγέννησης ήταν ευκολότερη για το ελληνικό έθνος

απ' ότι για τους άλλους λαούς.¹³⁷ Όπως αναφέρει στον *Διάλογο* του 1805: «Δεν εννοώ με τούτο, ότι είναι αδύνατον να φωτισθώσι και οι Τούρκοι» αλλά «εις αυτούς ο φωτισμός είναι πολλά δυσκολότερος παρ' εις κανέν άλλο έθνος».¹³⁸

Λίγο πιο κάτω θα γράψει ότι «Αν η παιδεία ήναι ημέρωσις των ηθών, της απαιδευσίας ο καρπός εξ ανάγκης είναι η αγριότης.»¹³⁹ «Έχομεν χρείαν να ενδυσθώμεν τα ήμερα ήθη των Ελλήνων».¹⁴⁰ Με τη δημοσίευση του *Διαλόγου* του 1805 επιδιώκει να στρέψει την προσοχή των Ελλήνων προς τους Γάλλους από τους οποίους θα προέλθει ο φωτισμός του Γένους. Γι' αυτό επικαλείται την πνευματική και στρατιωτική υπεροχή, καθώς και τη φιλανθρωπία των Γάλλων:¹⁴¹ «Εις τα βάρβαρα έθνη, φίλε μου, ο στρατιώτης δεν νομίζει την νίκην τελείαν, αν δεν αφανίση τον εχθρόν του, ή τουλάχιστον αν δεν του κάμη βαρύτεραν την ζωήν παρά τον θάνατον. Οι Γάλλοι πολεμούν, και σπουδάζουν να νικήσωσιν μίαν ώραν αρχήτερα, [...] διά να συμπαιξωσι με τους εχθρούς των».¹⁴²

Την ίδια περίοδο εμφανίζεται και ο *Ρωσσαγγλογάλλος*. Ο ανώνυμος συντάκτης της σάτιρας, αντίθετα από τον Κοραή που εξακολουθεί να πιστεύει στη Γαλλία, έχει απογοητευθεί από τους ξένους. Κατηγορεί τις Μεγάλες Δυνάμεις (Ρωσία, Αγγλία, Γαλλία) ότι εκμεταλλεύθηκαν τους Έλληνες με απώτερο σκοπό την εξυπηρέτηση των δικών τους πολιτικών συμφερόντων και έπειτα τους εγκατέλειψαν στην τύχη τους. Οι Ρώσοι κι οι Άγγλοι καταγγέλλονται διότι υπονόμισαν τις προσπάθειες των Γάλλων να ελευθερώσουν την Ελλάδα. Οι Γάλλοι θεωρούνται υπεύθυνοι για την αύξηση των δεινών των Ελλήνων, μετά την αποτυχία της εκστρατείας τους στην Ανατολή.¹⁴³ Όπως λέει: «τους Αγαρηνούς να σώσουν και εμέ να θανατώσουν.»¹⁴⁴

Με το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821 ο Κοραής επανέρχεται στο προσκήνιο με το *Σάλπισμα*, όπου η Ελλάδα παρουσιάζεται να παροτρύνει τους Έλληνες να εξεγερθούν εναντίον των Τούρκων και να τους διώξουν από τη χώρα, μεταχειριζόμενοι όμως με φιλευσπλαχνία τον άμαχο πληθυσμό:¹⁴⁵ «Πολεμήσατε τους απανθρώπους και σκληρούς Τούρκους όχι όμως ως Τούρκοι, όχι ως φονείς, αλλ' ως γενναίοι της ελευθερίας στρατιώται, ως υπερασπισταί της ιεράς ημών θρησκείας και της πατρίδος».¹⁴⁶ «Αλλά σπλαγχνισθήτε τον ήσυχον Τούρκον, όστις ζητεί την σωτηρίαν του με την φυγήν, ή ευαρεστεείται να μείνη εις την Ελλάδα, υποτασσόμενος εις νόμους δικαίους»,¹⁴⁷ «Ο κοινός των Τούρκων λαός, βεβαρυμένοι από τον ανυπόφορον της δουλείας ζυγόν, ολίγον θέλουν φροντίσειν δια τον κρημνισμόν του τυράννου».¹⁴⁸

Στον *Διάλογο* του 1825 ο Κοραής βρίσκει πρόσφορο έδαφος να σχολιάσει ξανά ορισμένες διατάξεις του *Προσωρινού Πολιτεύματος* του 1822, όπως αυτήν που αφορούσε την πολιτογράφηση των αλλογενών¹⁴⁹ (μωαμεθανών Τούρκων κι Εβραίων). Οι παρατηρήσεις του πάνω στα άρθρα του *Προσωρινού Πολιτεύματος* βασίζονται στις φιλοσοφικές του ιδέες αναφορικά με την φύση του ανθρώπου, την πολιτική κοινωνία, την παιδεία και τον νόμο.¹⁵⁰

Κρίνοντας το δεύτερο άρθρο του *Πολιτεύματος* στο οποίο η ελληνική ιθαγένεια περιοριζόταν μόνο για τους ορθόδοξους χριστιανούς, προτείνει την επέκταση της ιθαγένειας στους Τούρκους και τους Εβραίους οι οποίοι έχουν αποδεχθεί τις αρχές της πολιτικής κι ηθικής παιδείας. Πίστευε πως ήταν αδύνατο ν' αποκλεισθούν από την πολιτική κοινωνία, εξαιτίας των θρησκευτικών τους πιστεύω, άνθρωποι που θεωρητικά ίσως να διέθεταν τα απαραίτητα για την προάσπιση του κοινού συμφέροντος ηθικά και πολιτικά προσόντα. Άλλωστε, η συνείδηση ότι το ελληνικό έθνος συνιστά ενιαία κοινότητα, η οποία προσδιορίζεται από εγκόσμια πολιτισμικά κι όχι θρησκευτικά κριτήρια, είχε καλλιεργηθεί από τον Διαφωτισμό, σε αντίθεση, με τις αντιλήψεις της Εκκλησίας για την κοινή ταυτότητα των ορθόδοξων λαών.¹⁵¹ Σύμφωνα με τον Κοραή, η διασκευή του άρθρου αυτού θα έπρεπε να γίνει ως εξής: «Οι γεννημένοι και κατοικούντες την Ελλάδα είναι πολίται, και απολαύουν, δίχως καμμίαν διαφοράν, όλα τα πολιτικά δίκαια, [...] *Περί δε Ιουδαίων και Τούρκων, η Πολιτεία θέλει φροντίσειν να εκδώση νόμον ιδιαίτερον*».¹⁵² Συνεχίζει λέγοντας ότι «και αυτοί είναι Έλληνες το γένος, ως και οι πιστεύοντες εις Χριστόν, ουδεμία αμφιβολία. Αν οι χριστιανοί τους αποκλείσωσιν από τα πολιτικά δίκαια, έχουν να συγκατοικώσι με δύο έθνη ολόκληρα εχθρά και της θρησκείας και της πολιτείας των»,¹⁵³ «Οι Τούρκοι, μαθημένοι να μας δεσπόζωσι, χρειάζονται μακρότερον χρόνου διάστημα, ν' απομάθωσι την δεσποτείαν»,¹⁵⁴ «επειδή δεν μπορούμε ούτε να συγκατοικώμεν με Τούρκους [...] χωρίς να τους κάμωμεν πολίτας, ούτε να δώσωμεν εις αυτούς καταρχάς ευθύς τα πολιτικά δίκαια, το κοινόν συμφέρον απαιτεί να τους προετοιμάσωμεν και τρόπον τινά να τους παιδαγωγήσωμεν εις αυτά. Η παιδαγωγία θέλ' είσθαι τόσον ευκολωτέρα, όσον πλειοτέραν φιλανθρωπίαν και φροντίδα της ευδαιμονίας των δείξωμεν ημείς εις αυτούς».¹⁵⁵ Υποσημειώνει δε ότι: «Γνωστή εις όλους είναι η ηλίθιος των Τούρκων υπερηφάνεια κατά πάντων των άλλων εθνών».¹⁵⁶ Παρακάτω αναφέρει ότι «Αυτοί δεν είχαν έως τώρα, ως ουδ' ημείς, πολιτικά δίκαια.[...] Δίκαιον είναι λοιπόν ν' αποκλεισθώσι προς καιρόν και Ιουδαίοι και Τούρκοι από την πολιτείαν μας, κατά τον εξής νόμον. Α. Όλοι και Τούρκοι και Ιουδαίοι, όσοι ζώσιν εις την ώραν ταύτην, όταν εκδοθή ο παρών νόμος, άλλο πολιτικόν δίκαιον δεν έχουν παρά την προστασίαν των νόμων [...] Εξαιρούνται: Β. Τα από της ώρας ταύτης μέλλοντα να γεννηθώσι τέκνα Τούρκων και Ιουδαίων αρσενικά, ως και τα γεννημένα από δεκαετούς και κατωτέρω, εις τα οποία συγχωρείται να ενεργώσι πλην του Βουλευτικού, Εκτελεστικού και Δικαστικού, [...] όλα τάλλα πολιτικά υπουργήματα, εάν οι γονείς των φροντίσωσι να τα στείλωσι σύνωρα εις τα κοινά των χριστιανών σχολεία, δια να γράφωσι και να λαλώσιν ακωλύτως και απαραλλάκτως, ως οι Γραικοί, των Γραικών την συνήθη κοινήν γλώσσαν, [...] και ό,τι άλλο παραδίδεται εις τα κοινά ταύτα σχολεία, πλήν της κατηγήσεως των χριστιανών, την οποίαν οι διδάσκαλοι όχι με βίαν, αλλ' ούδέ μ' απλήν παρακίνησιν έχουν δίκαιον να διδάσκωσι τα ετερόδοξα παιδιά. Γ. Εις τούτων δε μόνα τα μέλλοντα τέκνα συγχωρείται, πάρα ταύτα τα πολιτικά υπουργήματα, και να γίνωνται εκλέκτορες [...] Δ. Τελευταίον, εις την τρίτην γενεάν, [...] συγχωρείται η

απόλαυσις όλων χωρίς εξαίρεσιν των πολιτικών δικαίων, αν παρά την κοινήν των Γραικών γλώσσαν γνωρίζωσι και την παλαιάν Ελληνικήν». ¹⁵⁷

Για να υποστηρίξει αυτές τις θέσεις του παραθέτει δύο ερωτήματα. Το πρώτο προέρχεται από τον χώρο του ναυτικού: «Εάν μελετών να ταξειδεύση, είχε να εκλέξη μεταξύ δύο καραβίων, εκ των οποίων το έν κυβερνάται από χριστιανόν άπειρον και το άλλο από εμπειρότατον κυβερνήτην Ιουδαίον ή Τούρκον, εις ποίον από τους δύο τούτους ήθελε' εμπιστευθην την ζωήν και τα υπάρχοντά του; [...] το αυτό χρεωστή να πράσση, και όταν χειροτονή κανέν από τους συμπολίτας του εις πολιτικόν αξίωμα και τόσον πλέον, όσον αι πολιτικάί τρικυμίας και ζάλαι είναι χειρότεραι των τρικυμιών της θαλάσσης [...] εις τας πολιτικάς ζάλας κινδυνεύουν οι πολίται να χάσωσι πράγμα ασυγκρίτως τιμιώτερον της ζωής, την ελευθερίαν [...] να μεταβώσιν από ελευθέρων πολιτείαν εις ουτιδανών κτηνών αγέλην». ¹⁵⁸ Έπειτα ρωτά εάν πιστεύει κανείς πως της τρίτης γενεάς ύστερα από «την παιδιόθεν συνανάστροφην με τους Γραικούς, [...] αφού αναγνώσωσι και τα θρησκευτικά μας βιβλία, εις τα οποία διδάσκεται η ισονομία, και τα εχθρά της τυραννίας των προγόνων μας συγγράμματα, [...] δεν θέλουν καταλάβειν πόσον διαφέρει το Ευαγγέλιον από το Κοράνιοι, [...] τοιούτοι Ιουδαίοι ή Τούρκοι την στολήν μόνην μέλλουν να διαφέρωσιν από τους Γραικούς [...] ελπίζω άλλο παραδοξότερον, ότι με την στολήν θέλουν εκδυθην, [...] ο Τούρκος την άδικον και αγρίαν θρησκείαν του, δια να ενδυθώσι τον ζυμωμένον με τη δικαιοσύνην νέον άνθρωπον, ως λέγει ο Απόστολος (1), πληροφορημένοι, ότι μόνη αληθής θρησκεία είναι η θρησκεία η παραγγέλλουσα να προσφερώμεθα προς αλλήλους ως αδελφοί, ως μέλη του αυτού σώματος, μηδέ να υποφέρωμεν μεταξύ μας ουδεμίαν ζύμην πλεονεξίας και ανισότητος». ¹⁵⁹

Την ίδια άποψη σχετικά με τον ρόλο που διαδραματίζει η θρησκεία στη διαμόρφωση του πολιτεύματος θα επαναλάβει το 1827 στον δεύτερο *Περί των Ελληνικών συμφερόντων* Διάλογό του επισημαίνοντας ότι «ούτε οι Τούρκοι εμπορούν να συντάξωσιν αυτοί καθ' αυτούς εύνομον πολιτείαν, ενόσω πιστεύουν τον Μωάμεθ. [...] Μόνη λοιπόν η χριστιανική θρησκεία συμβιβάζεται με κοσμικήν εύνομον πολιτείαν. [...] αλλά και αυτή, αν ήναι αληθώς [...] Λογική λατρεία». ¹⁶⁰

Στον *Περί των Ελληνικών συμφερόντων* Διάλογο του 1825 θα γράψει ότι: «Το Προσωρινόν πολίτευμα λέγει (2), ότι ανέχεται πάσαν άλλην θρησκείαν, [...] Οι άνθρωποι όλοι έχουν χρείαν ανοχής, και ίσως ημείς πλέον παρά τους Ιουδαίους και τους Τούρκους», ¹⁶¹ «να παιδαγωγήσωμεν και τους ετερόθρησκους, ώστε να τους κάμωμεν με τον καιρόν πολίτας. ΦΙΛ. Ιουδαίους και Τούρκους πολίτας!», ¹⁶² «Οι Τούρκοι είναι πολύγονοι. [...] Όταν πληθυνθώσι και πληθύνωσι τα πλούτη των, πιστεύεις ότι δεν θέλουν πασχίσειν να λάβωσιν με βίαν, τα οποία δεν δίδομεν εις αυτούς πολιτικά δίκαια;», ¹⁶³ «να κηρύξωσιν [...] την θρησκείαν των κυριεύουσα εις την Ελλάδα, [...] ότι ανέχονται και των Χριστιανών την θρησκείαν. [...]. Το

συμφερότερον είναι να τους διώξωμεν από της σήμερον από την Ελλάδα. Ήγουν δια φόβον μελλούσης αδικίας να τους αδικήσωμεν από της σήμερον, εξορίζοντες από τον τόπον της γεννήσεως αυτών Τούρκους [...] μη διαφέροντας άλλο παρά την θρησκείαν από τους Έλληνας [...] χρεωστούμεν να κρίνωμεν ως αδελφούς, ευθύς απού υποκλίνωσιν εις τους αυτούς νόμους τον αυχένα»¹⁶⁴ «Μακράν και δύσκολον, όχι όμως αδύνατον, εάν με την διδασκαλίαν δώσωμεν εις αυτούς και το παράδειγμα εάν τους πληροφορήσωμεν, ότι οι νόμοι μας δεν τους αναγκάζουν εις τίποτε βαρύτερον όσων απαιτεί η φύσις και αυτή των η παρούσα κατάστασις. Πρώτον πρέπει να τους συγχωρηθή να ενεργώσι τα της ίδιας ίδιας θρησκείας των. 'Ακωλύτως, ως λέγει το Προσωρινόν πολίτευμα; [...] το Ακωλύτως όμως τούτο εχρειάζεται προσδιορισμόν τινά και εξήγησιν. Δεν κωλύεται η θρησκεία των, αν ενεργήται ησύχως. [...] Και ντσαμίον οι Τούρκοι! Τόπον προσευχής [...] το όνομα είναι αδιάφορον. Και μιναρέν! Τούτο αλλάσσει. Μόνον μέσον και μόνος τρόπος να κόψης πάσαν αφορμήν θρησκευτικών ταραχών είναι, να ενεργή πάσα μία τας τελετάς της εις το έσω του ναού, ώστε να μη βλέπωνται μηδέ ν' ακούωνται, [...] από τους ετεροθρήσκους».¹⁶⁵ «Η δυστυχεστάτη όλων των θρησκευτικών καταχρήσεων είναι η καμπανοκρότησις. [...] Ομοιάζει τα κυμβαλίσματα (II) της ειδωλολατρείας, τα σαλπίσματα του Ιουδαϊσμού και τας από τους μιναρέδας κραυγάς των Μουσουλμάνων»,¹⁶⁶ «επειδή τα λοιπά πολιτικά δίκαια, ούτε να τους στερήσωμεν ολότελα συμφέρει, ούτε πάραυτα να χαρίσωμεν εις αυτούς είναι ακίνδυνον, χρεωστούμεν να τους παρηγορήσωμεν με την άψευστον ελπίδα, ότι θέλουν βαθμηδόν τα λάβειν (Κ Κ), καθόσον φανώσιν άξιοι να τα' απολαύωσι».¹⁶⁷ «Φοβήσαι μην ιδής κανένα Τούρκον ή Ιουδαίον συγκαθημένον εις Νομοτελεστικόν ή Νομοθετικόν ή Δικαστικόν συνέδριον; [...] Μακρός χρόνος μέλλει να περάση πρίν κριθί αξιώτερος τοιούτων αρχών Τούρκος ή Ιουδαίος παρά Χριστιανόν. Η κατά των ετεροθρήσκων πρόληψις είναι τόσο ισχυρά».¹⁶⁸

Όπως προκύπτει από τις Σημειώσεις του στο Προσωρινό Πολίτευμα του 1822 αλλά και από τα υπόλοιπα έργα του, ο Κοραής πίστευε ότι ο λαός θα έπρεπε πρώτα ν' αποκτήσει την ηθική και πολιτική παιδεία, ώστε να μπορέσει ύστερα να εγκαθιδρύσει το κατάλληλο γι' αυτόν πολιτικό σύστημα.¹⁶⁹

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΕΙΚΟΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Η οθωμανική κατάκτηση των ελληνικών χωρών πραγματοποιήθηκε σταδιακά και διήρκησε μεγάλο χρονικό διάστημα –από τον 11ο αιώνα, με την εξάπλωση των Σελτζούκων Τούρκων στην ανατολική Μικρά Ασία, ως τις αρχές του 18ου αιώνα– οπότε ενσωματώθηκαν στην οθωμανική επικράτεια και οι τελευταίες κτήσεις των Βενετών στο Αιγαίο. Μέσα σ' αυτό το μεγάλο χρονικό διάστημα άλλαξαν σε πολλά σημεία, όπως ήταν αναμενόμενο, και οι συνθήκες της οθωμανικής επέκτασης και η πολιτική των κατακτητών έναντι των κατακτημένων χριστιανικών λαών. Παρ' όλα αυτά, ορισμένα χαρακτηριστικά της οθωμανικής διοίκησης παρέμειναν σχεδόν αμετάβλητα επί αιώνες, έως τις πρώτες, αν όχι και τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, εξαιτίας του αργού εξελικτικού ρυθμού στην περιοχή και της τάσης των μουσουλμανικών λαών προς αποφυγή ριζικών μεταρρυθμίσεων και αλλαγών σε κεφαλαιώδεις τομείς της κρατικής οργάνωσης και της κοινωνίας τους.¹

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία προέκυψε από τη συνένωση ποικίλων στοιχείων, κυρίως, ισλαμικών. Η επαφή των Οθωμανών με τη διαμορφωμένη ήδη ισλαμική κοινωνία σφράγισε την κατοπινή ιστορική τους πορεία. Τα τουρκικά φύλα υιοθέτησαν τις θεοκρατικές αντιλήψεις των μουσουλμάνων και οργάνωσαν το κράτος τους σύμφωνα με τον ιερό νόμο του Ισλάμ, που κάλυπτε όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής, τόσο στον θρησκευτικό όσο και στον κοινωνικό χώρο. Η οθωμανική θεοκρατία ένωσε σ' ένα πρόσωπο πολιτική και θρησκευτική εξουσία.²

Το περιεχόμενο του Ιερού Νόμου το συνιστούσαν οι εντολές του Κορανίου, διάφορες παραδόσεις για τον ιδρυτή του Μωαμεθανισμού και τους διαδόχους του, καθώς και κανόνες εθιμικού δικαίου. Συμπληρωματική πηγή δικαίου αποτελούσαν τα σουλτανικά διατάγματα και οι γνωμοδοτήσεις των μεγάλων νομομαθών του Ισλάμ.³

Υπέρτατος εγγυητής και προστάτης του Ιερού Νόμου ήταν ο σουλτάνος ή αλλιώς πατισάχ, κατά την περσική του ονομασία. Ήταν ο απόλυτος και ανεξέλεγκτος κύριος του κράτους. Το αξίωμά του είχε τις ρίζες του στον ιδρυτή αυτής της θρησκείας, τον Μωάμεθ, ο οποίος είχε συγκεντρώσει στο πρόσωπό του όλες τις μορφές εξουσίας, θρησκευτική, νομοθετική κι εκτελεστική. Οι διάδοχοί του, που έλαβαν τον τίτλο του χαλίφη ή ιμάμη, διατήρησαν τις εξουσίες αυτές, εκτός από τη νομοθετική, που ανήκε στην αποκλειστική δικαιοδοσία των ουλεμάδων (επίσημων ερμηνευτών του ιερού νόμου).⁴

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της οθωμανικής διοίκησης υπήρξε η στρατιωτική της δομή. Η ανάπτυξη και η διατήρηση του οθωμανικού κράτους βασιζόνταν στους μηχανισμούς του πολέμου και στη στρατοκρατορική οργάνωση του κράτους. Γι'

αυτόν τον λόγο και οι σημαντικές προσβάσεις στην εξουσία περνούσαν μόνο μέσω της στρατιωτικής υπηρεσίας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι, όσο καιρό διαρκούσαν οι οθωμανικές κατακτήσεις και η αξιοποίηση της λείας των κατακτώμενων χωρών, διατηρούταν και η ισορροπία στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους. Αντίθετα, όταν σταμάτησαν οι προσαρτήσεις νέων εδαφών, ξεκίνησε κι η φθίνουσα πορεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η όξυνση των οικονομικών προβλημάτων, η παρακμή των θεσμών του κράτους και η συνακόλουθη διαφθορά της διοίκησής του.⁵

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ένα πολυεθνικό και πολυθρησκευτικό κράτος, όπως όλες οι αυτοκρατορίες. Η θρησκευτική ανοχή ήταν απαραίτητη για την επιβίωσή της. Γι' αυτό, με την άνοδο του Μωάμεθ ή Μεχμέτ Β' του Πορθητή στον σουλτανικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης, αναγνωρίστηκαν οι υπήκοοι με βάση το θρήσκευμά τους και ανώτερος θρησκευτικός αρχηγός των χριστιανών ορίστηκε ο ορθόδοξος Οικουμενικός Πατριάρχης.⁶

Η ανάθεση της διοίκησης των «Ρωμιών» στην Ορθόδοξη Εκκλησία εξασφάλιζε στον Σουλτάνο έναν ήδη διαμορφωμένο από παλαιά διοικητικό μηχανισμό. Ο μηχανισμός αυτός ενισχύθηκε από τον Μεχμέτ Β' με την παραχώρηση των λεγόμενων προνομίων στον πρώτο, μετά την κατάκτηση της Πόλης, Οικουμενικό Πατριάρχη, τον Γεώργιο Γεννάδιο Σχολάριο (1454- 1465, με διακοπές). Σύμφωνα μ' αυτά, ο Οικουμενικός Πατριάρχης αναλάμβανε τον ρόλο του ηγέτη της κοινότητάς του, ως «millet-basi», με αρμοδιότητες οι οποίες αφορούσαν σε ζητήματα αστικού δικαίου, εκπαίδευσης και γενικά εσωτερικής λειτουργίας της κοινότητας των Ορθόδοξων βαλκανικών λαών. Η αναδιοργάνωση της κοινότητας διευκολύνθηκε και από την απροθυμία των Οθωμανών ν' ασχοληθούν με τις εθνικές διαφορές μεταξύ των Ελλήνων, Βλάχων, Αλβανών και Σλάβων υπηκόων τους, κάτι που έκανε να μοιάζει φυσική η ενσωμάτωση των μη ελληνόφωνων πληθυσμών στην ίδια εθνοθρησκευτική ομάδα και η υπαγωγή των αντίστοιχων εκκλησιαστικών εδρών στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.⁷

Τα προνόμια, που χορηγήθηκαν στον Πατριάρχη, αποσκοπούσαν, κυρίως, στην εξυπηρέτηση των οθωμανικών συμφερόντων. Δημιουργήθηκε έτσι μια Αρχή που ήταν άμεσα υπεύθυνη για την υποταγή των χριστιανών στην οθωμανική διοίκηση και τη νομιμοφροσύνη του ρωμαϊκού μιλεττίου. Ο Σουλτάνος εφάρμοσε στο σημείο αυτό περισσότερο τις απαιτήσεις του ιερού νόμου του Ισλάμ. Οι Ρωμιοί βρίσκονταν στην απόλυτη διάθεσή του. Η θέση του Πατριάρχη και των συνεργατών του ήταν δύσκολη κι επικίνδυνη, διότι δεν ήταν πάντοτε εφικτή η διατήρηση των ισορροπιών. Αληθινή ή υποθετική έλλειψη νομιμοφροσύνης επέφερε βαρύτατες συνέπειες δεδομένου ότι η θέληση του σουλτάνου ήταν ο υπέρτατος νόμος.⁸

Πάντως, ανεξάρτητα από την έννοια που είχαν τα προνόμια για την οθωμανική εξουσία, η λειτουργία τους αποδείχθηκε ευεργετική για το Γένος. Ο καθαυτό

πυρήνας του ελληνοορθόδοξου πληθυσμού κατάφερε να επιζήσει στα χρόνια της δουλείας δημογραφικά, οικονομικά, πολιτιστικά και πολιτικά. Η επιβίωση αυτή οφείλεται, εκτός των ποικίλων ιστορικών παραγόντων και στο σωστικό, σε τελική ανάλυση, νομικό καθεστώς στο οποίο οι Οθωμανοί κατακτητές υπήγαγαν όλες σχεδόν τις θρησκευτικές κοινότητες της Αυτοκρατορίας: το καθεστώς του «millet».⁹

Ιδιαίτερα χρήσιμη αποδείχθηκε η δημιουργία του ελληνοορθόδοξου Millet-i-Rum, της πολυπληθέστερης, αμέσως μετά τη μουσουλμανική, εθνοθρησκευτικής κοινότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι λόγοι που έπεισαν τους Οθωμανούς κυρίαρχους να προχωρήσουν στη στήριξη του θεσμού αυτού, αποτελούν ένα από τα πιο συζητημένα ιστοριογραφικά ζητήματα της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Το βέβαιο είναι ότι, προσεταιριζόμενοι οι Οθωμανοί Τούρκοι όσους εκπροσώπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ήταν αντίθετοι στα ιδεολογικά «ανοίγματα» της χριστιανικής Ανατολής προς την καθολική Δύση (ανθενωτικοί), εξουδετέρωναν, ταυτόχρονα, τις πολιτικές και στρατιωτικές επιπτώσεις, που θα μπορούσαν να έχουν οι αμοιβαίες προσεγγίσεις για την ασφάλεια της Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό και ο κύκλος των υποψηφίων Οικουμενικών Πατριαρχών περιοριζόταν, κατά κανόνα, μεταξύ των ανθενωτικών, που συγκροτούσαν, άλλωστε, καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, την απόλυτη πλειοψηφία των κληρικών όλων των βαθμίδων.¹⁰

Για διοικητικούς και φορολογικούς λόγους, αναπτύχθηκαν, στο πλαίσιο της ελληνοορθόδοξης κοινότητας, και μερικοί ακόμα θεσμοί αυτονομίας, σε καθαρά κοσμικό επίπεδο. Πρόκειται για την τοπική αυτοδιοίκηση χωριών, κωμοπόλεων, συνοικιών πόλεων ή συνομοσπονδιών οικισμών, η οποία όμως λειτουργούσε μέσα στα περιοριστικά όρια που έθετε η υπερκείμενη οθωμανική εξουσία.¹¹

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ένα συγκεντρωτικό κράτος, στρατιωτικού κυρίως χαρακτήρα, βασισμένο ως το τέλος του 16ου αιώνα στην επικράτηση του τιμαριωτικού συστήματος, με το τιμάριο ν' αποτελεί την κύρια στρατιωτική, φορολογική και γαιοκτητική μονάδα. Ως το 1566 (έτος θανάτου του Σουλεϊμάν Α' του Μεγαλοπρεπή ή Νομοθέτη) οι επεκτατικές εκστρατείες κι οι διεθνείς συγκυρίες έδιναν τη δυνατότητα στον Σουλτάνο να διατηρεί το τιμαριωτικό σύστημα και να συντηρείται μια ήπια, λίγο ως πολύ, συμβίωση των κατοίκων της χερσονήσου.¹²

Από τα τέλη του 16ου αι. αρχίζει να γίνεται φανερή η κρίση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κυρίως λόγω εσωτερικών αιτιών, που σχετίζονταν με τη μείωση των επεκτατικών εκστρατειών και τον συνακόλουθο περιορισμό της αναδιανομής γαιών, την κρίση στο σώμα των γενίτσαρων, τον σταδιακό εκχρηματισμό της οικονομίας, το δημοσιονομικό έλλειμμα, την οικονομική κρίση και την πρώτη μεγάλη μείωση σε περιεκτικότητα αργυρού του οθωμανικού νομίσματος, καθώς και εξωτερικών αιτιών: κρίση τιμών στην Ευρώπη, κρίση του εμπορίου κ. ά. Το Οθωμανικό Κράτος περνάει μια περίοδο σοβαρής διοικητικής αστάθειας, με διακυβέρνηση από αδύναμους ή ανήλικους Σουλτάνους, επικράτηση του χαρεμιού κ.λπ. Ο συνδυασμός

των αιτιών αυτών είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο των τιμών, την αύξηση της φορολογίας, τη σταδιακή αλλαγή του τιμαριωτικού συστήματος και την πορεία προς την τσιφλικοποίηση των γαιών, την ανάδειξη γαιοκτημόνων, την αλλαγή στο φορολογικό σύστημα, με την επιβολή του *iltizam* (σύστημα ενοικίασης των φόρων), την εξαγορά των αξιωμάτων, και, κατά συνέπεια, τη μετακύληση των υπερβολικών φορολογικών βαρών (τακτικών ή έκτακτων) στους χριστιανούς υπηκόους, την επικράτηση των αγιάνηδων (εκπροσώπων των μουσουλμανικών κοινοτήτων), ιδίως τον 18ο αιώνα, την εμφάνιση των κλεφτών και αρματολών. Οι πόλεμοι του τέλους του 16ου, του τέλους του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, και οι σοβαρές πολεμικές συρράξεις του 18ου αιώνα είχαν ως άμεσο ή έμμεσο αποτέλεσμα την εξασθένηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις αναταραχές σε πολλά σημεία της βαλκανικής ενδοχώρας αλλά και της Εγγύς Ανατολής.¹³

Η παρακμή και ειδικότερα η αποσύνθεση της οθωμανικής διοίκησης συνέπεσε με την ανάπτυξη των οικονομιών και πολιτιστικών επαφών του ελληνοορθόδοξου στοιχείου με τον δυτικό κόσμο. Η συγκυρία αυτή είχε θετικά αποτελέσματα, εφόσον οι Έλληνες άρχισαν να βλέπουν τη Δύση ως χώρο ανάπτυξης ελκυστικών τρόπων ειρηνικής και παραγωγικής ζωής και όχι αποκλειστικά ως μία πηγή επικίνδυνων κηρυγμάτων και απειλή για τις προαιώνιες αξίες του *Γένους*. Η γνωριμία και η αποδοχή του τρόπου ζωής των δυτικών κοινωνιών επηρέασε ακόμα και τις ομάδες εκείνες των κατοίκων που μόνον έμμεσα απολάμβαναν τους καρπούς της νέας κατάστασης, καθώς και όσους ένοιωθαν απογοήτευση λόγω της ανισότητας που τους ξεχώριζε από τους κυρίαρχους Οθωμανούς και από τους ομόθρησκούς τους «μπερατλήδες».¹⁴

Έτσι διαμορφώθηκε στο πιο ανήσυχο τμήμα του χριστιανικού πληθυσμού η αντίληψη ότι οι ανισότητες που επικρατούσαν στο οθωμανικό κράτος ανάμεσα στους ετερόθρησκους και, αργότερα, από τα τέλη του 18ου αι. και ανάμεσα στους ομόθρησκους υπηκόους του μπορούσαν να εξουδετερωθούν μόνο με τη μείωση της πολιτιστικής απόστασης μεταξύ της καθυστερημένης ελληνικής Ανατολής και της αναπτυγμένης και «ευνομούμενης» Δύσης.¹⁵

Ο οθωμανικός δεσποτισμός στεκόταν εμπόδιο απέναντι σε κάθε πρόοδο. Τα οικτρά του αποτελέσματα επηρέαζαν τόσο τους Τούρκους όσο και τους Έλληνες και σφράγιζαν τον χαρακτήρα της Αυτοκρατορίας. Ο αυθαίρετος τρόπος διακυβέρνησης ανάγκαζε αρκετούς χριστιανούς υπηκόους του Σουλτάνου να μεταναστεύουν σε γειτονικές ή σε πιο μακρινές χώρες, όπου μπορούσαν ν' απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα της κυριαρχίας του νόμου.¹⁶

Η νέα κατάσταση επέφερε και άλλους καρπούς, περισσότερο ιδεολογικούς. Η αντιμετώπιση του πολιτικού προβλήματος αποκτά ευρύτερες διαστάσεις. Για τους φορείς των νέων τάσεων τη λύση στο ελληνικό πολιτικό πρόβλημα συνιστούσε η αντικατάσταση της οθωμανικής κακοδιοίκησης μ' ένα νέο κρατικό σύστημα που θα

εγγυόταν, φυσικά, τη θρησκεία και την παράδοση, αλλά που θα φρόντιζε, επιπλέον, για την ευημερία και την κοινωνική δικαιοσύνη.¹⁷

Τα πρότυπα του πολιτισμού, που ανέδειξε η γεωγραφία των ανθρωπίνων επιτεύξεων, θα μπορούσαν να γίνουν προσिता μόνο χάρη στις επιλογές αγαθών ηγεμόνων. Η προσδοκία αυτή έθεσε τις ψυχολογικές βάσεις για την ανάπτυξη της ιδέας της φωτισμένης απολυταρχίας κατά τον 18ο αιώνα.¹⁸ Η ιστορική κριτική έχει τονίσει τις εσωτερικές αντιφάσεις που βρίσκονται στην ίδια τη φύση της ιδέας αυτής, όπως επίσης και τα όρια της χρησιμότητάς της, ως αναλυτικής κατηγορίας ως προς την εξέταση της ιστορικής εμπειρίας και της πολιτικής συμπεριφοράς των μοναρχών του 18ου αιώνα. Η αντίφαση του παλαιότερου συμβατικού όρου «πεφωτισμένη δεσποτεία» γίνεται φανερή από το ότι η ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη υιοθέτησε τις λέξεις «δεσποτικός» και «δεσποτισμός» για να χαρακτηρίσει με τρόπο υποτιμητικό τις αυθαιρεσίες της απολυταρχίας και να υποδηλώσει την πλήρη αντίθεσή της προς αυτήν. Ο Montesquieu χρησιμοποίησε το 1748 τον όρο «δεσποτισμός» για να περιγράψει τα αυταρχικά καθεστώτα. Ο απολυταρχισμός, ακόμη και όταν ήθελε να είναι φωτισμένος, παρέμενε θεμελιακά ασυμβίβαστος με τις αρχές της ελευθερίας και της κυριαρχίας του νόμου, τις οποίες περιελάμβανε η πολιτική φιλοσοφία του Διαφωτισμού.¹⁹

Στην ελληνική περίπτωση, ένα σύνολο ξεχωριστών αλλά διασταυρούμενων πολιτισμικών και πολιτικών ρευμάτων αποτέλεσε το υπόβαθρο για την επεξεργασία της θεωρίας του φωτισμένου απολυταρχισμού, ως οργάνου της ηθικής και πολιτικής αναμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας.²⁰

Η ρωσική προπαγάνδα, βασιζόμενη στις υποσχέσεις προστασίας και ενεργού υποστήριξης ενός πιθανού απελευθερωτικού αγώνα των χριστιανικών εθνοτήτων που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία, αποτέλεσε ενδημικό συστατικό στοιχείο της βαλκανικής της πολιτικής. Η πολιτική αυτή εξασφάλιζε στη ρωσική προπαγάνδα θερμούς υποστηρικτές, τόσο στις τάξεις των παραδοσιακών ηγεσιών όσο και μεταξύ των φωτισμένων διανοούμενων.²¹ Όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, εκφραστής της θεωρίας του φωτισμένου απολυταρχισμού, εμπνευσμένης από το ρωσικό πρότυπο, υπήρξε ο Ευγένιος Βούλγαρης. Επεξεργάστηκε τις πολιτικές επιπτώσεις της εκδοχής του μετριοπαθούς Διαφωτισμού, που είχε συνειδητά ενστερνιστεί από τη γερμανική φιλοσοφία. Σαφή δήλωση των πολιτικών του απόψεων συνιστά η ελληνική μετάφραση της περίφημης *Εισηγήσεως* της Αικατερίνης προς την επιτροπή των αντιπροσώπων, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με τη σύνταξη ενός νέου νομοθετικού κώδικα για τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Με το κείμενο αυτό εξέφραζε και τις δικές του πολιτικές απόψεις για μια μορφή διακυβέρνησης που χαρακτηριζόταν από τη μέριμνα του μονάρχη για τους υπηκόους του.²²

Το ιδεώδες της φωτισμένης χριστιανικής διακυβέρνησης κυριαρχούσε στη σκέψη του Καταρτζή, όταν έστρεψε το ενδιαφέρον του στο πρόβλημα της πολιτικής

ηγεσίας. Αισθανόταν την ανάγκη να δώσει στο έθνος, όπου ένοιωθε να ανήκει, την ηγεσία που του άξιζε. Γι' αυτό διατύπωσε τη θεωρία της φωτισμένης απολυταρχίας. Πίστευε ότι η ενότητα θεωρίας και πράξης του Διαφωτισμού θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί διαμέσου της διακυβέρνησης φωτισμένων ηγεμόνων, δεκτικών προς τις συμβουλές φιλοσόφων, όπως ο ίδιος.²³ Η πεποίθηση αυτή, διαμορφωμένη από την κοινωνική του εμπειρία, τον εμπόδιζε να εγκαταλείψει την μετριοπάθειά του και την προσήλωση στον εξελικτικό Διαφωτισμό. Ήλπιζε ότι ένας μετριοπαθής Διαφωτισμός θα μπορούσε να φέρει την πολιτισμική και κοινωνική αναμόρφωση.²⁴

Στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου*, από όλες τις τέχνες και τις επιστήμες, τις οποίες καλλιεργούσε ή τελειοποιούσε ο Διαφωτισμός, στην υψηλότερη θέση τοποθετείται η «*τέχνη και επιστήμη του άρχειν*»,²⁵ ώστε εκείνος που θα «*περιζωσθή άπαξ την αρχή, πιάνει προς ώρας τον τόπο εκείνού του προαιώνιου εξουσιαστή*». ²⁶ Όποιος έπαιρνε την εξουσία θα μπορούσε ν' ανταποκριθεί στα καθήκοντά του μόνο όταν «*επαγρυπνά για τη σύστασι, την ασφάλεια, την ευδαιμονία των υπό χείρα του, όταν τους ευεργετά και τους σωφρονίζει σαν τέκνα του*». ²⁷ Αν ένας κυβερνήτης δεν κατάφερνε να ευεργετήσει και να διαπαιδαγωγήσει τους υπηκόους του, «*είν' ένας αντάρτης του μεγάλου Θεού, που εσφετέρισε την εξουσία για να ευχαριστήση τα ίδια πάθη του, τη φιλοτιμία του, την πλεονεξία του, τη σάρκα του, τη γαστέρα του*». ²⁸

Ο χριστιανός φιλόσοφος, τον οποίο φανταζόταν ως υπόδειγμα φωτισμένης αρετής, μπορούσε να γίνει ο ιδανικός κυβερνήτης: ²⁹ «*όταν είν' άρχων λαού ο χριστιανός μου, να πάσχη να κρίν' απροσωπολήπτως, σαν κ' εκείνον του οποίου επιφέρει το πρόσωπο να μην κοιμάται ποτέ παννύχιον ο τέτοιος δα βουληφόρος, αλλά να φροντίζει επιμελώς την ευτυχία, τη βελτίωσι, την ασφάλεια των υφ' αυτόν. Να είναι φίλος της τάξης, και την αταξία να την ορρωδή ν' ανταμείβη την αρετή δασιφιλώς, και να χαίρεται να τιμωρεί αυστηρώς την κακία, και να πενήθ να προπαρασκευάζη που το ίδιο να το κάμνουν τα όργανα της διοίκησής του, για νάναι κοινή και, για τούτο, μόνιμ' η ευταξία να μιμάται το θεό και στο ενεστός του πολίτευμα και στη μονιμότητα των νόμων του, για νάναι όμοιος όσο μπορεί με το πρωτότυπο το δικό του δηλ. σαν κ' εκείνον, τρόπν τινά, κάμνωντας καλά μεγάλα, κοινότατα, πολλά γερά και πολλά σωστά στο παρόν, να μπορή ν' αφήνη και τύπο τους πολύν καιρό κατόπι στο μέλλον*». ³⁰ Μόνο τέτοιοι ενάρετοι και φωτισμένοι ηγεμόνες θα μπορούσαν ν' αναλάβουν το επίπονο έργο της καθοδήγησης της πολιτισμικής αλλαγής. ³¹ Στην προσπάθειά του να νουθετήσει τους φαναριώτες ηγεμόνες πάνω στο έργο της φωτισμένης διακυβέρνησης αντλούσε επιχειρήματα από την παλαιά παρακαταθήκη των βυζαντινών κατόπτρων των ηγεμόνων, που ήταν οικεία στην πολιτική παράδοση του οθωμανοκρατούμενου ελληνισμού. ³²

Επιπλέον, επέλεξε να μεταφράσει από τα γαλλικά ένα από τα εγκόλπια της πεφωτισμένης απολυταρχίας, το έργο του Real de Gurban, *La science du*

gouvernement. Κατά τη γνώμη του, επρόκειτο για ένα χρήσιμο και πρακτικό έργο το οποίο, πέραν του ότι επισήμαινε την κρισιμότητα της αγωγής των ηγεμόνων, προχωρούσε σε μια εγκυκλοπαιδική εξέταση των κοινωνιών και των πολιτικών συστημάτων του κόσμου, όπως αυτά υφίσταντο στην αρχαιότητα και στη νεότερη εποχή. Συνδύαζε, δηλαδή, τα στοιχεία της ηθικής αγωγής με τη βασική εμπειρική γνώση, που ήταν αναγκαία στο έργο της διακυβέρνησης:³³ «Πόσο αξιόλογη είναι η αγωγή των αυθέντων και βασιλέων. [...] είναι αναγκαίον [...] να τους δίδη όλαις της μάθησες που αναφέρονται στην πολιτική διοίκησι, και να τους κάμνη να της ορέγουνται. [...] Ο ορθός λόγος υπαγορεύει ότι είναι ανάγκη να σπουδάζουμε τα πολιτικά – Ότι η σπουδή των διαφόρων μερών αυτηνής της επιστήμης είν' αναγκαία στο υπήκοο, καθώς και στους βασιλείς- Ότ' αυτ' η επιστήμ' είν' αμελημένη σε μερικούς τόπους, και μάλιστα στις μοναρχικαίς πολιτείς, [...] Ο τρόπος το να διαλυθή αυτή η αμέλεια είναι το συναθροίσουμ' αναγκαίαις ιδέαις της πολιτικής και να της τελειοποιήσουμε- Με τι τρόπο εβάλθηκε σε πράξι ο σκοπός του να συμπεριλάβη τινάς όλην την ύλη της πολιτικής, και να ταις κάμη μία επιστήμη- Γενική ιδέα των πολιτικών τι εστί πολιτική διοίκησι- Ότ' εμείς γεννηθήκαμε για να ζούμε σε κοινωνία- Πολιτικαίς κοινωνίαις, ποικιλία υπερβολική στις κατάστασες και κορεσπονδέτζια αυτών των πολιτικών κοινωνιών αναμεταξύ τους.»³⁴ Ως εγχειρίδιο «επιστημονικό» θα μπορούσε να διδάξει τα καθήκοντα που αρμόζουν σε όσους επιθυμούν «μετά λόγου προαιρέσεως»³⁵ να γίνουν «καλοί χριστιανοί, καλοί άνθρωποι, καλοί γονείς, καλοί ανδράδες, καλά τέκνα, και μάλιστα καλοί άρχοντες και καλοί αρχόμενοι.»³⁶ Υπό αυτές τις προϋποθέσεις θα μπορούσε να επιζήσει και να ευημερήσει μια χριστιανική πολιτεία.³⁷ «Και τι άλλο συστήνει, διασώζει και αυξάνει μία χριστιανική πολιτεία σαν τη δική μας παρά αυτά;»³⁸ Η «διαφθορά» αυτών των αρετών «την εσυγχέει, την ελαττώνει, και την αφανίζει».³⁹

Το ιδεολογικό κλίμα του έργου δεν απείχε από τον στόχο της πολιτικής σκέψης του Καταρτζή. Η επιχειρηματολογία του Real υπέρ της κοινωνικής αρμονίας και της αποδοχής της καθεστηκυίας τάξης υπαγορευόταν από τον φόβο των αναστατώσεων που μπορούσαν να προκύψουν, εάν η κοινωνική τάξη ανατρεπόταν από μικρής έκτασης αλλαγές, υπαγορευμένες από τις απαιτήσεις του ορθού λόγου και των φυσικών δικαιωμάτων. Τέτοιου είδους αναστατώσεις επεδίωκε ν' αποτρέψει και η κοινωνική θεωρία του Καταρτζή, παρότι η διανοητική του ταύτιση με τις ιδέες του γαλλικού εγκυκλοπαιδισμού έκανε τη στάση του να φαίνεται πιο ρηξικέλευθη από ό,τι ήταν στην πραγματικότητα οι κοινωνικοί του στόχοι.⁴⁰

Τα πολιτικά επιχειρήματα υπέρ της φωτισμένης απολυταρχίας παρουσιαζόμενα από τον Καταρτζή απέβλεπαν στην διατύπωση της υπόθεσης της πολιτισμικής αλλαγής και της μεταρρύθμισης των πολιτικών θεσμών. Απουσίαζε όμως από το κείμενό του ο συγκροτημένος προβληματισμός επί των συγκεκριμένων ζητημάτων της θεμελίωσης και οργάνωσης της πολιτείας και της λειτουργίας των θεσμών, ο

οποίος εισάγεται στην πολιτική φιλολογία του Νεότερου Ελληνισμού από τον Ρήγα Βελεστινλή.⁴¹

Τα ιστορικά γεγονότα που σημάδεψαν την τελευταία δεκαετία του 18ου αι., η απογοήτευση από τη ρωσική πολιτική, μετά τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου των ετών 1788 - 1792 και την εγκατάλειψη των Ελλήνων στην τύχη τους, όπως και ο αντίκτυπος της Γαλλικής Επανάστασης στη ΝΑ Ευρώπη, επέδρασαν καταλυτικά στην εμφάνιση νέων μορφών πολιτικής συμπεριφοράς, που την χαρακτήριζαν η συνειδητή δράση και η μαχητική αναζήτηση της πολιτειακής αλλαγής. Κύριος εκφραστής της νέας πολιτικής, που δεν δέχεται τη φωτισμένη απολυταρχία ως φορέα της αλλαγής, υπήρξε ο Ρήγας. Εμφανίστηκε στο προσκήνιο της ελληνικής πολιτικής σκέψης ως ένας γνήσιος και δυναμικός διερμηνευτής του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού, ο οποίος συντελέστηκε με την ενότητα θεωρίας και πράξης, όπως την πέτυχε ο ίδιος με τα επαναστατικά σχέδια.⁴²

Ο ριζοσπαστισμός του εκδηλώθηκε με την κριτική του στάση απέναντι στις σύγχρονες του κοινωνικές πραγματικότητες. Γνώρισε όλες τις πτυχές της κοινωνικής διάρθρωσης της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας, μέσω της συνεχούς γεωγραφικής, κοινωνικής και πνευματικής του κινητικότητας. Η εναλλακτική λύση που πρότεινε στο ελληνικό πρόβλημα περιλάμβανε, κατ' αρχάς, ένα πρόγραμμα πολιτισμικής αλλαγής, εμπνευσμένο από τα πιο προωθημένα αιτήματα του Διαφωτισμού, καθώς και τη ριζοσπαστική αναδιάρθρωση της πολιτικής και της κοινωνίας, μέσω της επαναστατικής ανατροπής των επικρατούσων συνθηκών και της αντικατάστασής τους από μια νέα, δημοκρατική τάξη πραγμάτων.⁴³

Πρωταρχική πηγή έμπνευσης της πολιτικής σκέψης του Ρήγα αποτέλεσε το έργο του Montesquieu *Πνεύμα των Νόμων*, το οποίο επιχείρησε να μεταφράσει στα ελληνικά το 1790. Η καταγγελία της απολυταρχίας από τον Montesquieu, ο οποίος είχε επισημάνει ότι ο δεσποτισμός συνεπαγόταν τη σιωπή και τον φόβο, που μετέτρεπαν τις πολιτικές κοινωνίες σε ερήμους, έδωσε στον Ρήγα τους πολιτικούς όρους που χρειαζόταν, για να διατυπώσει το προσωπικό του μίσος εναντίον του τυραννικού οθωμανικού δεσποτισμού.⁴⁴

Η επαναστατική του *Προκήρυξη* του Ρήγα στρέφεται, πρωτίστως, εναντίον του Σουλτάνου. Απηχούσε μια ευρύτερα αποδεκτή άποψη του Διαφωτισμού, ότι ο δεσποτισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε φθάσει στο έσχατο στάδιο της παρακμής και της διαφθοράς. Η τυραννία είχε καταδικάσει ακόμη και τους πιο έντιμους και φιλήσυχους πολίτες σε ένα καθεστώς ανασφάλειας για τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους:⁴⁵ Οι χριστιανοί «στενάζουν υπό την δυσφορωτάτην τυραννίαν του Οθωμανικού βδεύρωτάτου δεσποτισμού, ή εβιάσθησαν να φύγουν εις ξένα βασίλεια δια να γλυτώσουν από τον δυσβάστακτον και βαρύν αυτού ζυγόν».⁴⁶ «Ο Τύραννος, ονομαζόμενος Σουλτάνος, κατέπεσεν ολοτελώς εις τας βρωμεράς θηλυμανείς ορέξεις του, [...] κατεφρόνησε την ανθρωπότητα*, εκληρύνηθη

η καρδιά του κατά της αθωότητας, και το πλέον ωραιότερον βασίλειον του κόσμου, [...] κατήντησεν εις μίαν βδελυράν αναρχίαν».⁴⁷ «Ο πλέον ήσυχος, ο πλέον αθώς, ο πλέον τίμιος πολίτης κινδυνεύει κάθε στιγμήν να γίνη ελεεινή θυσία της τυραννικής φαντασίας, [...] χωρίς καμμίαν εξέτασιν, χωρίς καμμίαν κρίσιν».⁴⁸ «Ο μέχρι τούδε, λέγω, δυστυχής ούτος λαός, [...] όλαι του αι θλίψεις και οδύνας, [...] ο αφανισμός του, προέρχονται από κακήν και αχρειεστάτην διοίκησιν από την στέρησιν καλών νόμων»,⁴⁹ «τον ουτιδανόν ζυγόν του Δεσποτισμού».⁵⁰ Επιθυμεί οι Έλληνες «να μην αφεθώσιν ουδέποτε να καταπατώνατι ως σκλάβοι εις το εξής από την απάνθρωπον τυραννίαν [του Σουλτάνου]».⁵¹ Η διατύπωση αυτή επιβεβαιώνει ότι η προκήρυξη του Ρήγα είχε καθαρά πολιτικό περιεχόμενο, κάτι που σημαίνει, με άλλα λόγια, ότι δεν θεωρούσε τον ελληνικό χώρο κοινωνικά φεουδαλικό.⁵²

Στο προοίμιο της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης* ο Ρήγας αντιδιαστέλλει «το πλέον ωραιότερον βασίλειον του κόσμου», δηλαδή την προγενέστερη περίοδο της ελληνικής ευνομίας «όπου εκθειάζεται πανταχόθεν από τους σοφούς», με την κρατούσα κατάσταση που «κατήντησεν εις βδελυράν αναρχίαν». Με την έννοια της «αναρχίας» περιγράφει το κενό εξουσίας, που προκάλεσε η προϊούσα αποσύνθεση της οθωμανικής εξουσίας, και όχι το ομόλογο ιδεολογικό πρόταγμα. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι το κενό της κεντρικής εξουσίας, που καλλιέργησε το αίσθημα της ανασφάλειας και τη λεηλατική ανομία των φρονίμων πληθυσμών, το κάλυψαν οι Οθωμανοί τοπάρχες, καθώς και οι Έλληνες, από τα μέλη της άρχουσας τάξεως έως τα ποικίλα παρακοινωνικά στοιχεία (οι κλέφτες κ. ά.).⁵³

Τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης υιοθετήθηκαν ως πρότυπα της ελληνικής εθνικής αναγέννησης από μερικούς Έλληνες στοχαστές. Για τον Ρήγα ο ξένος δεσποτισμός ήταν μόνο ο άμεσος στόχος. Η αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού συνιστούσε απλώς την απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγμάτωση θεσμικών, κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών, που θα μετασχημάτιζαν ριζικά την ελληνική, αλλά και γενικότερα τη βαλκανική, κοινωνία.⁵⁴

Η κοινωνική ανασυγκρότηση, ως επακόλουθο της πολιτικής ανεξαρτησίας, θα απέρρεε από τη ζωογόνο επενέργεια των φιλελεύθερων αρχών του Διαφωτισμού στη ζωή του νέου κράτους. Η συγκεκριμένη μορφή που έλαβαν τα αιτήματα του πολιτικού εκσυγχρονισμού κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα ήταν η δημιουργία: α) ενός συνταγματικού κράτους, που θα εξασφάλιζε την ύπαρξη μιας εθνικής συνέλευσης εκλεγμένης από τον λαό (ο οποίος θα εξέφραζε με τον τρόπο αυτό τη θέλησή του) και θα εγγυόταν τις ατομικές ελευθερίες και την προστασία της ιδιοκτησίας, της τιμής και της ασφάλειας του κάθε πολίτη, β) ενός κοσμικού κράτους, απαλλαγμένου από την κηδεμονία της Εκκλησίας και κυρίαρχου στις σχέσεις του απέναντί της, γ) ενός κράτους δικαίου με γραφειοκρατικές διαδικασίες, που θα ακολουθούσε τα δυτικά πρότυπα διοίκησης, εφαρμογής των νόμων και απονομής της δικαιοσύνης και δ) ενός τακτικού στρατού, που θα λειτουργούσε με

βάση τις δυτικές αρχές περί πρακτικής, πειθαρχίας και οργάνωσης.⁵⁵ Οι ατομικές ελευθερίες του λόγου, της σκέψης, της τυπογραφίας, του συνέρχεσθαι και της θρησκείας κατοχυρώνονταν ως φυσικά δικαιώματα κάθε ατόμου και η παραβίασή τους προερχόταν⁵⁶ ή «από Τυραννίαν» ή ήταν «ενθύμησις του εξοστρακισθέντος Δεσποτισμού».⁵⁷

Άλλο ένα σημάδι του τυραννικού πολιτεύματος συνιστά η αναδρομική ισχύς του νόμου.⁵⁸ «Ο νόμος δε οπού ήθελε τιμωρήσει εγκλήματα άπερ έγιναν εις τον καιρόν, οπού αυτός δεν είχε συστηθή, λέγεται Τυραννία. Και το να τιμωρήση ένας νέος Νόμος παλαιά εγκλήματα, λέγεται ανομία».⁵⁹

Η αποστροφή του Ρήγα σε κάθε μορφή ιεραρχίας πρόβαλλε από τη διάταξη που προέβλεπε ότι η στρατιωτική ιεραρχία θα ίσχυε μόνο εν καιρώ πολέμου.⁶⁰ «Η διαφορά των πολεμικών βαθμών (ήγουν χιλίαρχος, στρατηγός), οπού έχουν οι αξιωματικοί, τα ξεχωριστά σημεία των και η υποταγή των απλών στρατιωτών είναι μόνον, εν όσω διαρκή η δούλευσις του πολέμου».⁶¹ Σε περιόδους ειρήνης δεν θα γινόταν ανεκτή καμία διάκριση μεταξύ αξιωματικών και στρατιωτών,⁶² αφού ήταν «όλοι ίσοι και αδελφοί.»⁶³

Όσον αφορά τη σφαίρα των οικονομικών ζητημάτων, ο Ρήγας διακηρύσσει την απαγόρευση της δουλείας και της δουλοπαροικίας.⁶⁴ «Ο Νόμος δεν γνωρίζει καμμίαν υποδούλωσιν μήτε σκλαβίαν και εις τους ιδίους δούλους».⁶⁵ Αντιλήψεις πολύ πρωτοποριακές για την εποχή που ειπώθηκαν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δεύτερο εδάφιο του 35^{ου} άρθρου της Διακήρυξης των Δικαίων του Ανθρώπου με το οποίο προτείνει την οικονομική απελευθέρωση για χρέη πόλεων, πολιτειών, χωρών και πολιτών:⁶⁶ «Τα χρέη των πόλεων, πολιτειών, χωρών*, και των κατά μέρος πολιτών, οπού εχρεωστούντο παρθέντα πρό πέντε χρόνων και εις το διάστημα επληρώνετο διάφορον¹ εις τους δανειστάς, η παρούσα Διοίκησις τα αναιρεί, και οι δανεισταί δεν έχουν να ζητούν εις το εξής μήτε κεφάλαιον, μήτε διάφορον* από τους χρεώστας, ωσάν οπού επήραν τα δάνειά των, διότι διπλώνουν² τα κεφάλαια εις πέντε χρόνους.»⁶⁷ Το περιεχόμενο της διατάξεως παραπέμπει στη σεισάχθεια του Σόλωνα. Η έννοια απουσιάζει από το γαλλικό πρωτότυπο και δείχνει, αφενός, την πιθανή πρόθεση του Ρήγα να συνδέσει τη δική του νομοθετική πρόταση με το γνωστότερο αρχαιοελληνικό πρότυπο, εκείνο της σολώνειας νομοθεσίας και, αφετέρου, τη ριζοσπαστική του στάση σε θέματα κοινωνικής πολιτικής. Δηλώνει το αίσθημα της αδικίας που αισθανόταν ο Ρήγας απέναντι στην ευρύτατα διαδεδομένη πρακτική της τοκογλυφίας, που μάστιζε τη σύγχρονη του ελληνική κοινωνία.⁶⁸

Ως προς τον προσδιορισμό των θεμελιακών αρχών της πολιτικής ζωής και των θεσμικών ρυθμίσεων της νέας δημοκρατικής τάξης έμεινε πιστός στις ρουσσωϊκές ιδέες, που υπήρξαν πηγή του Ιακωβινικού του προτύπου. Ως πηγή της κυριαρχίας

και της εθνικής αντιπροσώπευσης ανακηρύσσεται ο λαός στο σύνολό του.⁶⁹ «Η αυτοκρατορία² είναι θεμελιωμένη εις τον λαόν».⁷⁰ Ο λαός μεταλλαγμένος σε πολιτειακό φορέα⁷¹ αναγνωρίζεται ως ο μόνος που μπορεί «να προστάξη δι' όλα, χωρίς κανένα εμπόδιον».⁷² Το δημόσιο αξίωμα εθεωρείτο απλώς υπηρεσία προς την κοινότητα, τίποτε περισσότερο:⁷³ «Τα οφφίκια⁴ της Πατρίδος είναι καθαυτό προς καιρόν, όσον θέλει και κρίνει εύλογον η Διοίκησις [...] δεν πρέπει να θεωρώνται ως ξεχωριστά τιμαί, [...] αλλ' ως χρέη απαραίτητα των πολιτών εις το να δουλεύσουν την Πατρίδα των.».⁷⁴

Ο Ρήγας πίστευε στην αποτελεσματικότητα των δημοκρατικών θεσμών. Η επιμονή του ότι η *Ελληνική Δημοκρατία* έπρεπε να είναι «μία και αδιαίρετος»⁷⁵ θα μπορούσε να εννοηθεί ως σχόλιο αναφορικά προς τη σύγχρονη πραγματικότητα της αποσύνθεσης και της ακυβερνησίας, στην οποία είχε περιπέσει η Οθωμανική Αυτοκρατορία λόγω της πολιτικής σήψης και της αποσχιστικής τάσης ορισμένων περιφερειακών τοπαρχών στα τέλη του 18ου αιώνα.⁷⁶

Το νέο κράτος προσδιορίζεται ως «*Δημοκρατία*», έναν όρο με τον οποίο ο Ρήγας μεταφράζει τη γαλλική πολιτειακή έννοια *republique*. Η επιλογή αυτή πιθανόν να απορρέει από την πρόθεσή του ν' αποσαφηνιστεί ο θεσμικός χαρακτήρας του πολιτεύματος, κάτι που δεν ήταν δυνατό με τη χρήση του όρου *republique*, ο οποίος προσδιορίζει το αβασίλευτο, μη μοναρχικό, πολίτευμα στη σύγχρονη ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη, όμως δεν καλύπτει, τόσο δημοκρατικά όσο και αριστοκρατικά ολιγαρχικά καθεστώτα. Ο Ρήγας, ως μελετητής των έργων του Montesquieu, γνώριζε ότι τα μη μοναρχικά πολιτεύματα μπορούσαν κάλλιστα να συνιστούν αριστοκρατικές πολιτείες. Ο Montesquieu διευκρινίζει ότι η δημοκρατία είναι το πολίτευμα εκείνο στο οποίο η ύψιστη εξουσία ανήκει στον λαό στο σύνολό του. Έτσι, προσφέρει στον Ρήγα τον κατάλληλο όρο για να εκφράσει τη βούλησή του για τον χαρακτήρα του πολιτεύματος που οραματίζεται.⁷⁷

Η αποκήρυξη του δεσποτισμού σ' όλες του τις εκφάνσεις, ακόμα και της «φωτισμένης» εκδοχής του, η οποία είχε επικρατήσει στην ελληνική πολιτική σκέψη στο κοντινό παρελθόν, αποδείκνυε την ιδεολογική απελευθέρωση της ελληνικής συνείδησης. Με το αβασίλευτο δημοκρατικό πολιτειακό σχήμα ο Διαφωτισμός προτείνει μια εναλλακτική επιλογή, που την τοποθετούσε απέναντι από τις διαψευσμένες υποσχέσεις της απολυταρχίας. Η πολιτική σημασία αυτού του δημοκρατικού πολιτειακού προτύπου έγκειτο στην αποφασιστική ρήξη με το παρελθόν, την οποία επέφερε η αποκήρυξη του δεσποτισμού. Η φωτισμένη απολυταρχία προσπάθησε να εντάξει το παρελθόν σε μία νέα τάξη πραγμάτων και μέσω των διορθώσεων των υπερβασιών της να διασωθεί. Αντίθετα, ο πολιτειακός ριζοσπαστισμός απέκοπτε κάθε δεσμό με την παράδοση και προσέβλεπε σ' ένα ριζικά διαφοροποιημένο μέλλον όσον αφορά τους θεσμούς, την κοινωνική οργάνωση και τις ηθικές αξίες.⁷⁸

Στην απομυθοποίηση των τυράννων που εμφανίζονταν στους σύγχρονούς τους ως ενάρτεοι και φωτισμένοι προβαίνει ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Οι τυραννικοί ηγεμόνες αυτοί ηγεμόνες –και εννοεί κυρίως τους Οθωμανούς– απλώς κάλυπταν τη φαυλότητά τους με το ένδυμα της θρησκείας και των νόμων.⁷⁹ Ήταν εξίσου αδίστακτοι με όλους τους τυράννους στις «αδικοπραγίες» εις βάρος των υπηκόων τους, «αδικούσι, κλέπτουσι, αρπάζουσι και θανατώνουσι», με μόνη διαφορά την απόδοση των πάντων «εις τους νόμους, τους οποίους αυτοί μόνοι τους συνθέτουσι, αυτοί ενεργούσι, και αυτοί δεν υπακούουσι».⁸⁰ Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η εξουσία διαφθείρει, μετατρέποντας όλους τους ηγεμόνες σε τυράννους.⁸¹ «*Η ανεξάρτητος εξουσία αφανίζει και τον πλέον ενάρτεον άνδρα!*».⁸²

Η εξέταση της πτώσης της Ελλάδας παρείχε τον εννοιολογικό σύνδεσμο μεταξύ της πολιτικής θεωρίας της δημοκρατικής ελευθερίας και της ριζοσπαστικής κριτικής της σύγχρονης κοινωνίας, που συνιστούσε βασικό στόχο του Ανώνυμου στοχαστή. Η ανάλυση της νομαρχίας και των φοβερών αποτελεσμάτων του κύκλου της φθοράς της αποτελούσε το θεωρητικό πλαίσιο της ιστορικής και κοινωνικής λογικής του ελληνικού προβλήματος.⁸³

Ο συγγραφέας προχωρά σε μία σύντομη επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας, δίνοντας έμφαση στη διαδικασία της φθοράς των αρχαίων δημοκρατικών θεσμών και επικράτησης της δεισιδαιμονίας και του δεσποτισμού. Η σύγχρονη δυσπραγία της Ελλάδας οφείλεται, κατ' αυτόν, σε τρεις διαδοχικούς κύκλους τυραννίας: της τυραννίας των Ρωμαίων, της τυραννίας των κληρικών και εν τέλει της πιο απεχθούς απ' όλες, της τυραννίας των Οθωμανών.⁸⁴ Οι Έλληνες «*εκυβερνούντο από σκιάς και φαντάσματα, και αφού απέρασαν την τυραννίαν των Ρωμαίων και έπειτα των Ιερέων, εκατήντησαν, τέλος πάντων, να υποκύψουν εις την πλέον σιχαμεράν και θάρβαρον κυριότητα, λέγω, εις την τυραννίαν των οθωμανών*».⁸⁵ «*Η τυραννία των οθωμανών, εις διάστημα τεσσάρων αιώνων, έφερε την Ελλάδα εις τόσον αθλίαν κατάστασιν, οπού κανείς, βέβαια, κανείς δεν ήθελε το πιστεύσει, αν όλοι ημείς, ω Έλληνες, δεν το εγνωρίζαμεν, καθώς το γνωρίζομεν, και το πάσχομεν καθημερινώς*».⁸⁶

Ο οθωμανικός τρόπος διακυβέρνησης αποτελούσε για τον Ανώνυμο πρότυπο του δεσποτισμού. Στηριζόταν σε ελάχιστους ατελείς και απάνθρωπους νόμους, μεταξύ των οποίων κυριαρχούσαν ο λόγος κι οι επιθυμίες του Σουλτάνου:⁸⁷ «*Η οθωμανική διοικήσις είναι τυραννική. Οι νόμοι των είναι ατελείς, σκληροί και ολίγοι. Η πρώτη διαταγή των νόμων των είναι, να νομίζουν τους λόγους του τυράννου ως νόμους απαραβάτους*».⁸⁸

Καταφέρεται κατά του Σουλτάνου, που τον οποίο θεωρούσε ανεξέλεγκτο, αδρανή και διεφθαρμένο.⁸⁹ «*Ο τύραννος είναι πάντη ελεύθερος από κάθε στοχασμόν περί της διοικήσεως, και είναι ωσάν να μην είναι*»,⁹⁰ «*δεν είναι εις*

χρέος να ηξεύρη άλλο, ειμή να τρώγη, να κοιμάται και να στέκεται εις το άλογον. Όσον μεν δια τας επιστήμας ή ξένας γλώσσας του είναι εμποδισμένη η σπουδή των από τους νόμους των, αν δε και από την ιδίαν του γλώσσαν δεν ήθελε ηξεύρει να προφέρη ειμή δέκα λέξεις, βέβαια ήθελε του ήτον αρκεταί, ωσάν οπού ποτέ δεν έχει χρείαν να ομιλήση και όταν ομιλή, μόνον προστάζη να φονεύουν τον ένα ή τον άλλον. Ο λόγος του είναι νόμος απαράβατος, και οι σκλάβοι του νομίζουσι μεγαλείτερον αμάρτημα την παρακοήν προς τα εντάλματά του, παρά ενεργούντες τα να ήθελαν εκτελέσει τας πλέον φοβεράς αδικίας**». ⁹¹ «Όταν διορίζη καμμίαν συνέλευσιν εις το παλάτιόν του, τότε αυτός δεν φανερώνεται, επειδή φοβείται να μην τυφλώση τους παρεστηκότας με την λάμπσιν της βασιλείας του. Όταν, κρεμά από το παράθυρον το μανίκι του φορέματός του και αυτός μένει μέσα να πελεκά μερικά ξυλαράκια δια να παστρεύη τα ωτία του. Όταν, πάλιν, εβγαίνει εις περιδιάβασιν, δια να μην μιανθή από την ουτιδανότητα των λοιπών ανθρώπων, οπού αυτός νομίζει κατωτέρας φύσεως και ότι να εγεννήθησαν εξεπίτηδες δια να υπακούουν εις αυτόν, αλλάζει μορφήν, και ενδύεται κοινά φορέματα, το οποίον του ορίζεται από τους νόμους. Όσας φορές δε περιδιαβάζει εις την πολιτείαν, ή δύο ή τρεις, πάντοτε, προστάζει να φονευθούν, πρίν επιστρέψη, και παραχρήμα ο δήμιος, οπού τον ακολουθεί, τους αποκεφαλίζει επ' οδού». ⁹² «Δεν ευρίσκεται ούτε ένας, οπού να ζη βέβαιος υπό της δυναστείας του, δεν λέγω δια μίαν ημέραν, αλλ' ούτε δια μίαν ώραν.». ⁹³ Χαρακτηρίζεται ως «καρδιογνώστης». ⁹⁴ «Όθεν, ευθύς οπού τινός η φυσιογνωμία δεν ήθελεν του αρέσει, με ένα νεύμα του ρίπτει την κεφαλήν χαμαί. [...] Αυτός καταδικάζει εις θάνατον όποιον θελήση, και κανείς δεν ημπορεί να του αποκριθή. Το «διατί; είναι αμάρτημα τοιούτον ως προς αυτόν, οπού αν ήθελεν έχει εκείνος οπού ήθελε το προφέρει δέκα ζωάς, βέβαια ήθελε του δοθώσι δέκα θανατοί**». ⁹⁵ Αυτό ήταν το «άγαλμα της μωρίας», το οποίο βρισκόταν στην κορυφή της πυραμίδας της τυραννίας.

Ο δεσποτισμός γινόταν πράξη από ένα πλήθος δούλων που μεταβίβαζαν τις εντολές της τυραννίας μέσω της ιεραρχίας της δεσποτικής διοίκησης. ⁹⁶ Ο Σουλτάνος επιλέγει έναν από τους «δούλους της ασωτείας του», φυσικά, «τον χειρότερον», και τον χρήζει «αντιβασιλέα». ⁹⁷ «Ιδού άλλος τύραννος χείρων του πρώτου». ⁹⁸ Η διοίκηση περνά «εις τας μιάρας χείρας [...] ενός αμαθούς τέρατος, οπού γεννηθείς και ανατραφείς εις τον κόλπον της δουλείας και της ασωτείας, όχι μόνον δεν είναι άξιος να διοικήση, αλλ' ούτε άξιος ήθελεν ήτον να είναι ο υποδεέστερος των υπηκόων». ⁹⁹ «Η αμάθειά του» τον αναγκάζει «να εκλέξη ένα κριτήν, του οποίου δίδει τον τίτλον του Σοφωτάτου, ο οποίος άλλο δεν ηξεύρει, ειμή να γράφη και να αναγιγνώσκη την γλώσσαν του, μαζί με μερικά κεφαλαιώδη προστάγματα του Μωάμεθ, οπού να τα ακούση τινάς, του ερεθίζουν γέλωτα. Τα περισσότερα από αυτά τα εντάλματα αναφέρονται εις την διατήρησιν της θρησκείας και μάλιστα εις την διαφύλαξιν της αμαθείας». ¹⁰⁰ Τα θεσπίσματα της δεισιδαιμονίας και της

αμάθειας αποτελούσαν τα μοναδικά νομοθετικά ερείσματα του δεσποτισμού, ιδίως του οθωμανικού.¹⁰¹

*«Η απόφασις αυτού του κριτού είναι αναντίρητος».*¹⁰² Ο νόμος της τυραννίας ενισχυόταν από ένα σύστημα καταναγκασμού, βασανισμών και θανατικών ποινών εις βάρος των υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹⁰³ *«Ο κώδιξ των τιμωριών του είναι βραχύτατος, και δεν περιέχει, ειμή τρείς μόνον τιμωρίας: την φυλακήν λέγω, το ράβδισμα και τον θάνατον, αι οποίαι είναι πάντοτε ενωμένοι με την χρηματικήν παιδείαν».*¹⁰⁴ *«Ο τρόπος, με τον οποίον κρίνει και αποφασίζει αυτός ο μωροκρίτης, είναι τόσον παιδαριώδης και ανόητος, οπού δύο ψευδομάρτυρες και ένας κακούργος, είναι ικανοί να αφανίσουν τον πλέον ενάρετον πολίτην*. Ο δε κριτής καθημερινώς πολιτεύεται, και αποφασίζει τοιουτοτρόπως, ούτε ποτέ τον τύπτει το συνειδός δια τοιαύτας ανομίας**».*¹⁰⁵ *«Αφού πλήνη τας χείρας και ραντίση τα υποδήματά του και την κεφαλήν του με ολίγον νερόν, αυτός πιστεύει, κατά την θρησκείαν του, ότι μένει παστρικός και ακηλίδωτος από κάθε αμαρτίαν».*¹⁰⁶

Η ιεραρχία της απολυταρχίας εκτεινόταν μέχρι τις επαρχίες του οθωμανικού κράτους κάνοντας αισθητή την καταπιεστική της παρουσία στην καθημερινότητα των υπόδουλων πληθυσμών μέσα από την κατανομή της τοπικής εξουσίας σ' έναν ακόμη κύκλο δούλων.¹⁰⁷ *«Δια την φύλαξιν και ευταξίαν της πόλεως, ο αντιβασιλεύς δίδει απόλυτον εξουσίαν ενός δούλου του, να κάμνη ό, τι του φανή εύλογον».*¹⁰⁸ *«Ο αντιβασιλεύς εκλέγει πάντοτε όποιον θελήση, τας περισσοτέρας φορές όμως δίδει αυτήν την τιμήν, ή του μαγείρου του, ή του δούλου του, και τον ψηφίζει κυβερνήτην και απόλυτον κύριον μιάς πόλεως της επικρατείας, εις τρόπον οπού κάθε πόλις της οθωμανικής εξουσίας διοικείται από ένα μάγειρα ή ένα δούλον*».*¹⁰⁹ *«*Αυτοί οι κυβερνηταί είναι σχεδόν όλοι αγράμματοι, όταν δε συμβαίνη ν' απολαύση μία πόλις δια κυβερνητήν κανένα από εκείνους τους νέους, οπού εχρησίμευσαν εις την ασωτείαν του τυράννου, τότε εκείνη η πόλις νομίζεται ευτυχής, δια τοιαύτην τιμήν, και ο κυβερνήτης λαμβάνει, μαζί με τον τίτλον, και τρείς ουράς αλόγων, χάρισμα από τον βασιλέα, δια σημείον μεγαλειότητος».*¹¹⁰ Οι περιφερειακοί αυτοί σάτραπες ασκούσαν την εξουσία τους στηριζόμενοι σε *«όλους τους προδότας και κακούργους της πόλεως».*¹¹¹ Αυτοί τους χρησιμοποιούσαν για να εκβιάζουν την καταβολή υπερβολικών φόρων από τους χριστιανούς υπηκόους τους, ώστε να συγκεντρώσουν χρήματα για εξόφληση των χρεών, τα οποία είχαν συσσωρευθεί επάνω τους, λόγω του ανταγωνισμού για την απόκτηση των άνομων προνομίων του αργυρώνητου δεσποτισμού.¹¹² *«Η πενιχρότης της καταστάσεως αυτών των κυβερνητών, πρίν λάβωσι το σκήπτρον της δυνάμεως, αρκετώς μας δηλοποιεί την πτωχείαν των, και τας περισσοτέρας φορές, όταν πηγαίνουν εις τας επικράτειας των, ευρίσκονται καταχρεωμένοι, δια τα χαρίσματα οπού είναι βιασμένοι να κάμνωσι, και δια την άκραν πολυτέλειαν, οπού φυλάττουσι. Ευθύς, λοιπόν, οπού λαμβάνει το σκήπτρον της κυριότητος κανείς από αυτούς, εισέρχεται εις εκείνην την πόλιν, και πρώτος του*

στοχασμός είναι να αρπάξη όσα περισσότερα ημπορέση, δια να πληρώση το χρέος του και να πλουτίση**».¹¹³ «**Δύο αίτια τον βιάζουσι, δια να ειπώ ούτως, να πλουτίση με αδικίας το μεν πρώτον, είναι το παράδειγμα των προ αυτού, το δε δεύτερον, ο άφευκτος και ταχύς εξορισμός οπού τον προσμένει».¹¹⁴ «Ευθύς, οπού εισέλθη εις την πόλιν, κράζει τους πλουσιωτέρους πολίτας, και τους λέγει, ότι ο βασιλεύς των έχει χρείαν από στρατεύματα, και ότι αυτός είναι εις χρέος να προβλέψη αναλόγως εις την δύναμίν του. Όθεν, εξακολουθεί, του είναι αναγκαία τόση ποσότης χρημάτων, και ότι εις δύο ημέρας να του την φέρωσι αλλέως θέλουσι τιμωρηθή με τον θανατόν. Οι ταλαίπωροι χριστιανοί, αν αγαπώσι την ζωή των, πρέπει να ετοιμάσωσι και πρωύτερα και περισσοτέραν την ζητηθείσαν ποσότητα, αν δε κανένας αποκοτήση να ειπή το όχι, ευθύς θανατούται. Έπειτα προστάζει αυτούς τους ιδίους, να του ετοιμάζωσι, καθ' εκάστην, τόσην ποσότητα από κάθε είδος ζωοτροφίας, δι' όσους έχει μαζί του και δια φορέματά των ομοίως, εκτός από τα όσα οι υπ' αυτού μικροί τύραννοι αρπάζουσι, κλέπτουσι από τους υπηκόους* και ούτως, εις ολίγον καιρόν, πλούτιζε με χωρίς δυσκολίαν ούτε κίνδυνον».¹¹⁵

«*Ο των Ιωαννίνων τύραννος, δια να υπερέβη τους ομοίους του εις την κακίαν, αγόρασεν στανικώς, και χωρίς ποτέ να πληρώση, όλα τα πέριξ υπάρχοντα των κατοίκων. Και ούτως, συνάζει αυτός μόνον τους καρπούς όλης της επικρατείας, αφήνοντας των γεωργών μόλις όσον χρειάζεται δια να ζήσουν. Ανάμεσα δε εις τους διαφόρους τρόπους, οπού επιχειρίζεται, δια να εκδύη τους υπηκόους του, ο συχνότερος είναι ο ακόλουθος: Εκλέγει κανένα από τους δούλους του, και τον κάμνει διοικητήν εις ένα ή εις περισσότερα χωρία, πλήν αυτήν την διοίκησιν του την πωλεί όσον θέλει. Όθεν εκείνος, δια να εβγάλη τα όσα επλήρωσε, και να κερδίση, αρπάζει πλέον και εκδύει φανερά όλους, αλλ' αφού πλουτίση, ευθύς ο τύραννος τον κράζει, τον βάζει εις την φυλακήν και του τα παίρνει, και έπειτα, ή τον φονεύει, ή τον ξανάβανει εις την ιδίαν επιχείρησιν, διά το ίδιον πρώτον τέλος».¹¹⁶ Στρέφεται εναντίον του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, στον οποίο προσδίδει όλα τα ελαττώματα ενός τυράννου: «χωρίς θρησκείαν, χωρίς συνείδησιν, άρπαξ, φονεύς, θυλημανής, αρσενικοίτης, άσπλαχνος, σκληρός τη καρδιά, κλέπτης φοβερός, αιμοβόρος, άδικος τέλος πάντων, και αναιδέστατος ως ουδείς άλλος. Η πονηρία του δε και η αδιαντροπία του παρακινούσι τους απανθρωποτάτους κόλακάς του, να τον νομίζωσι πνευματώδη και άξιον».¹¹⁷ Για τον Ανώνυμο ο Αλή Πασάς υπήρξε ο χαρακτηριστικός τύπος ενός αδίστακτου και πανούργου τοπάρχη, ό,τι δηλαδή εκτρέφει το φαύλο καθεστώς της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας.¹¹⁸ Είναι πολύ πιθανόν, ο ίδιος ο Ανώνυμος να είχε άμεση γνώση της θηριωδίας του οθωμανού τοπάρχη, να είχε δηλαδή υποστεί προσωπικές ταπεινώσεις ή να συνδύαζε προσωπικές μνήμες και πληροφορίες.¹¹⁹ Σ' αυτό το συμπέρασμα μας οδηγεί και η αναφορά μεμονωμένων γεγονότων, όπως για παράδειγμα, «Οι πλάτανες των Ιωαννίνων» που είναι «αδιακόπως πεφορτωμένοι από σώματα νεκρά».¹²⁰ Πράγματι, ο πιο διαδεδομένος τρόπος θανάτωσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ιδίως στα Γιάννενα την

εποχή του Αλή πασά ήταν το κρέμασμα. «**Μύριοι είναι οι τρόποι με τους οποίους οι σκληροτράχηλοι οθωμανοί δίδοσι τον θάνατον εις τους αθώους Έλληνας, ο συχνότερος όμως είναι το κρέμασμα».¹²¹

Γνώριζε πως ό,τι συνέβαινε στην περιοχή των Ιωαννίνων την περίοδο αυτή συνιστούσε ένα επεισόδιο του μεγάλου δράματος των υποταγμένων Ελλήνων. Αλλά και από κοινωνιολογικής πλευράς είχε επίγνωση ότι επικρατούσε μία κατάσταση που δεν άφηνε περιθώρια πολλών εξαιρέσεων.¹²² Υπ' αυτή τη λογική η μεταχείριση των κατοίκων της Ηπείρου από τον Αλή Πασά του επιτρέπει να μιλήσει, αναλογικά, για την «*θλιβεράν και ανυπόφορον ζωήν*» την οποία «*διάγουσιν οι χωριάτες της ελληνικής γης*».¹²³ Οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις υφίσταντο, παράλληλα με την καταπίεση, και τη βαρύτερη εκμετάλλευση. Οι αγρότες απολάμβαναν μόνο τα 2/10 της παραγωγής τους, εξαιτίας της αρπακτικότητας των Οθωμανών κυριών και των σύνεργων τους. Την κατάσταση αυτή επιδεινώνουν η καταναγκαστική εργασία και οι αγγαρείες στην υπηρεσία θηριωδών τοπικών τυράννων.¹²⁴ «*Αλλά, πώς να παραιτήσω, τας καθημερινάς αγγαρείας οπού υποφέρουσι! Ω ουρανό, πως δεν κατακαίεις με τους κεραυνούς σου τόσα βδελυρά τέρατα, οπού μιάνουν και αφανίζουν το ανθρώπινο γένος! Δεν είναι χωρίον, ω αγαπητοί, και μάλιστα εις την επικράτειαν του τυράννου των Ιωαννίνων, οπού καθ' εκάστην να μην πέμπη το εν τρίτον των κατοίκων του, δια να δουλεύη εις τα ανωφελή καιμ πολυέξοδα κτίρια του τυράννου, χωρίς άλλην ανταμοιβήν, ειμή ραβδίσματα και πολλάκις θάνατον***».¹²⁵

Αυτή ήταν η φύση του οθωμανικού καθεστώτος, σύμφωνα με τον Ανώνυμο. Μια γενικευμένη αυθαιρεσία χαρακτήριζε την εξουσία. Τα άθλια αποτελέσματα του οθωμανικού δεσποτισμού αποκάλυπτε η ηθική κατάπτωση των ηγετικών τάξεων, μεταξύ των υπόδουλων, που είχαν συνθηκολογήσει με την τυραννία.¹²⁶

Η δυσαρέσκεια και η ηθική περιφρόνηση που προκαλούσαν στα κατώτερα στρώματα του λαού οι δομές εξουσίας στην ελληνική κοινωνία αποτυπώθηκαν με σαφήνεια στο λαϊκό στιχούργημα του Ρωσσοαγγλογάλλου.¹²⁷ Κατά τις διατυπώσεις του ανώνυμου στιχουργού: «*πώς φέρτε την σκλαβίαν, και την απαρηγόρητον των Τούρκων τυραννίαν;*»,¹²⁸ «*ζυγόν τον βρωμισμένον*».¹²⁹ «*Για στοχασθήτε, φίλοι μου, Τούρκου την τυραννίδα, πόσον σκληρά εσπάραξε τούτην την Ελληνίδα!*»,¹³⁰ «*Μα τις τολμήσει μ' αληθή κλίσι σ' ελευθερίαν να την κινήση; Όστις τολμήση να την ξυπνήση πάγει στον Άδη χωρίς τινα κρίσιν*».¹³¹ Η κριτική των υφισταμένων κοινωνικών δομών εμφανιζόταν άμεσα συνυφασμένη με τον προβληματισμό γύρω από τις προϋποθέσεις της εθνικής απελευθέρωσης. Ο Ρωσσοαγγλογάλλος επιχείρησε με απλές εικόνες να δώσει πραγματικές διαστάσεις στους παρακάτω παράγοντες: α) στη «φιλική» προσέγγιση των τριών Μεγάλων Δυνάμεων και β) στον ρόλο των ντόπιων πολιτικό-οικονομικών-θρησκευτικών ηγετικών ομάδων, οι οποίες είχαν συμβιβαστεί με τους Οθωμανούς. Ώφειλε να ενημερώσει τον ελληνικό λαό για το

ποιους –εκτός των Τούρκων τυράννων– είχε ν’ αντιμετωπίσει στον απελευθερωτικό Αγώνα.¹³²

Οι αλληλοσυγκρουόμενοι παράγοντες, εσωτερικοί κι εξωτερικοί, που άλλοτε συγκρατούσαν το ελληνοορθόδοξο στοιχείο στη μοιρολατρεία και την πολιτική αδράνεια και άλλοτε το εξωθούσαν σε αντιτουρκικές ενέργειες, προκαλούσαν, όπως ήταν αναμενόμενο, αντίστοιχες ιδεολογικές αντιφάσεις. Η συνύπαρξη και ο συμβιβασμός με τον Οθωμανό κυρίαρχο, η αδιαφορία ή ακόμα κι εχθρότητα προς την ευρωπαϊκή πρόκληση παραχωρούσαν συχνά και σε μικρά χρονικά διαστήματα τη θέση τους σε παράτολμες εκδηλώσεις απείθειας προς τις οθωμανικές αρχές και σε απεγνωσμένες αναζητήσεις ξενικών επεμβάσεων.¹³³

Την απογοήτευση που προκάλεσε η πολιτική των ξένων Δυνάμεων ενίσχυε με τις αλληπάλληλες παρεμβάσεις της και η εκκλησιαστική ηγεσία. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση η προσέγγιση με τη Δύση, τόσο η πολιτιστική όσο και η πολιτική, συνδέθηκε, όπως και κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο, με την ετεροδοξία και γενικά με τη θρησκευτική απόκλιση. Η πολεμική αυτή εκστρατεία συνδυάστηκε με έντονα επιχειρήματα, τα οποία αντλούνταν από τον φόβο της ολοκληρωτικής διάβρωσης της ορθόδοξης κοινωνίας από την «παντελή αθειϊαν και ασεβείαν» των οπαδών της Επανάστασης. Άρα, οι αποδεχόμενοι την ιδέα της συνύπαρξης δεν ήταν εθελόδουλοι, αλλά οι πολιτικά ώριμοι και σταθεροί εκφραστές των παραδοσιακών αρχών του Γένους.¹³⁴

Υπό το πρίσμα αυτό η οθωμανική κυριαρχία εμφανιζόταν και πάλι ως ένα θείο δώρο και η συμμόρφωση του ορθόδοξου millet με την οθωμανική εξουσία ισοδυναμούσε περίπου με χριστιανική αρετή.¹³⁵ Οι απόψεις αυτές αποτυπώθηκαν στο περιφημότερο από τα αντιεπαναστατικά κείμενα που κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια του 1790, την *Διδασκαλία Πατρική*, που αποδίδεται ψευδεπίγραφα στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Άνθιμο Στ’.¹³⁶ Οι απόψεις αυτές, διατυπωμένες στην εποχή που οι Γάλλοι είχαν καταλάβει τα Επτάνησα και είχαν εκστρατεύσει στην Αίγυπτο, προκάλεσαν, όπως ήταν φυσικό, την ανταπάντηση των οπαδών του Διαφωτισμού.

Στην πρόκληση αυτή απάντησε ο Αδ. Κοραΐς δημοσιεύοντας ανώνυμα την *Αδελφική Διδασκαλία*. Στο φυλλάδιο αυτό αναδημοσιευόταν και η *Πατρική Διδασκαλία*, τα επιχειρήματα της οποίας ανασκευάζονταν μεθοδικά.¹³⁷

Οι κύριες επιδιώξεις του αντιεπαναστατικού φυλλαδίου, η προβολή δηλαδή της οθωμανικής τυραννίας ως θείας ευλογίας και η δυσφήμιση της ιδέας της πολιτικής ελευθερίας, καθόρισαν το περιεχόμενο της *Αδελφικής Διδασκαλίας*, στην οποία περιγράφονται τα δεινά της δεσποτικής κυριαρχίας¹³⁸ «Εις πόσην ακμήν έφθασεν την σήμερον των Τούρκων η τυραννία. Οι ταλαίπωροι Γραικοί δεν είναι πλέον κύριοι μήτε κτημάτων, μήτε τέκνων, μήτε των ιδίων αυτών γυναικών. Η τιμή και η ζωή των κρεμάται από την θέλησιν όχι μόνον αυτού του πρωτοτυράννου, αλλά και εκάστου

από τους ελαχίστους αυτού δούλους»,¹³⁹ «αν ευρίσκεται ή ευρέθη που ποτε καμμία δημοκρατία, αριστοκρατία, βασιλεία, ή και τυραννία οποιαδήποτε άλλη, όπου εχύθη τοσούτον αθών αίμα, όσον έχυσαν μέχρι του νύν οι Τούρκοι όπου επράχθησαν τοσαύται αρπαγαί, ληστεΐαι, καταδυναστεΐαι, γυναικών, παρθένων και παιδων βία, όσαι πράττονται κατά πάσαν ώραν εις την Ωθωμανικήν επικράτειαν, όχι μόνον από τον τύραννον αυτόν, αλλά και απ' όλα τα ανδράποδα, όσα του τυράννου την αγριότητα με κολακειάς ή δώρα ηξεύρουσι να απατώσι όπου εφάνη ποτέ τοσαύτη αχαλίνωτος εξουσία, όσσην βλέπομεν εις τους δυστυχείς τόπους της Τουρκίας».¹⁴⁰ Και εκθειάζεται το ιδεώδες της ελευθερίας¹⁴¹ «το αυτεξούσιον τούτο είναι δώρον Θεού, δοθέν εις τον άνθρωπον, δια να τον οδηγή εις την αρετήν. Οι Τούρκοι λοιπόν, και πάντες απλώς οι τύραννοι, είναι πάσης αποστροφής άξιοι, ως αφαιρούντες από τους τυραννουμένους εκείνο το μέσον, το οποίον έμελλε να τους οδηγήση εις την αρετήν».¹⁴² «Εις μόνους τους νομίμους ηγεμόνας είναι χρεωστούμενη η υποταγή [...] εις τοιούτους παρανόμους ηγεμόνας, όχι τυφλή και άλογος υπακοή, αλλά γενναία αντίστασις χρειάζεται.».¹⁴³ Ως ελευθερία ορίζεται: «η εξουσία την οποίαν έχει πας ένας πολίτης να πράττη όσα οι νόμοι δεν εμποδίζουν»,¹⁴⁴ ως εκφραστές της γενικής βούλησης. Ο νόμος, το κοινώς αποδεκτό σύστημα των δημοσίων συμβάσεων της πολιτείας, οριζόταν κατά τον J. J. Rousseau, ως η έκφραση της συλλογικής βούλησης.¹⁴⁵ Οποιοσδήποτε δεν δεχόταν την ύπαρξη αυτής της ελευθερίας καθώς και την εκ Θεού προέλευσή της, κατέληγε ο Κοραής, ήταν «φίλος πιστός των Ωθωμανών, [...] πάντων των παρελθόντων, των παρόντων και μελλόντων τυράννων του ανθρωπίνου γένους».¹⁴⁶ Η Αδελφική Διδασκαλία έφερε, μαζί με το μήνυμα της εθνικής ανεξαρτησίας, και τα πρώτα στοιχεία της ριζοσπαστικής πολιτικής θεωρίας του κοραϊσμού.¹⁴⁷

Η ανάμειξη της Γαλλίας στα ζητήματα της Ανατολικής Μεσογείου, με αποκορύφωμα την εκστρατεία του Βοναπάρτη στην Αίγυπτο (1798 - 1799), έδωσε την ευκαιρία στον Κοραή να εκφράσει τα φιλογαλλικά του αισθήματα με σκοπό τη δημιουργία μιας δισυπόστατης ελληνογαλλικής και δημοκρατικής επικράτειας.¹⁴⁸

Ο συγγραφέας αυτού του σαρυρικού ποιήματος πίστευε ότι η απελευθέρωση της Ελλάδας από τον οθωμανικό ζυγό μπορούσε να προέλθει από τη συνεργασία των επαναστατημένων γραικών με τους δημοκρατικούς Γάλλους που ευαγγελίζονταν την εγκαθίδρυση μιας κοινωνίας βασισμένης στις αρχές της Ελευθερίας, της Ισότητας και της Αδελφοσύνης.¹⁴⁹ Τις απόψεις αυτές τις διατυπώνει και ο **Κορής** στο *Άσμα Πολεμιστήριον*. Πρόκειται για ένα έργο επαναστατικό, που καλεί σε εξέγερση για την ανατροπή της «αγρίας» τυραννίας «*Των αχρειεστάτων Τούρκων*».¹⁵⁰ «*Τόση βία κ' αδικία, Τόση καταδυναστεΐα.*»,¹⁵¹ «*Εώς πότε Μουσουλμάνους Υποφέρομεν τυράννους;*»,¹⁵² «*Που νυν τέχνη; Πού πιστήμη; [...] Κ' αντ' αυτών πάσχομεν τώρα Μουσουλμάνων Τυραννίαν, Αμαθίαν και πτωχείαν, Βάσανα, μόχθος και πόνους, Μάστιγας, σφαγάς και φόνους, Και ξενιτευμόν ΠΑΤΡΙΔΟΣ*».¹⁵³ «*Γάλλοι και Γραικοί*

δεμένοι, με φιλίαν ενωμένοι, Δεν είναι Γραικοί ή Γάλλοι, Αλλ' ένα έθνος Γραικογάλλοι»,¹⁵⁴ «Κ' εκ' της γης εξαλειφθήτω Η κατάρατος δουλεία!».¹⁵⁵

Τις ίδιες θέσεις αναπτύσσει και στο *Σάλπισμα*, όπου αποδοκιμάζει την οθωμανική διοίκηση, καθώς και τον ίδιο τον Σουλτάνο, τον οποίο χαρακτηρίζει «αιμοβόρο». «Τις εξ ημών δεν εδοκίμασε την απάνθρωπον αγριότητα και ασπλαγχνίαν της διστραμένης των Οσμανλίδων γενεάς; Αυτοί έδραμαν από την Σκυθίαν εις την Ελλάδα ως κλέπται και λησταί, και μας εγύμνωσαν από την προγονικήν ημών δόξαν. Αυτοί μας μεταχειρίζονται ως άλογα κτήνη, μας καταβαρύνουσι με φόρους ανυποφόρους, τους κόπους των χειρών ημών και τους ιδρώτας του προσώπου κατατρώγουσιν αναισχύντως. [...] Αυτοί μας εγγίζουσι καθ' ημέραν την τιμήν, μας ενοχλούν και εις αυτήν ημών την σεβάσμιον θρησκείαν,. Τους ιερούς ημών μετέβαλαν εις τζαμιά, και μην αρκούμενοι να μας στερεύωσι τα αναγκαία μέσα να συστήσωμεν σχολεία εις ανατροφήν και φωτισμόν των ημετέρων τέκνων, μας αρπάζουσι από τους πατρικούς κόλπους και αυτά τα τέκνα, δια να τα κατηχώσιν εις την θρησκείαν του Μωάμεθ, [...] δια να τα μεταχειρίζονται εις τας ασελγείς και παρανόμους αυτών ηδονάς. Μας κρίνουν αδίκως, ή και μας στερούν την ζωήν χωρίς έλεος ή κρίσιν.»¹⁵⁶ «Παρά να μας σφάζη ο άγριος τύραννος ως κτήνη, ανάγκη είναι, καθενός εξ ημών σφαγή να εξαγοράζεται με σφαγήν πολλών φονέων βαρβάρων, εώς να φθάση η ελληνική μάχαιρα και εις αυτήν του θηρίου την φωλεάν, να σύρη τον από γυναίκας και ευνούχους περικυκλωμένον άνανδρον Σαρδανάπαλον, αι να τον να τον σφάξη; Άπαγε! Δεν είναι τόσης ευτυχίας άξιος ο και τόνομα και το πράγμα ΑΙΜΟΒΟΡΟΣ (Ι) τύραννος αλλά να τον φυλάσση δέσμιον, εώς να χωρίση την μιανάν ψυχήν από τον θηλυκόν του σώμα ο φυσικός θάνατος.»¹⁵⁷ «Αυτός μας ο τύραννος καταστρέφεται την σήμερον, όχι δι' άλλην αιτίαν, πλήν ότι αντί μίας ίσης και κοινής εις όλους τους υπκόους νομοθεσίας, είχε δύο νομοθεσίας, ή μάλλον δύο ανομίας με την μίαν ετυράννει τους μωρούς του ομοθρήσκους, με την άλλην κατεσπάραττε τους ταλαιπώρους Γραικούς, τους οποίους ουδ' η μακρά τυραννία ίσχυσε να καταβυθίση εις την κτηνώδη μωρίαν των Μουσουλμάνων.»¹⁵⁸

Ο φιλογαλλισμός διαφωτισμένων Ελλήνων, όπως του Κοραή, υποβοηθήθηκε από την στάση της Ρωσίας απέναντι στο ελληνικό πρόβλημα. Τα ουσιαστικότερα βήματα προς την ελληνορωσική πολιτική συνεργασία τελέστηκαν κατά τη διάρκεια των ρωσοτουρκικών πολέμων των ετών 1768 - 1774 και 1787 - 1792. Αντιτουρκικά σχέδια καταστρώνονταν και προβάλλονταν από την Αικατερίνη Β' στην Ευρώπη, όπως το περίφημο «ελληνικό σχέδιο» του 1782, ως συγκεκριμένα πολιτικά προγράμματα για την ανασύσταση, σε τουρκοκρατούμενα εδάφη, ανεξάρτητου ελληνικού (και όχι αόριστα χριστιανικού, όπως άλλοτε) κράτους. Όμως, η ελληνορωσική προσέγγιση δεν συνδύασε με αποτελεσματικό τρόπο τα οράματα των Ελλήνων για απελευθέρωση με τα κατακτητικά σχέδια των τσάρων. Οι Ρώσοι χρησιμοποίησαν τους Έλληνες (καθώς και τους Αλβανούς, τους Σλάβους και τους

Αρμένιους) για την πραγματοποίηση των επεκτατικών τους σχεδίων σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁵⁹

Το ενδιαφέρον του Κοραή για τις ρωσικές νίκες επί των Οθωμανών πήγαζε από την πεποίθησή του ότι, υπό τις κρατούσες συνθήκες, η ελευθερία των Ελλήνων θα μπορούσε να επιτευχθεί σταδιακά. Ο οθωμανικός ζυγός έπρεπε να κλονιστεί πρώτα από έναν άλλο δεσπότη, αδιάφορο ποιόν, αρκεί αυτός να ήταν λιγότερο θηριώδης κι έστω ελάχιστα πιο φωτισμένος από τους Τούρκους. Μια τέτοια αλλαγή στο βαθμό δεσποτισμού θ' άνοιγε το δρόμο στον Διαφωτισμό, παρέχοντας μέσα πνευματικής καλλιέργειας όμοια μ' εκείνα της Ευρώπης. Η ρωσική απολυταρχία από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου είχε αποδειχθεί ότι μπορούσε να καταφέρει κάτι παρόμοιο. Αυτό το γνώριζαν καλά οι Έλληνες. Συνεπώς, η ρωσική προσδοκία ήταν δυνατό να επαναπροσδιοριστεί ως απλή προϋπόθεση πολιτισμικής αλλαγής, που θα μπορούσε να προέλθει όχι από μία ευνοϊκή επέμβαση των Ρώσων για λογαριασμό των Ελλήνων, αλλά υπό τη μορφή της μη ηθελημένης συνεισφοράς ενός φωτισμένου δεσπότη μέσα στα πλαίσια της προσπάθειάς του να υλοποιήσει τα επεκτατικά του σχέδια.¹⁶⁰

Δύο μεγάλα ιστορικά γεγονότα, ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1768 - 1774 και η Γαλλική Επανάσταση, αποτέλεσαν σύμφωνα με τον Κοραή τις αποφασιστικές αιτίες που προκάλεσαν τον αναβρασμό στην ελληνική κοινωνία και στα ελληνικά πνεύματα στα τέλη του 18ου αιώνα. Η νίκη των Ρώσων επί των Οθωμανών συνιστούσε την χειροπιαστή απόδειξη της αδυναμίας της άλλοτε τρομερής αυτοκρατορίας των Οθωμανών, που είχε ανησυχήσει τις ευρωπαϊκές δυνάμεις στο παρελθόν. Οι ρωσικές επεμβάσεις στην Ανατολή απεδείκνυαν στους Έλληνες ότι οι άγριοι τύρανοι τους δεν ήταν ανίκητοι κι έτσι τους έκαναν να συνειδητοποιήσουν τη δυνατότητα ανάκτησης της ελευθερίας τους. Από την άλλη πλευρά οι μεγάλες νίκες του γαλλικού έθνους στον αγώνα του για την κατάκτηση της πολιτικής ελευθερίας στο εσωτερικό της χώρας του και η διάδοση των ιδεών της επανάστασής του στην υπόλοιπη Ευρώπη έδειχναν την αναγκαιότητα του Διαφωτισμού στους λαούς που μάχονταν για την ελευθερία.¹⁶¹

Στο πολιτικό του φυλλάδιο *«Τί πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας, όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος»* (1805) αξιολογεί τις δυνατότητες που παρέχονταν στους Έλληνες από τη ρωσική και τη γαλλική πολιτική αντίστοιχα. Όπως γράφει: *«Εις της παρελθούσης εκατονταετηρίδος τους τελευταίους χρόνους, η Ρωσία επιχείρησε να φέρη εις τέλος την από του μεγάλου Πέτρου τον καιρόν μελετωμένην της Τουρκικής δυναστείας καταστροφήν. [...] Αν αληθώς δεν την κατέστρεψε, την κατέφευγεν όμως εις τόσην αδυναμίαν, ώστε ο φοβερός κ' υπερήφανος Σουλτάνος μήτ' είναι, μέτε πρέπει να λογίζεται πλέον παρά Σατράπης της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και Σατράπης τόσον ευτελέστερος από τους ιδίους του*

Σατράπας, όσον από τούτους κανείς σήμερα δεν ψηφά τας προσταγάς του, όπότεν αυτός δεν τολμά ν' ανοίξη το ζόμα, μήτε εις τα πλέον παράλογα της Ρωσίας ζητήματα. Εις αυτήν της Τουρκικής βασιλείας την μητρόπολιν, ο Δεσπότης, και του Δεσπότη ο σύγκλητος, άλλο να πράξωσι δεν αποκοτούν παρ ό, τι τους προστάξη ο Ρωσικός Πρέσβυς, ήγουν ό, τι συμφέρει εις την αύξησιν της Ρωσικής, ό, τι ταχύνει τον αφανισμόν της Τουρκικής εξουσίας. [...] Η πληροφορία ότι η Ρωσία δύναται και θέλει να συντρίψη τον ζυγόν της Ελλάδος, επροσκόλλησε τους Γραικούς εις την Ρωσίαν, ήξησε το προς τον τύραννον αυτών μίσος, μετέβαλε τον φόβον εις ελπίδας κ' πολλοί απ' αυτούς, καταφρονούντες έως και την αναγκαίαν προστασίαν των κρατούντων, εζήτησαν και έλαβον, διά κατά γήν και θάλασσαν εμπορίας, του Ρωσικού Αυτοκράτορος την προστασίαν.»¹⁶² «Πάθημα φοβερόν όλων εκείνων των μωρών ηγεμόνων, όσοι προτιμώσι τον φόβον παρά την αγάπην των ιδίων υπηκόων.»¹⁶³ «Το πάθημα όμως τούτο φαίνεται ότι έγινε οπωσδήποτε μάθημα εις τους Τούρκους. Ζητεί σήμερα ο τύραννος να οικειώση προς εαυτόν τους Γραικούς, όσον αυτοί τον καταφρονούν κ' μακρύνονται απ' αυτόν. Αυτή του Σουλτάνου η ημερότης, γεννημένη περισσότερο από την ανάγκην των περιστάσεων, παρ' από γενναίας κ' μεγάλης ψυχής μετάνοιαν, είναι πολλά βραδεία, και δια τούτο πιθανόν ότι θέλει είσθαι κ' ανωφελής. {...} Διότι, φίλε μου, να μεταβληθή τις από τύραννον εις νόμιμον ηγεμόνα δεν εμπορεί, αν δεν μεταβάλη εν ταυτω κ' τας ψυχάς των μικρών τυράννων, όσοι τον περιγυρίζουν. Τούτο να κατορθωθή δεν είναι τρόπος, αν δεν φωτισθή το τυραννούν έθνος, αν δεν καταλάβη έκαστος από τους Τούρκους, ότι τον εαυτόν του βλάπτει, οσάκις βλάπτει Γραικόν, τον εαυτόν του πτωχύνει, όταν αρπάξη τα των Γραικών, τον εαυτόν του αδυνατίζει, όπότεν θέλη τους Γραικούς να ήναι αδύνατον αν δεν πληροφορηθή, ότι εάν σήμερα οι Τούρκοι ήσαν, καθώς άλλα πολλά της Ευρώπης έθνη, φωτισμένοι, ήθελαν φοβίζει τους Ρώσους αυτοί, όχι να φοβώνται απ' εκείνους.»¹⁶⁴ «Αξιόλογα μαθήματα ταύτα . . . Αλλά τα οποία δεν είναι μιάς ημέρας έργον, μήτε είναι ικανοί να τα διδάξωσι Σουλτάνοι σαπημένοι κ' την ψυχήν κ' το σώμα από τας τρυφάς, εις τας οποίας εγεννήθησαν, και εις τας οποίας ζητούν καθ' ημέραν τον θάνατον.»¹⁶⁵ «Εάν η προσχώρησις αύτη εις το καλόν δεν εμποσισθή (κ' είναι πλέον αδύνατον από δύναμιν ανθρώπινον να εμποδισθή), έν από τα δύο ταυτ' αναμφιβόλως μέλλει ν' ακολουθήση ή θέλουν φωτίσει, κ' ακολούθως ημερώσει κατ' όλίγον κ' αυτούς των τους τυράννους, ή των επάρει από τας χείρας, με μόνην την δύναμιν των φώτων, και χωρίς πολιτικόν σπαραγμόν, των πραγμάτων την διοίκησιν. [...] Η τυραννία, φίλε μου, ποτέ με την φιλοσοφίαν εις τον αυτόν τόπον δεν εσυγκατοίκησεν [...] Μόνη η κατάρατος βαρβαρότης είναι συγγενής και φίλη της τυραννίας.»¹⁶⁶ «Τα πρώτα της αγριότητος παραδείγματα έρευσαν από των Γραικορωμαίων Αυτοκρατόρων την βασιλικήν αυλήν, και κατέκλυσαν όλον το γένος. [...] ετύφλωσαν, ερινοτόμησαν, έσφαξαν και η βασιλική αυλή κατεστάθη αληθινόν μακελλείον, ως το μαρτυρεί η Βυζαντινή ιστορία. Τοιούται ασέβειαι και παρανομίαι συνέβησαν τότε και εις άλλας βασιλικάς αυλάς βαρβαροτέρας της Βυζαντινής αυλής, και συμβαίνουσι σήμερα εις Τούρκους Είναι όμως χρόνοι

πολλοί, αφ' ου πλέον μήτ' οι Τούρκοι βασιλείς, δεν κατασφάζονται εις από τον άλλον. Και τούτο είναι το παραδοξότερον και πλέον αξιοθρήνητον [...] Ότι παρανομία, την οποίαν εβαρύνθη και αυτή των Τούρκων η αγριότης, σώζεται ακόμη εις της Πετροπόλεως την αυλήν. Δεν είναι τούτο ικανή απόδειξις, ότι το Ρωσικόν έθνος δεν εμπορεί να ωριμάση, καθώς έλεγεν ο Μιραβώς;»,¹⁶⁷ «και χωρίς την βοήθειαν των Γάλλων το γένος ημών δεν είναι πλέον δυνατόν να μείνη πολύν καιρόν δουλωμένον εις τους Τούρκους. [...] Αι λαμπραί του Ναπολέοντος νίκαι κάμνουσι γείτονας των Γραικών τους Γάλλους, ήγουν θεατάς της δυστυχίας, κ' ακουστάς των αναστεναγμών της Ελλάδος [...] το ενδοξότερον, το σοφώτερον, το ημερώτερον, το πλέον φίλον της χαράς και ευφροσύνης έθνος εμπορεί να γειτονεύση πολύν καιρόν με την αληθινήν κοιλάδα του κλαυθμώνος, την απανθρώπως τυραννουμένην Ελλάδα, χωρίς να χάση την φυσικήν του κλίσιν εις την χαράν και την ημερότητα, χωρίς να ατιμάση την σοφίαν, και να αμαυρώση την δόξαν του;».¹⁶⁸ «Οι Ρώσοι πλέον δεν είναι δι' ημάς μόνης της Γαλλίας η φιλία συμφέρει εις τους Γραικούς. [...] επειδή όλαι της Ελλάδος αι δυστυχίαι ήσαν καρποί της παιδείας, [...] οι Γραικοί δεν πρέπει να κυβερνώνται μήτ' από Τούρκους, μήτ' από Ρώσους.».¹⁶⁹

Ο Διαφωτισμός θέτει υπο αμφισβήτηση τη βασιμότητα της ελπίδας για σωτηρία από το «ξανθό γένος». Η ελευθερία που οραματιζόταν ο Κοραής διέφερε ριζικά από την ρωσική ελευθερία. Όπως φαίνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα, η προσδοκία για ρωσική συμβολή στην απελευθέρωση των Ελλήνων από τον οθωμανικό ζυγό, που είχε έντεχνα καλλιεργήσει η ρωσική προπαγάνδα από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου, εμφανιζόταν οριστικά διαψευσμένη από την ιστορική πράξη, και τη θέση της διεκδικούσε, στη συνείδηση του Κοραή, μια προσωρινή γαλλική προσδοκία. Δεν άργησε να επέλθει η απογοήτευση από τον Ναπολέοντα, η οποία βασιζόταν στη γενικότερη αντίθεση των Ιδεολόγων στον Βοναπαρτισμό και στη δικτατορία. Ο Ναπολέων, μετά τις νίκες του στο Ulm και στο Austerlitz (1805), αποκατέστησε το πατροπαράδοτο καθεστώς φιλίας μεταξύ της Γαλλίας και του Οθωμανικού Κράτους και- το σημαντικότερο- υπέγραψε συμμαχία μαζί του, για να το στηρίξει κατά την επαπειλούμενη είσοδο στα Στενά του Βρετανικού στόλου του John Duckworth (που πραγματοποιήθηκε εν τέλει τον Φεβρ. του 1807). Ύστερα απ' αυτό ο Κοραής θ' αναγκαστεί να παραδεχτεί, με πικρία και αγανάκτηση, την υπερβολική εμπιστοσύνη που υπέδειξε στους Γάλλους και τον Ναπολέοντα, από τον οποίο δεν πρόσμενε πλέον καμία «ευεργεσία». Θεωρούσε, όπως και οι σύγχρονοί του Έλληνες ριζοσπάστες, ότι εκμεταλλεύθηκε τους εθνικούς τους πόθους στο βαθμό που αυτό εξυπηρετούσε τα στρατηγικά του σχέδια.¹⁷⁰

Ο Κοραής υπήρξε θερμός υποστηρικτής του μη μοναρχικού πολιτεύματος.¹⁷¹ «ο αυτός συνταγματικός χάρτης δύναται ν' αρμόση εις όλους, ή κάν εις τους, ό σοι θέλουν πολιτείαν αβασίλευτον, κατά τους Αγγλαμερικανούς και τούτο επαγγέλλεται ο προσωρινός συνταγματικός χάρτης

τ η ς Ε λ λ ά δ ο ς. Ο λόγος μου δεν είναι περί των βασιλευομένων εθνών, και μάλιστα των φωτισμένων, επειδή αυτά, έχοντες και βασιλείς φωτισμένους, φυσικά ευνοούνται, και χρεωστούν να πείθονται εις τους ηγεμόνας των, οι οποίοι αν λείπη τί εις την νομοθεσίαν ωφέλιμον, θέλουν τα΄ αναπληρώσειν οδηγούμενοι από των φώτων την πρόοδον, ως και πολλοί εξ αυτών το υποσχέθησαν. [...] όποιον έθνος, ελευθερωμένον από αιμοβόρους τυράννους, και σ τ ε ρ η μέ ν ο ν α π ό β α σ ι λ έ α ν ό μ ι ο ν, ως είναι σήμεραν το Ελληνικόν έθνος, επιθυμεί να συντάξη πολιτείαν, και π ο λ ι τ ε ί α ν α β α σ ί λ ε υ τ ο ν, έχει προ οφθαλμών του έτοιμον παράδειγμα ν΄ ακολουθήση της Αγγλαμερικανής πολιτείας το σύνταγμα.»¹⁷² Με την ωριμότητα που τον διακρίνει, στις Σημειώσεις εις το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος, θίγει πολιτικά ζητήματα, τα οποία διαισθανόταν ότι θα προέκυπταν κατά την οικοδόμηση της νέας πολιτείας. Ο κυριότερος πολιτικός του στόχος ήταν η δημιουργία ενός θεσμικού πλαισίου, που θα ευνοούσε την ισότητα ως αναγκαία βάση της δημοκρατικής πολιτείας. Προειδοποιεί τους συμπατριώτες του για τους κινδύνους που εγκυμονούν από την «λέπρα της κατά διαδοχήν ευγενείας.». Κατά την άποψή του έπρεπε πρώτα να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για τη σύσταση της δημοκρατικής πολιτείας κι έπειτα να επιδιώξει το έθνος την απελευθέρωσή του από τον οθωμανικό ζυγό. Διαφορετικά η ελευθερωμένη από τους Τούρκους Ελλάδα κινδύνευε να βρεθεί υποταγμένη στην τυραννία κυρίαρχων ελληνικών στρωμάτων που είχαν διαμορφωθεί κατά την οθωμανική περίοδο, και από την οποία θα της ήταν εξαιρετικά δύσκολο να απαλλαγεί. Διαμορφώνεται με τον τρόπο αυτό μια νέα ιεράρχηση των προβλημάτων, στο πλαίσιο της οποίας οι εσωτερικές κοινωνικές αναμετρήσεις φαίνεται να διαθέτουν το προβάδισμα. Έτσι εξηγείται και η βίαιη κριτική του Κοραή εναντίον των παραδοσιακών ιδεολογικών συστημάτων, κυρίως, όσων εμπνέονται από την Εκκλησία, και η άκαμπτη δημοκρατική του στάση στα χρόνια του Καποδίστρια, και, ιδίως, η πεποίθησή του ότι η Ελληνική Επανάσταση τελέσθηκε νωρίτερα, προτού ωριμάσουν οι προϋποθέσεις για την ύπαρξη μιας φιλελεύθερης πολιτείας.¹⁷³ Στις Σημειώσεις του γράφει ότι «η πολιτεία της Ελλάδος βασιλέα δεν έχει, ουδέ δύναται να έχη, μήν έχουσα ικανήν χρηματικήν δύναμιν να τρέφη βασιλικήν αυλήν (3). Ευγενών όνομα, ικανών να συγκροτήσωσιν αριστοκρατίαν μόνιμον, ουδ΄ ηκούσθη ακόμη εις αυτήν ουδέ συμφέρει να δεχθή τοιαύτην αριστοκρατίαν ποτέ, αν θέλη να φυλάξη την ελευθερίαν της».¹⁷⁴ Και αλλού: «την πλεονεξίαν και την φιλαρχίαν δύο πάθη, τα οποία δεν αργούν να υποτάξωσι τους πολλούς εις τους ολίγους, ή και εις ένα μόνο δεσπότην»,¹⁷⁵ «Εις ημάς σήμεραν... (ολίγον έλειψε να εκφωνήσω, χάρις εις τον τύραννον! επειδή ο αγενέστατος τύραννος, ουδ΄ αυτήν την προσωπικήν και νόμιμον ευγενείαν, ουτ΄ εγνώρισεν, ούτε κανένα να την αποκτήση εσυγχώρησε ποτέ). Εις ημάς λέγω σήμεραν, λείπει το εμπόδιον τούτο, και ρίχνοντες τον τυραννικόν ζυγόν, όλοι ομοφώνως λέγομεν, χάρις εις τον Θεόν! όχι μόνον ότι μας ηλευθέρωσεν από τοιαύτην θανάσιμον αρρωστίαν, της οποίας και τον κίνδυνον όλοι χωρίς εξαίρεσιν ησθανόμεθα, και την θεραπείαν δεν επαύσαμεν να ζητώμεν

μεγαλοφώνως εις αυτάς τας εκκλησίας από τον Θεόν, αλλ' ότι μας ηλευθέρωσεν εις καιρόν, αφού πρώτον η τυραννία εξήλειψεν ολότελα πάσαν διάκρισιν ευγενών και αγενών, επειδή όλους ημάς χωρίς εξαίρεσιν είχε την εξουσίαν να θυσιάζη ακρίτως οπότ' ήθελεν, ως κτήνη»,¹⁷⁶ «να μη συγχωρήσωμεν να λάβη είσοδον εις το πολίτευμά μας η λέπρα της κατά διαδοχήν ευγενείας».¹⁷⁷

Η πολιτική θεωρία του Κοραή συνεπαγόταν μια τροποποίηση του πολιτικού ριζοσπαστισμού της επαναστατικής τάσης του νεοελληνικού Διαφωτισμού, την οποία αντιπροσώπευαν ο Ρήγας και ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Ο αναθεωρημένος πολιτικός του ριζοσπαστισμός αντιμαχόταν όλες τις εκδοχές της πατριαρχικής μοναρχίας, που μπορούσαν να συνυπάρξουν με την προγενέστερη θεωρία της φωτισμένης απολυταρχίας. Ο Κοραής οραματιζόταν τη σύσταση μιας φιλελεύθερης μη μοναρχικής πολιτείας προικισμένης με πολιτική αρετή.¹⁷⁸

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

(Σελ. 7- 12)

1. Για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό βλ. την εμπειριστατωμένη μελέτη του Πασχάλη Κιτρομηλίδη. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1996, σ. 13- 14, Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000* (επίμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 2^{ος}, Ελληνικά Γράμματα 2003, σ. 9, Γ. Μαρδάς, «Η δυναμική του έργου του Ρήγα Βελεστινλή στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού διαφωτισμού από άποψη κοινωνιολογική, δικαίου και κοινωνικής πολιτικής», *Υπέρεια Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου «Φέροι-Βελεστίνο-Ρήγας»*, (επίμ. Δ. Καραμπερόπουλος), τόμος 3ος, Βελεστίνο 2- 5 Οκτωβρίου 1997, σ. 799 - 800.
2. Γ. Μαρδάς, ό. π., σ. 801, Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 5^η έκδοση, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 1989, σ. 25 - 26.
3. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 10- 11, Γ. Μαρδάς, ό. π., σ. 800, Φίλιππος Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», σ. 10.
4. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 47- 48, 71, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 27.
5. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 71- 72. Για τους Φαναριώτες βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 7, Β. Σφυρόερας, «Οι Φαναριώτες. Θεσμικοί ρόλοι μιας χριστιανικής ηγετικής ομάδας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000* (επίμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 2^{ος}, Ελληνικά Γράμματα 2003, σ. 300 - 301, Φοίβος Γρηγοριάδης, «Από την εποχή των ανθωνωτικών έως τους Τουρκορθόδοξους», *Ιστορία*, έτος Γ΄, τ.χ. 25, (Ιούλιος 1970), σ. 12 - 21, Δ. Σ. Σούτζος, «Οι Φαναριώτες και η βυζαντινή παράδοσις», *Ιστορία*, έτος Θ΄, τ. χ. 104, (Φεβρουάριος 1977), σ. 10 - 15, Μ. Β. Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τόμος Α΄, Ηρόδοτος, Αθήνα 2011, σ. 222 - 224.
6. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 48, 72, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 27.
7. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 73 - 74.
8. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 74 - 75, Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821- 1828*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 53.
9. Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 33, 54 - 57, Ν. Γ Σβωρώνος, *Το ελληνικό έθνος γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Προλεγόμενα Σπ. Ι. Ασδραχάς, Φιλολογική επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2004, σ. 97 - 100, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 27. Βλ. επίσης, τη μελέτη του Traian Stoianovich «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, (επιμ. Σπ. Ι. Ασδραχάς), μτφρ. Ντόρα Μαμαρέλη, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 289 - 331. Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης, Άλκης Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις πολιτικής οικονομίας στο χώρο του νεοελληνικού διαφωτισμού», *Ο Εραμιστής*, έτος ΚΕ - ΛΑ, τ. 19, Αθήνα (1993), σ. 66 - 101, ιδίως, σ. 67, 91 - 95. Για την αστική τάξη βλ. επίσης, Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700- 1821)*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1988, σ. 196 - 202.
10. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 76.

11. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 37, 43, 48, 50, 76, Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 99.
12. Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», σ. 18, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 94, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 57, 76, 177 - 178, 183, Γ. Β. Νικολάου, «Η πραγματεία του Ευγένιου Βούλγαρη *Στοχασμοί εις τους παρόντας κρισίμους καιρούς του κράτους του Οθωμανικού*: Ιστορική συγκυρία συγγραφής και πολιτική στόχευση», *Ανάτυπο από τα Πρακτικά του Β' Πανελληνιακού Συνεδρίου, Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18^ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη* (επίμ. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος), Ιωάννινα 2018, σ. 167-181.
13. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 94, Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», σ. 18, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 66, 76.
14. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 94 - 95, Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», σ. 18, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 76, Π. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000*, ό. π., τ. 2^ο, σ. 29.
15. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 95, 177, Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», σ. 18, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 76.
16. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 95 - 96, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 76 - 77, Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», ό. π., σ. 18, Π. Κιτρομηλίδης «Η πολιτική σκέψη», ό. π., σ. 30. Για την πατριαρχική καταδίκη του Ρήγα βλ. Φίλιππος Ηλιού: «Η πατριαρχική καταδίκη του Ρήγα», *Αντί*, έτος 25, τ. χ. 652, (1998), σ. 18 - 21. Το ίδιο, στα *Ιστορικά*, τ. 14, τ. χ. 27, (Δεκ. 1997), σ. 297 - 302.
17. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 77, Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», ό. π., σ. 18.
18. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 77, Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», ό. π., σ. 19, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 106.
19. Κώστας Λάππας, «Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770- 1821», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000*, ό. π., τ. 2^ο, σ. 83, 86, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 77 - 78.
20. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 82, 85, 95 - 96, 113 - 114, 123, Ν. Γ. Σβορώνος, ό. π., σ. 100 - 103, 107 - 108, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 127- 128, 134, Νάσια Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000*, ό. π., τ. 2^ο, σ. 71 - 74, Ρωξάνη Αργυροπούλου, «Νεοελληνική φιλοσοφία. Η επικράτηση των νεωτερικών ιδεών», στο *ίδιο*, σ. 145.
21. Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», ό. π., σ. 13- 14, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 283, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 29- 30. Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης, Αικατερίνη Κουμαριανού, «Προεπαναστατικός Τύπος. Η ώρα των εφημερίδων και των περιοδικών 1784- 1821», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000*, ό. π., τ. 2^ο, σ. 101 - 124. Για τις μεταφράσεις βλ. επίσης, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 68- 71.
22. Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», ό. π., σ. 14 - 15.
23. του ίδιου, σ. 11, Ν. Γ. Σβορώνος, ό. π., σ. 103.

24. Ν. Γ. Σβορώνος, ό. π., σ. 103, Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», ό. π., σ. 22 - 23, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 272, 274 - 276, Σάββας Κονταράτος, «Οι αντιευρωπαϊκές τάσεις στην κατασκευή της νεοελληνικής ταυτότητας: σημειώσεις για την κριτική θεώρηση ενός ιστορικού φαινομένου», *Επιστημονικό Συμπόσιο Ευρώπη και νέος Ελληνισμός*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (9- 10 Νοεμβρίου 2001), σ. 31- 32.

25. Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», ό. π., σ. 22.

26. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 282.

27. Φ. Ηλιού, «Η νεωτερική πρόκληση», ό. π., σ. 10, 26, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 91- 93, Ρένα Σταυρίδη- Πατρικίου, «Ο φόβος της Δύσης», *Επιστημονικό Συμπόσιο Ευρώπη και νέος Ελληνισμός*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (9- 10 Νοεμβρίου 2001), σ. 131.

II. ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

(Σελ. 12 - 20)

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 93, Βασίλης Κύρκος, «Ο χώρος και τα όρια ανθρωπογνωσίας στην «Ελληνική Νομαρχία» Ανωτύμου του Έλληνας», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας Ήπειρος Κοινωνία- Οικονομία 15^{ος}- 20^{ος} αι.*, Γιάννινα 4 - 7 Σεπτεμβρίου 1985, Γιάννινα 1987, σ. 5.

2. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 177, 185 - 189, 191, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 202, Κ. Θ. Δημαράς, *Ο φιλελευθερισμός του Δ. Καταρτζή με αποσπάσματα από το ανέκδοτο «Γνώθι σαυτόν»*, Αθήνα 1964, σ. 27.

3. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, επιστασία Κ. Θ. Δημαρά, εκδόσεις «Ερμής», Αθήνα 1970. Βλ. για το έργο αυτό, Κ. Θ. Δημαράς, *Φιλελευθερισμός*, σ. 27- 28, 33, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 177.

4. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 177- 178, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σ. 76.

5. *Ρήγας Βελεστινλής. Έκθεση αφιερωμένη στα 200 χρόνια από το θάνατό του*, επιμέλεια Αλίκη Σολωμού- Προκοπίου, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Ιστορική και εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1998, σ. 49 - 67, 77, 81, 89, 95, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 289- 290, 300, 302, 304, 309, 314, 316, Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, 2^η έκδοση, εκδόσεις «Στοχαστής», Αθήνα 2007, σ. 115 - 116, 119 - 138, 329 - 331, 580 -581, Απ. Β. Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως διδάσκαλος του Γένους. Σπουδαί και γνώσεις- Γλώσσα και αρχαιογνωσία- Το Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών- Τα Στοιχεία της Φυσικής- Αι μεταφράσεις- Ο Ηθικός Τρίπους- Ο Νέος Ανάχαρσις- Η Χάρτα της Ελλάδος- Η εικών του Μ. Αλεξάνδρου*. Έκδοσις νέα μετά συμπληρώσεων και προσθηκών, Εκδόσεις Ευτ. Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1977, σ. 17, 19, 20, 22, Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1669 - 1812. Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 592- 595, 597 - 598, Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας (Έρευνα, συναγωγή και μελέτη)*, στη σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη Ν. 10», εκδόσεις «Αετός Α. Ε.», Athens 1957, σ. 7- 11, 16- 46, 48 - 53, 81 - 82, 94, 97- 104, Ν. Καμαριανού, *Ρήγας Βελεστινλής. Συμπληρώσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του*, Εισαγωγή - Μετάφραση- Σχόλια Αθαν. Ε. Καραθανάσης, Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου- Ρήγα, Αθήνα 1999, σ. 68, 72, Ε. Virtosu, «Νέα για τον Ρήγα Βελεστινλή προδρόμου της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», μτφρ Γιώργης Έξαρχος, στο *Ρήγας Βελεστινλής. Ανέκδοτα έγγραφα- Νέα στοιχεία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1998, σ. 215, Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του Ρήγα Φεραίου*, (Επιμέλεια, σημειώσεις, βιβλιογραφία Απ. Α.

Χαρίση), 2^η έκδοση, εκδ. Απ. Α. Χαρίσης, Αθήνα 1971, Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας και ορθόδοξη πίστη*, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών- Βελεστίου- Ρήγα, 2^η έκδοση, Αθήνα 2008, σ. 15 - 17, 19. Για την εκτέλεση του Ρήγα βλ. Σπ. Π. Λάμπρου, *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα. Μετά εικόνων και πανομοιότυπων*, έκδοσις ΕΣΤΙΑΣ, εν Αθήναις 1892, σ. 94 - 95, Αιμ. Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων εκ των εν Βιέννη αρχείων εκαχθέντα και δημοσιευθέντα*, μετά μετάφρασης Σπ. Π. Λάμπρου, Δαπάναις της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, εκ του τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, Αθήνησιν 1891, σ. 165, 167. Παρατίθεται το σχετικό έγγραφο: « *Ο καϊμακάμης έλαβε την παρελθούσαν εβδομάδα εκ Κωνσταντινουπόλεως φερμάνιον, καθ' ό εν μεγίστη μυστικότητα την τρίτην μετά την άφιξην του φερμανίου ημέραν διέταξε νύκτωρ τον στραγγαλισμόν πάντων των οκτώ καθειργμένων Ελλήνων, μετά δε την τέλεσιν της πράξεως ενήργησε να διαδοθή, ότι είχαν αποδράσει άπαντες εκ της φυλακής, και δη έστειλεν άνδρας προς δήθεν καταδίωξιν αυτών κατά λεωφόρους. Εκ Βιδινίου, αγγέλεται ότι ο Πασβάνογλους παρ' όλην την γενναίαν αυτού αντίστασιν πολιορκείται τώρα πλέον εν Βιδινίω, αλλ' οι πολιορκηταί δεν αποτολμώσι να επιχειρήσωσιν έφοδον, επειδή ο Πασβάνογλους έχει παρασκευάσει πολλάς υπονόμους προς άμυνάν του. Σχέρτς Συνταγματάρχης. Εν Σεμλίνω, τη 17 Ιουνίου 1798.*». Για τη σύλληψη και το μαρτύριο του Ρήγα βλ. εκτενέστερα: Αιμ. Λεγράνδ, ό. π., Σπ. Π. Λάμπρου, *Αποκαλύψεις*, Κ. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930, Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Ρήγας- Υψηλάντης - Καποδίστριας. Έρευναι εις τα αρχεία της Αυστρίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Γαλλίας και Ελλάδος*, Athen 1965, σ. 11- 96, Όλγα Κατσιαρδή, «Ο Ρήγας Φεραίος. Νέα στοιχεία από τα αρχεία της Τερνέστης», *Μνήμων*, 7, (1979), σ. 150 - 174. Για την εργογραφία του βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Νέα Πολιτική Διοικήσις των Κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*. Το κείμενο πρωτοδημοσιεύθηκε το 1797. Τα αντίτυπα της αρχικής έκδοσης εξαφανίστηκαν ύστερα από την σύλληψη του Ρήγα και την κατάσχεση του επαναστατικού του φυλλαδίου από τις Αυστριακές Αρχές. Βρέθηκε σε χειρόγραφο αντίγραφο και δημοσιεύθηκε από τον Π. Χιώτη στο αθηναϊκό περιοδικό *Παρθενών* του έτους 1871 (σ. 507 - 512 και 545 - 556). Ανατυπώθηκε από τον Θ. Π. Βολίδη, επίμ., *Το πολίτευμα του Ρήγα*, Αθήνα 1924. Για το έργο του Ρήγα βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας, Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, εισαγωγή- επιμέλεια- σχόλια Π. Κιτρομηλίδης, τ. Ε', εκδ. «Βουλή των Ελλήνων», Αθήνα 2000. Για τα επαναστατικά τραγούδια του Ρήγα βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Ο «Πατριωτικός Ύμνος» του Ρήγα και η Ελληνική Καρμανιόλα*, Αθήνα 1960.

6. Για την αυτοβιογραφία του Αδ. Κοραή βλ. Α. Κοραής, «Βίος Αδαμαντίου Κοραή Συγγραφείς παρά του ίδιου εις τον οποίον επροστέθη η εικών και το πανομοιότυπον της υπ'αυτόν συντεθείσης επιταφίου επιγραφής», στο *Κοραής. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, (επίμ. Γ. Βαλέτας), τ. Α₁, εκδόσεις Δωρικός 1964, σ. ξγ- 9. Βλ. εδώ, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 106 - 108, 110, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας. Αδαμάντιος Κοραής*, επιμέλεια Βασ. Παναγιωτόπουλος, εκδόσεις «ΤΑ ΝΕΑ», Αθήνα 2010, σ. 8, 10 - 13, 16 - 18, 21, 24, 28 - 29, Β. Στ. Καραγεωργός, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η Ευρώπη*, ιστορικές εκδόσεις Στέφ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1984, σ. 11-14, Γ. Βαλέτας, *Κοραής. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, τ. Α₁, εκδόσεις Δωρικός 1964, σ. ια- ιγ, ιη, κδ - λ, Παναγιώτης Γ. Κουρνούτος, «Αδαμάντιος Κοραής 1748- 1833», *Νέα Εστία*, τ. 114, τ.χ. 1355, (Ιουλ.- Δεκ. 1983), σ. 2- 15. Για τη βιογραφία του Κοραή βλ. επίσης, Δ. Θερεϊανού, *Αδαμάντιος Κοραής*, τόμος 3ος, εν Τερνέστη 1890.

7. Αδαμάντιος Κοραής, 1) *Αδελφική Διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς, εις αντίρρησιν κατά της ψευδωνύμως εν ονόματι του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινούπολει Πατρικής Διδασκαλίας. Εν Ρώμη, Εν έτει Α. της Ελευθερίας (αψηη.)*, 2) *Άσμα Πολεμιστήριον των εν Αιγύπτω περί ελευθερίας μαχομένων Γραικών. Εν τη κατ' Αίγυπτον Ελληνική τυπογραφία. ΑΩ.*, 3) *Σάλπισμα Πολεμιστήριον. Εν Αλεξανδρεία, Εκ της ελληνικής τυπογραφίας Ατρομήτου του Μαραθωνίου. ΧΙΗΗΗΙ.*, 4) *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la Société des Observateurs de l' homme, le 16 Nivose, an XI (6 Janvier 1803.) Par Coray, Doctuer et Medecine, et Membre de la dite Société.*, 5) *Τι πρέπει να*

κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας, Όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος. Εις την Βενετίαν, Εκ της τυπογραφίας Χρυσίππου του Κριτοβούλου. Μηνός Δεκεμβρίου έτους 1805., 6) Σάλπισμα Πολεμιστήριον. Δευτέρα έκδοσις, διορθωμένη, και ηυξημένη με προσθήκην εις το τέλος. Εν Πελοπόννησω, Εκ της ελληνικής τυπογραφίας Ατρομήτου του Μαραθώνιου. 1821., 7) Περί των Ελληνικών συμφερόντων διάλογος δύο Γραικών. Εκ της εν Ύδρα Ελληνικής τυπογραφίας. 1825., 8) Αδαμαντίου Κοραή διάλογος δεύτερος περί των Ελληνικών συμφερόντων. Έκδοσις Δευτέρα. Εκ της εν Ύδρα Τυπογραφίας. 1827., 9) Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από τους Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις, δια να μη δουλωθή εις Χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικών εκδομένος από τον Γ. Πανταζίδην. Εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1830., 10) Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από τους Τούρκους Ελλάδα, να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις, δια να μη δουλωθή εις Χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικών δεύτερος, εκδομένος από τον Γ. Πανταζίδην. Εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1831., 11) Πολιτικά παραινήσεις προς τους Έλληνας, προλεγόμενα στη σειρά της Ελληνικής Βιβλιοθήκης τα Πολιτικά του Αριστοτέλη, Παρίσι 1821, 12) Αδαμαντίου Κοραή Το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 (μετά Σημειώσεων), εκδίδεται υπό: Θεμ. Βολίδου, Αθήναι 1949. Για τα έργα αυτά βλ. Γ. Βαλέτας, Άπαντα τα πρωτότυπα έργα, σ. λδ, μ- μα, Γ. Βαλέτας, Α. Κοραή. Άπαντα, τόμος ΠΡΩΤΟΣ, έκδοσις Μπίρη Αδελφοί Βλάσση, Αθήναι 1969, σ. 14- 16, Λουκία Δρούλια, «Τα πολιτικά φυλλάδια του Κοραή», σε Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983, Αθήνα 1984, σ. 220 - 221.

8. Λουκία Δρούλια, ό. π., σ. 219, 222, 224- 226, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, ό. π., σ. 53, 55 - 56, 75, 105, Δ. Σ. Γκίνη, Τα ανώνυμα έργα του Κοραή. Βιβλιογραφικό δοκίμιο. Με ένα ανέκδοτο κείμενό του: «Εφημερίς του κάτω κόσμου», Αθήνα 1948, σ. 7 - 10, 12- 14, 23 - 24, Φίλιππος Ηλιού, Άσμα Πολεμιστήριον. Ανώνυμο έργο του Κοραή. Παρουσιασμένο από τον Φίλιππο Ηλιού, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1982, σ. 26, Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη, «Κρείττον το σιγάν»; Συμμόρφωση και αντίδραση στον έλεγχο της ελεύθερης έκφρασης πριν από την Ελληνική Επανάσταση», στα Πρακτικά Συνεδρίου, Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844, (Λευκωσία, 18 - 20 Νοεμβρίου 2015), (επίμ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη - Sangmeister, Κατερίνα Δέδε, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ειρήνη Παπαδάκη), Αθήνα 2018, σ. 145 - 146.

9. Αωνύμου του Έλληνος, Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας, εν Ιταλία 1806, (χρησιμοποιούμε την έκδοση Κάλβου, Αθήνα 1977).

10. Κ. Θ. Δημαράς, Ο Ρωσσοαγγλογάλλος, κριτική έκδοση με επιλεγόμενα, εκδ. ΠΟΡΕΙΑ, Αθήνα 1990.

11. Κ. Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», ΙΕΕ, τ. ΙΑ', (1975), σ. 337, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα στοιχεία ηθικής του Βενιαμίν Λεσβίου και η Ελληνική Νομαρχία», στο Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 143, Π. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, σ. 344, Κ. Θ. Δημαράς, Διαφωτισμός, σ. 48, Γιώργος Καραμπελιάς, «Το μανιφέστο της Επανάστασης ή ο «Ανώνυμος», στο νέος Ερμής ο Λόγιος για έναν νέο Διαφωτισμό, περιοδική έκδοση της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Πολιτισμού, έτος 2^ο, τ.χ. 4^ο, Ιανουάριος- Απρίλιος 2012, σ. 85.

12. Γ. Κορδάτος, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (Από το 1453 ως το 1961), τ. Α', εκδ. ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ, Αθήνα 1983, σ. 149.

13. Π. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, σ. 345, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα στοιχεία ηθικής», ό. π., σ. 143.

14. Κ. Α. Παπαχρίστος, *Ποιος έγραψε την "Ελληνική Νομαρχία"*, Αθήνα 1987, σ. 22- 66, Γ. Βαλέτας, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας. Φιλολογική απομνημείωση*, κείμενο – σχόλια-εισαγωγή Γ. Βαλέτας, 4^η έκδοση, εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982, σ. 14^α - 31α, νγ - ξη, Ν. Α. Βέης, «Έρευνες και στοχασμοί γύρω στην «Ελληνική Νομαρχία» και τον συγγραφέα της», στο *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας. Φιλολογική απομνημείωση*, κείμενο- σχόλια - εισαγωγή Γ. Βαλέτας, 4^η έκδοση, εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982, σ. 8 - 39, Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Για την «Ελληνική Νομαρχία», *Τα Ιστορικά* τ. 24, τ. χ. 46, (Ιούνιος 2007), σ. 13 - 14, Ανωνύμου του Έλληνο, «Εισαγωγικό σημείωμα», *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 5, Βας. Κύρκος, ό. π., σ. 75 - 76, Φ. Μιχαλόπουλος, *Τα Γιάννενα κι η νεοελληνική αναγέννηση (1648- 1820)*, Αθήνα 1930, σ. 94, Δ. Α. Ζώτος, *Η δικαιοσύνη εις το κράτος του Αλή Πασά*, Αθήναι 1938, υποσημ. 2, σ. 16 - 17, Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ο Γεώργιος Καλαράς και η «Ελληνική Νομαρχία», *Ο Εραμιστής*, τ. 21, έτος ΛΔ- ΛΕ, Αθήνα 1997, σ. 201- 215, Α. Ν. Παπακώστας, «Ελληνική Νομαρχία [Γνωστές και άγνωστες μαρτυρίες για τον ανώνυμο συγγραφέα της]», *Νέα Εστία*, τ. 25, τ. χ. 522, έτος ΚΓ', Αθήναι 1949, σ. 503 - 508. Για τον συγγραφέα της Ελληνικής Νομαρχίας βλ. επίσης, Χρ. Π. Φράγκου, «Η συμβολή του Αθανασίου Ψαλίδα στη δημιουργία επαναστατικού πνεύματος στην Ήπειρο (Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και η «Ελληνική Νομαρχία)», *ΕΕΦΣΠΙ*, Δωδώνη, τ. 1,(Ιωάννινα 1972), σ. 86 - 108, Μ. Μαντουβάλου, «Ο συγγραφέας της «Ελληνικής Νομαρχίας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 53, έτος 1978, εν Αθήναις 1979, σ. 248- 253, Ν. Π Κισκηράς, *ο «Ανώνυμος» συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1979, Μ. Σιγούρος, «Ο Ανώνυμος Έλληνας. Χαρακτηρισμός Μαρίνου Σιγούρου», στο *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας. Φιλολογική απομνημείωση*, κείμενο - σχόλια-εισαγωγή Γ. Βαλέτας, 4^η έκδοση, εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982, σ. 1-7. Η ταυτότητα του συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας* παραμένει ανοικτό κι αμφιλεγόμενο ζήτημα στις νεοελληνικές σπουδές. Το πρόβλημα της πατρότητας του έργου δεν μπορεί να λυθεί χωρίς την ανακάλυψη βάσιμων εξωτερικών τεκμηρίων που να συνδέουν το έργο με κάποιο συγκεκριμένο συγγραφέα. Από τα πρόσωπα που είχαν προταθεί, μπορούν ν' απορριφθούν με βεβαιότητα, ο Αδ. Κοραής και ο Ιω. Κοκκώνης. Η φιλόλογος κ. Μ. Μαντουβάλου σε ανακοίνωσή της στην Ακαδημία Αθηνών στις 20 Απριλίου 1978 υποστήριξε ότι ο συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* είναι ο Αδ. Κοραής. Η άποψη αυτή δεν μπορεί να γίνει δεκτή, διότι στηρίζεται εξ' ολοκλήρου σε παρερμηνείες των εσωτερικών τεκμηρίων. Μια πιο πρόσφατη άποψη που διατυπώθηκε από την οδοντίατρο κ. Ν. Π. Κισκηρά αποδίδει το έργο στον Ιω. Π. Κοκκώνη. Αγνοείται το ύφος και η γλώσσα της *Νομαρχίας*, που δεν έχουν καμία σχέση με τον επιτηδευμένο λόγο του Κοκκώνη. Φυσικά είναι αδύνατο να αγνοηθεί και το κώλυμα της ηλικίας, αφού είναι γνωστό ότι τη χρονιά που εκδόθηκε το έργο, ο Κοκκώνης δε φαίνεται να είχε ηλικία μεγαλύτερη των 10 ετών. Τα γεγονότα της *Ελληνικής Νομαρχίας* δεν προχωρούν πέρα του 1805. Συνεπώς, η χρονολόγηση του βιβλίου στα 1806 δεν μπορεί να θεωρηθεί πλαστή, ούτε να τοποθετηθεί αυθαίρετα η έκδοσή του σε μεταγενέστερα χρόνια. Η σκέψη ότι ο Γ. Λασσάνης είναι πιθανώς ο Ανώνυμος, έχει μοναδικό έρεισμα την αναφορά της λέξεως Νομαρχία στο ποίημά του *Φυλακή*. Εκτός από την έλλειψη άλλων στοιχείων, εντοπίζονται και χρονολογικές δυσχέρειες. Το 1806 ο Λασσάνης ήταν μόλις 13 ετών. Οι υπόλοιποι είναι απλώς πιθανοί και ούτε στο ελάχιστο βέβαιοι. Ο Χρ. Π. Φράγκος αποδίδει το έργο στον Αθ. Ψαλίδα. Η άποψη αυτή, παρότι δεν βασίζεται σε σταθερά εξωτερικά τεκμήρια και κατά συνέπεια δεν μπορεί να γίνει δεκτή, εντοπίζει ωστόσο ένα πιθανό πνευματικό περιβάλλον, από το οποίο θα μπορούσε να έχει προέλθει το έργο. Τέλος, ο Κώστας Α. Παπαχρίστος αξιολογώντας και απορρίπτοντας τις παλαιότερες αποδόσεις του έργου προτείνει ως συγγραφέα τον Γεώργιο Καλαρά. Κι εδώ, όμως, απουσιάζουν τα αμάχητα τεκμήρια που θα έκαναν την επιχειρηματολογία πειστική.

15. Γ. Βαλέτας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 12α, 19^α - 20α, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 49.

16. Ανωνύμου του Έλληνο, «Εισαγωγικό σημείωμα», *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 6, Γ. Καραμπελιάς, «Εισαγωγικό σημείωμα», στο *νέος Ερμής ο Λόγιος για έναν νέο Διαφωτισμό*, περιοδική έκδοση της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Πολιτισμού, έτος 2^ο, τ. χ. 4^ο, Ιανουάριος- Απρίλιος 2012, σ. 12.

17. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 338 - 339, υποσημ. 4 σ. 576, Κ. Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», ό. π., σ. 336, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 41, 45, Κ. Θ. Δημαράς, «Πέντε Άγγλοι στην Ελλάδα (1811- 1814), στο *Ρωσσοαγγλογάλλος*, κριτική έκδοση με επιλεγόμενα. εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990, σ. 33- 34, 37- 40, Κ. Θ. Δημαράς, «Χειρόγραφο παράδοση του *Ρωσσοαγγλογάλλου*», στο *Ρωσσοαγγλογάλλος*, κριτική έκδοση με επιλεγόμενα, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990, σ. 69 - 71.

18. Κ.Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 42, Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, εκδ. Διάττων 1990, σ. 126 - 127.

ΜΕΡΟΣ Α΄
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ»
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
ΤΟ ΣΧΗΜΑ «ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»
(Σελ. 22 - 24)

1. Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη- Τουρκία. Αντανακλάσεις και διαθλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων*, βιβλίο πρώτο, εκδόσεις Θεμέλιο, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1993, σ. 59.

2. Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, 3^η έκδοση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006, 55, 99, Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη- Τουρκία*, σ. 29.

3. Γ. Κυριακάκης - Μ. Μιχαηλίδου, «Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική», στο *Ετερότητες. Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*, (επίμ. Γιάννης Κυριακάκης, Μάρθα Μιχαηλίδου), εκδ. Μεταίχμιο, 2005, σ. 9, Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, 2^η έκδοση, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2001, σ. 16. Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης, την Διπλωματική εργασία της Αλκμήνης Κ. Κηρύκου, «*Εμείς*» και οι «*Άλλοι*»: Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων της Πελοποννήσου κατά την περίοδο 1750- 1821 με βάση Ελληνικές πηγές, Ιωάννινα 2015, σ. 26 - 31.

4. Γεώργιος Β. Νικολάου, «Εμείς» και οι «Άλλοι»: η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας (18^ος- πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.)», στα *Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Βερολίνο, 2- 4 Οκτωβρίου 1998, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981*, (επίμ. Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 422, ΑΝ. Ζωγράφος, «Η παράσταση του Τούρκου στους ιστορικούς της Άλωσης», *Τα Ιστορικά*, τ. 8, τ.χ. 14- 15, (Δεκ. 1991), σ. 17.

5. Γ. Β. Νικολάου, «Εμείς» και οι «Άλλοι», ό. π., σ. 422, Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 73.

6. Β. Θεοδωρόπουλος, *Οι Τούρκοι και Εμείς*, εκδ. Φυτράκης/Ο Τύπος ΑΕ., Αθήνα 1988, σ. 16.

7. Α. Ηρακλειδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών κίνδυνος»*. *Αδιέξοδα και διέξοδοι*, εκδ. Πόλις 2001, σ. 48- 49, Η. Μήλλας, ό. π., σ. 391, Χάγκεν Φλάισερ, «Οι Έλληνες απέναντι στους «Άλλους»: Εθνικά στερεότυπα και λεξικογραφικές ερμηνείες ταυτότητας», *Τα Βαλκάνια Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες, Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 371.

8. Για τον ρόλο της θρησκευτικής ετερότητας βλ. Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τ. χ. 11, (Δεκ. 1989), σ. 330 - 337, ιδίως σ. 332, Γ. Β. Νικολάου, «Εμείς» και οι «Άλλοι», ό. π., σ. 423, 428, Θ. Βερέμης - Γ. Κολιόπουλος, ό. π., σ. 100.

9. Απ. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων: Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα, έρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 86- 89, Αν. Ζωγράφος, ό. π., σ. 17.

10. Για την εικόνα που μας δίνουν για τους Οθωμανούς Τούρκους οι ιστορικοί της Άλωσης βλ. την εμπειριστατωμένη μελέτη του Αν. Ζωγράφου, «Η παράσταση του "Τούρκου" στους ιστορικούς της Άλωσης», ό. π., σ. 17 - 44.

11. Για την εικόνα των Οθωμανών Τούρκων στους Βαλκανικούς λαούς βλ. Ν. Αρετόφ, «Οριενταλισμός, οξιενταλισμός και η εικόνα του άλλου σε βαλκανικό πλαίσιο», *Τα Βαλκάνια Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες, Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 255.

12. Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη- Τουρκία*, σ. 87.

13. Για την εικόνα που σχημάτισαν οι Ευρωπαίοι για τους Οθωμανούς Τούρκους βλ. τη μελέτη του Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη- Τουρκία*, σ. 73 - 87, ιδίως, σ. 73, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700- 1800. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά.*, τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 283.

14. Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη- Τουρκία*, σ. 77 - 78. Βλ. επίσης, για την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Δυτικοί για τον οθωμανικό δεσποτισμό: Jean - Francois Solnon, *Le turban et la Stambouline. L' empire ottoman et l' Europe, XIVE- XXE siècle, affrontement et fascination reciproques*, PERRIN, σ. 336 - 339.

15. Για τον Οριενταλισμό βλ. τη μελέτη του Ε. D. Said, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996, ιδίως, σ. 12- 15. Βλ. επίσης, Φ. Τσιμπιρίδου, «Οριενταλισμός και πολιτικές της ανθρωπολογίας στη Μέση Ανατολή», στο *Οριενταλισμός στα όρια. Από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, (Επιμέλεια - Εισαγωγή Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Δημήτρης Σταματόπουλος), εκδ. Κριτική, 2008, σ. 271 - 272, Δ. Νικολαΐδης, *Από τη μία Ελλάδα στην Άλλη. Αναπαράσταση των νέο-Ελλήνων από τη Γαλλία της Επανάστασης*, μτφρ. Γιάννη Καυκιά, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 22 - 25.

16. Για την εικόνα των Τούρκων στους ξένους ταξιδιώτες βλ. Δ. Νικολαΐδης, ό. π., ιδίως, σ. 21 - 22. Βλ. επίσης, τη μελέτη του Στέφανου Πεσμαζόγλου, «Η Ευρωπαϊκή μήτρα της νεοελληνικής απόρριψης «του Τούρκου», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο Ευρώπη και νέος Ελληνισμός (9- 10 Νοεμβρίου 2001)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2003, σ. 188- 196.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ

ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΤΕΣ

(Σελ. 25 - 28)

1. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1988, σ. 76, Ιω. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 68- 69.

2. Γ. Β. Νικολάου, «Εμείς» και οι «Άλλοι», ό. π., σ. 422 - 423, 427.

3. Γ. Ν. Λεοντσίνης, «Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας. Διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του Ρήγα», σε *Υέρεια, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φέροι- Βελεστίνο-Ρήγας» Βελεστίνο, 30- 31 Μαΐου – 1 Ιουνίου 1986*, (επίμ. Παν. Καμηλάκης & Αικ. Πολυμέρου – Καμηλάκη), Αθήνα 1990, σ. 519, Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Απεικάσματα*, σ. 49.
4. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 251- 252, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Η Γαλλική Επανάσταση στην ελληνική διανόηση», στο *Νεοελληνικός και ηθικός στοχασμός*, ό. π., σ. 235.
5. Λ. Αξελός, ό. π., σ. 228.
6. Γ. Διζικιρίδης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Ευρωπαϊκό πνεύμα 1750- 1821. Αισθητική και ιδεολογία των λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σ. 100, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 202, 205, 211-212, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 199.
7. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 288, Γ. Ν. Λεοντσίνης, «Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας», ό. π., σ. 522, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Η Γαλλική Επανάσταση», στο *Νεοελληνικός και ηθικός στοχασμός*, ό. π., σ. 222.
8. Χρ. Περραιβός, ό. π., σ. 25- 26, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 117- 118, Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*, ό. π., σ. 12.
9. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 314. Για το σχετικό απόσπασμα βλ. τη μελέτη του Σπ. Π. Λάμπρου, *Αποκαλύψεις*, σ. 77: «μετά την σωτηρίαν της ψυχής του τούτο έχει ως πρώτον πόθον να ιδή εκδιωκομένους τους Τούρκους από της Ελλάδος, επειδή προετίμα να έχη κυρίαρχον τον διάβολον μάλλον παρά τοιούτον τύραννον οίος ο Τούρκος».
10. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 84- 85.
11. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 339.
12. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 85, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 345, 366, Π. Χρ. Νούτσος, *Ελληνική Νομαρχία. Συμβολή στην έρευνα των πηγών της*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα_ Γιάννινα 1982, σ. 31, Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση*, σ. 125- 126, Δ. Π. Σωτηρόπουλος, «Ελληνική Νομαρχία: ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού. Η γέννηση της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης στις απαρχές του 19^{ου} αιώνα», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, Επιμέλεια- Εισαγωγή Πέτρος Πιζάνιας, 3^η έκδοση, εκδ. Κέδρος, 2009, σ. 117.
13. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 383, 385-386, Βασ. Στ. Καραγεωργός, ό. π., σ. 66- 67, 71, Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 111, 338. Για τους Ιδεολόγους βλ. Αικατερίνη Κουμαρανού, «Ο Κοραής και η «Société des Observateurs de l' homme», σε *Διήμερο Κοραή*, ό. π., σ. 113 - 142, Φ. Ηλιού, «Στην τροχιά των Ιδεολόγων: Κοραής- Daupou - Φουρναράκης», *Χιακά Χρονικά*, τ. Ι, Αθήνα 1978, σ. 36- 68. Για τη σχέση Κλασικισμού- Διαφωτισμού βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Κλασικισμός, Διαφωτισμός και Αδαμάντιος Κοραής (Διαπιστώσεις και προβλήματα)*», *Μνημοσύνη*, τ. 6, εν Αθήναις (1976 - 1977), σ. 94 - 116. Συγκεκριμένα για τον Κοραή βλ. σ. 109 - 114. Για τον πολιτικό ουμανισμό βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Πολιτικός ουμανισμός και Διαφωτισμός: Συμβολή στη διερεύνηση της ιδεολογικής λειτουργίας της πολιτικής θεωρίας του Montesquieu», στο *Φιλοσοφία και Πολιτική*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982, σ. 291 - 302.
14. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 426, 471, Κ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 109, 112, Ουμούτ Οζκιριμί - Σπύρος Α. Σοφός, *Το βάσανο της ιστορίας. Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σ. 126, Elie Kedourie, *Ο εθνικισμός*, προοίμιο Π. Κιτρομηλίδης, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Επισημονική επιμέλεια Παντελής Λέκκας, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1999, σ. 11- 12.

15. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 110.
16. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 110, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, ό. π., σ. 11.
17. Αδαμάντιος Κοραής, «Βίος Αδαμαντίου Κοραή», στο *Κοραής. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, ό. π., σ. 3.
18. Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750- 1832», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός, επιμέλεια- εισαγωγή Π. Πιζάνιας*, 3^η έκδοση, εκδ. ΚΕΔΡΟΣ 2009, σ. 16, 24- 25.

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
ΕΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΛΑΟΥ
(Σελ. 29 - 46)

1. Λ. Ι. Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σ. 433.
2. Απ. Βακαλόπουλος, *Πηγές της ιστορίας του νέου Ελληνισμού(1669- 1812)*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 591, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 489, Απ. Βακαλόπουλος, «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», στο *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σ. 402, Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση*, σ. 66 - 69.
3. Απ. Βακαλόπουλος, *Πηγές*, σ. 591, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 490.
4. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 130.
5. Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 35, 52.
6. στο ίδιο, σ. 36.
7. στο ίδιο, σ. 37 - 38.
8. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 202.
9. Δημήτρης Σταματόπουλος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και ηγεμονία στο ορθόδοξο μιλλέτ: κριτικές παρατηρήσεις στην παράφραση του εγκωμίου του φιλοσόφου του Δημητράκη Καταρτζή από το Νικόλαο Λογάδη», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός, επιμέλεια- εισαγωγή Π. Πιζάνιας*, 3^η έκδοση, εκδ. Κέδρος 2009, υποσ. 4 σ. 203, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 214.
10. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 43- 44.
11. Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Προς τη συγκρότηση μορφών «Γνωσιοανθρωπολογίας», *Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Βερολίνο, 2 - 4 Οκτωβρίου 1998, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981*, (επίμ. Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου), τ. Β΄, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 374.
12. στο ίδιο, σ. 376.
13. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός*, ό. π., σ. 87.

14. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 46.
15. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 209.
16. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 57.
17. στο ίδιο, σ. 58.
18. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 209.
19. Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 38- 39, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 206, Κ. Θ. Δημαράς, *Ο φιλελευθερισμός*, σ. 23.
20. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 208.
21. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 64.
22. Κ. Θ. Δημαράς, *Ο φιλελευθερισμός*, σ. 24.
23. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 60.
24. στο ίδιο, σ. 62.
25. Κ. Θ. Δημαράς, *Ο φιλελευθερισμός*, σ. 24.
26. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 201.
27. στο ίδιο, σ. 201- 202.
28. στο ίδιο, σ. 202.
29. στο ίδιο, σ. 202.
30. Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 39.
31. στο ίδιο, σ. 43.
32. στο ίδιο, σ. 44, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 392- 394. Η λέξη Ρούμελη είναι κατά βάση τουρκική και σημαίνει «*το κράτος των Ρούμ*» (Ρωμαίων/ Ρωμιών/ Βυζαντινών). Μετά την Άλωση και την εξάπλωση των Οθωμανών Τούρκων στα Βαλκάνια Ρούμελη επικράτησε να ονομάζεται το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με εξαίρεση τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, τη Βοσνία, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη και την Κύπρο. Αποτελούταν από 26 σαντζάκια: Βιζύης, Σαράντα Εκκλησιών, Σηλυμβρίας, Νικοπόλεως, Βιδινίου, Σόφιας, Καλλιπόλεως, Θεσσαλονίκης, Κιουστενδήλ, Σκοπίων, Τρικκάλων, Χαλκίδος (και Αθηνών), Μορέως, Ναυπάκτου, Κάρλελι (Πρεβέζης), Ιωαννίνων, Δελβίνου, Αυλώνος, Ελβασσανίου, Σκόδρας, Αχρίδος, Πριζρένης, Βούτσιτρν, Δουκαγίν, Κρουσεβάκ και Σμεδέρεβο. Βλ. σχετικά, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 393- 394, υπόσ. 30.
33. Λ. Αξελός, ό. π., σ. 394.
34. Ρήγας Βελεστινλής, *Η Επαναστατική Προκήρυξη*.
35. Δ. Μαυρογιάννης, «Δίκαιο και Επανάσταση στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Κοινωνιολογική προσέγγιση των πολιτικών επιλογών, του επαναστατικού δόγματος και του νομοθετικού πλαισίου για την παλιγγενεσία και τη συγκρότηση της πρώτης Νεοελληνικής Δημοκρατίας*», σε *Υπέριαι*,

Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φέροι- Βελεστίνο- Ρήγας», (επιμ. Δ. Καραμπερόπουλος), τ. 3^{ος}, Βελεστίνο, 2- 5 Οκτωβρίου 1997, σ. 818.

36. Ρήγας Βελεστινλής, *Η Επαναστατική Προκήρυξη*.

37. Δ. Μαυρογιάννης, ό. π., σ. 826- 827, Χρήστος Θεοχαράτος, *Ρήγας Φεραίος. Το έργο του (Διαλεκτική παρουσίαση)*, τόμος Β', Αθήναι 1971, σ. 60, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 391.

38. Δ. Μαυρογιάννης, ό. π., σ. 824- 825, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός*, ό. π., σ. 84.

39. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 2.

40. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 317.

41. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 3.

42. Σ. Π. Σπέντζας, «Προσέγγιση στην οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική σκέψη του Εθνομάρτυρα Ρήγα Φεραίου- Βελεστινλή», σε *Υπέρεια, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φέροι- Βελεστίνο- Ρήγας» Βελεστίνο, 2- 4 Οκτωβρίου 1992*, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος- Ευαγ. Κακαβογιάννης), τ. 2^{ος}, Αθήνα 1994, σ. 697, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 397.

43. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 3.

44. Π. Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή. Άπαντα τα σωζόμενα*, επιμέλεια- εισαγωγή – σχόλια Π. Κιτρομηλίδης, τ. Ε', εκδ. «Βουλή των Ελλήνων», Αθήνα 2000, σ. 82, Γ. Ν. Λεοντσίνης, «Οι ιδεολογικές συνιστώσες στο συγγραφικό έργο του Ρήγα», σε *Υπέρεια, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φέροι- Βελεστίνο - Ρήγας» Βελεστίνο, 2- 4 Οκτωβρίου 1992*, (επίμ. Δημ. Καραμπερόπουλος- Ευαγ. Κακαβογιάννης), τ. 2^{ος}, Αθήνα 1994, σ. 616, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 397- 398.

45. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 7.

46. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός*, ό. π., σ. 86, Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 84- 85, Δ. Μαυρογιάννης, ό. π., σ. 825, Γ. Ν. Λεοντσίνης, «Οι ιδεολογικές συνιστώσες», ό. π., σ. 614- 615, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 401- 402, Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, 2^η έκδοση, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών- Βελεστίνο- Ρήγα», Αθήνα 1998, σ. 39, Ε. Σ. Στάθης, *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1996, σ. 128- 129, Π. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, εκδ. «Βουλή των Ελλήνων», Αθήνα 1998, σ. 78 - 79, Ν. Πανταζόπουλος, « Η πολιτική θεωρία και το Σύνταγμα του Ρήγα Φεραίου», *Σύναξη*, τ. χ. 40, (Οκτ.- Δεκ. 1991), σ. 61, Δ. Απ. Καραμπερόπουλος, *Μηνύματα και διδάγματα του Ρήγα Βελεστινλή μέσα από τα έργα του*, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών- Βελεστίνο- Ρήγα, Αθήνα 2014, σ. 16 - 19, Π. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο οραματιστής της «Ελληνικής Δημοκρατίας»*, στη σειρά Ιστορική Βιβλιοθήκη Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας, Αθήνα 2009, σ. 62.

47. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 22.

48. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», ό. π., σ. 88.

49. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 34.

50. Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 86, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 402 - 403.

51. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 87 - 88, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 406, Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 180.
52. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα*, σ. 38, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 406.
53. Ρήγας Βελεστινλής, *Σύνταγμα*, άρθρο 2.
54. Ρήγας Βελεστινλής, *Σύνταγμα*, άρθρο 7.
55. Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 90- 91, Γ. Κοντογιώργης, *Η «Ελληνική Δημοκρατία του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 2008, σ. 121, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 408.
56. Ρήγας Βελεστινλής, *Σύνταγμα*, άρθρο 4.
57. Δ. Μαυρογιάννης, ό. π., σ. 827, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 408, Θ. Σταυρόπουλος, «Η άμεση Δημοκρατία στο πολίτευμα και στην πολιτική του Ρήγα Φεραίου», σε *Υέρεια, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φέροι- Βελεστίνo - Ρήγας» Βελεστίνo, 2- 4 Οκτωβρίου 1992*, (επίμ. Δημ. Καραμπερόπουλος- Ευαγ. Κακαβογιάννης), τ. 2^{ος}, Αθήνα 1994, σ. 710 - 711.
58. Ρήγας Βελεστινλής, *Σύνταγμα*, άρθρο 7.
59. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», ό. π., σ. 86 - 87, Λ. Αξελός, σ. 409, Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 92 - 93.
60. Δ. Μαυρόγιαννης, ό. π., σ. 832.
61. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα*, σ. 51 - 54.
62. Γ. Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1974, σ. 107- 128.
63. Λ. Αξελός, ό. π., σ. 407, 467, Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 89, Δ. Μαυρόγιαννης, ό. π., σ. 834, Λ. Ι. Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», ό. π., σ. 441- 442, Αριστείδης Μάνεσης, «Το πολίτευμα του Ρήγα. Ένα ανέφικτο διαβαλκανικό ελληνικό κράτος», *Αντί*, έτος 25, τ. χ. 652, (1998), σ. 24 - 25.
64. Γ. Κ Βλάχος, «Η ελληνική ιδέα στον πολιτικό σχεδιασμό του Αδαμαντίου Κοραή και του Ρήγα Φεραίου», σε *Υπέρεια, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φέροι- Βελεστίνo- Ρήγας» Βελεστίνo, 2- 4 Οκτωβρίου 1992*, (επίμ. Δημ. Καραμπερόπουλος- Ευαγ. Κακαβογιάννης), τ. 2^ο, Αθήνα 1994, σ. 536, 540- 541, Ε. Σ. Στάθης, ό. π., σ. 115, 128, Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα*, σ. 38.
65. Ρήγας Βελεστινλής, *Σύνταγμα*, άρθρο 53.
66. Γ. Κ. Βλάχος, ό. π., σ. 541, Ε. Σ. Στάθης, ό. π., σ. 128, Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 96 - 97, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 411, Ι. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 179- 180, C. M. Woodhouse, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο πρωτομάρτυρας της Ελληνικής Επανάστασης*, μετάφραση: Νίκος Νικολούδης, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997, σ. 107, 109.
67. Ρήγας Βελεστινλής, *Σύνταγμα*, άρθρο 122.
68. Λ. Αξελός, ό. π., σ. 474, 486.
69. Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Φιλελευθερισμός*, σ. 7.

70. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», ό. π., σ. 89, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 403, Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 44, Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα*, σ. 41, Δημ. Κραμπερόπουλος, *Ρήγας και ορθόδοξη πίστη*, ό. π., σ. 27, 29.

71. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 35.

72. Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 106, 108- 109, 115, Δ. Μαυρογιάννης, ό. π., σ. 819, Ε. Σ. Στάθης, ό. π., σ. 302, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 352, Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Τα αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, εκδοτικός οίκος «Αγών», εν Παρισίοις 1927, σ. 42.

73. Ρήγας Βελεστινλής, *Θούριος*, στ. 19 - 20.

74. στο ίδιο, στ. 43.

75. στο ίδιο, στ. 45- 47.

76. στο ίδιο, στ. 121.

77. Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 45.

78. Λ. Αξελός, ό. π., σ. 416, υποσ. 82.

79. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 86, Δ. Π. Σωτηρόπουλος, ό. π., σ. 110.

80. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Η απήχηση του Ρουσσώ», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, ό. π., σ. 108, Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 86, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα στοιχεία ηθικής», ό. π., σ. 144, 149, Π. Νούτσος, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 19.

81. Π. Νούτσος, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 21, Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 88, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα στοιχεία ηθικής», ό. π., σ. 147.

82. Ανωνύμου του Έλληνο, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, σ. 19.

83. στο ίδιο, σ. 19.

84. στο ίδιο, σ. 17.

85. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Η απήχηση του Ρουσσώ», ό. π., σ. 108, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα στοιχεία ηθικής», ό. π., σ. 146.

86. Ανωνύμου του Έλληνο, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 24.

87. στο ίδιο, σ. 24.

88. Π. Χρ. Νούτσος, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 23.

89. Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 45 - 46.

90. Ανωνύμου του Έλληνο, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 13.

91. στο ίδιο, σ. 20.

92. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα στοιχεία ηθικής», ο. π., σ. 146.

93. Π. Χρ. Νούτσος, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 22.

94. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 18.
95. στο ίδιο, σ. 85.
96. στο ίδιο, σ. 85.
97. στο ίδιο, σ. 85.
98. στο ίδιο, σ. 85.
99. στο ίδιο, σ. 95.
100. στο ίδιο, σ. 95.
101. Π. Χρ. Νούτσος, *Ελληνική Νομαρχία. Συμβολή*, σ. 23.
102. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 96.
103. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 93.
104. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 145.
105. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 94.
106. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 43.
107. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Για την «Ελληνική Νομαρχία», ό. π., σ. 9- 10.
108. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 96.
109. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 171.
110. στο ίδιο, σ. 172.
111. Π. Χρ. Νούτσος, *Ελληνική Νομαρχία. Συμβολή*, σ. 21, Μαρία Μαντουβάλου, *Αδαμάντιος Κοραΐς. Ο συγγραφέας της «Ελληνικής Νομαρχίας». Φιλολογικές πηγές και Ιδεολογική υποδομή του Νεότερου Ελληνισμού*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1995, σ. 366 - 368, 458, 470 - 471.
112. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 364, Μαρία Μαντουβάλου, *Αδαμάντιος Κοραΐς*, σ. 368.
113. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Για την «Ελληνική Νομαρχία», ό. π., σ. 8, Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 100.
114. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822*, σ. 39.
115. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Διάλογος δεύτερος περί των Ελληνικών συμφερόντων*, σ. 56.
116. στο ίδιο, σ. 56. Για το ζήτημα αυτό βλ. Μαρία Μαντουβάλου, *Αδαμάντιος Κοραΐς*, σ. 369, Γ. Δ. Δασκαλάκης, «Το πολιτικό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών πρότυπο για το οριστικό πολίτευμα της Ελλάδος. Γνώμες και συστάσεις του Αδαμαντίου Κοραΐ», *Νέα Εστία* 114, (1983), σ. 139, 145, σ. 149, υποσ. 11.
117. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 102, Μαρία Μαντουβάλου, *Αδαμάντιος Κοραΐς*, σ. 371.
118. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 169.
119. στο ίδιο, σ. 173.

120. στο ίδιο, σ. 174.
121. στο ίδιο, σ. 175- 176.
122. στο ίδιο, σ. 181.
123. στο ίδιο, σ. 165, 181.
124. στο ίδιο, σ. 168, 181.
125. στο ίδιο, σ. 168.
126. στο ίδιο, σ. 181.
127. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 98.
128. στο ίδιο, σ. 98.
129. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 179.
130. Π. Ν. Χιώτης, *Η παράδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Α. Κοραή και του Ε. Παπανούτσου*, εκδ. Ενάλιος 1998, σ. 61, Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 41, 45.
131. Αδαμάντιος Κοραής, *Υπόμνημα*, σ. 47.
132. Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 41, Εμμ. Φραγκίσκος, ό. π., σ. 63, Βασ. Στ. Καραγεωργός, ό. π., σ. 22.
133. Βασ. Στ. Καραγεωργός, ό. π., σ. 33.
134. Αδαμάντιος Κοραής, *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δυο Γραικών κατοίκων της Βενετίας*, σ. 12- 13.
135. Αδαμάντιος Κοραής, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, σ. 7.
136. στο ίδιο, σ. 18.
137. Βασ. Στ. Καραγεωργός, ό. π., σ. 35.
138. Αδαμάντιος Κοραής, *Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας*, σ. 13.
139. στο ίδιο, σ. 47.
140. στο ίδιο, σ. 52.
141. Βασ. Στ. Καραγεωργός, ό. π., σ. 151, 155, 157, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, ό. π., σ. 74 - 75.
142. Αδαμάντιος Κοραής, *Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας*, σ. 51.
143. Κ. Θ. Δημαράς, «Πέντε Άγγλοι στην Ελλάδα», ό. π., σ. 42, Δ. Π. Σωτηρόπουλος, ό. π., σ. 113 - 114, Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 43, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 343, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, σ. 674.
144. *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, σ. 25, στ. 382 - 383.
145. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, ό. π., σ. 57.
146. Αδαμάντιος Κοραής, *Σάλπισμα*, σ. 14.

147. στο ίδιο, σ. 15.
148. στο ίδιο, σ. 15.
149. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, ό. π., σ. 102.
150. Π.Ν. Χιώτης, ό. π., σ. 130.
151. στο ίδιο, σ. 130, Π. Κιτρομηλίδης, *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία. Από την πολιτική σκέψη στην πολιτική πράξη*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1992, σ. 41.
152. Αδαμάντιος Κοραής, *Το Προσωρινό Πολίτευμα*, σ. 9.
153. στο ίδιο, σ. 9.
154. στο ίδιο, σ. 12.
155. στο ίδιο, σ. 14.
156. στο ίδιο, σ. 14.
157. στο ίδιο, σ. 16 - 17.
158. στο ίδιο, σ. 18.
159. στο ίδιο, σ. 18- 19.
160. Αδαμάντιος Κοραής, *Διάλογος δεύτερος περί των Ελληνικών συμφερόντων*, σ. 57.
161. Αδαμάντιος Κοραής, *Περί των Ελληνικών συμφερόντων Διάλογος δύο Γραικών*, σ. 88.
162. στο ίδιο, σ. 89.
163. στο ίδιο, σ. 90.
164. στο ίδιο, σ. 90.
165. στο ίδιο, σ. 91.
166. στο ίδιο, σ. 92.
167. στο ίδιο, σ. 93.
168. στο ίδιο, σ. 94.
169. Π. Ν. Χιώτης, ό. π., σ. 144. Για την πολιτική σκέψη του Κοραή βλ. αναλυτικά τη μελέτη του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή. Πρόταση ερμηνείας», στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε. Αθήνα 1984, σ. 102 - 112.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
ΕΚΟΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ
(Σελ. 47 - 70)

1. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 65.

2. Γ. Δ. Μεταλληνός, ό. π., σ. 51.
3. στο ίδιο, σ. 51.
4. στο ίδιο, σ. 52.
5. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 65.
6. Γ. Δ. Μεταλληνός, ό. π., σ. 54- 55, Όλγα Κατσιαρδή- Hering*, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530 - 1821). Μία απόπειρα τυπολογίας», στο *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 580- 581.
7. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 77, Δ. Κιτσίκης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280 - 1924*, Αθήνα 1988, σ. 106 - 107, Κ. Ι. Άμαντος, *Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας κατά τον Μεσαίωνα*, εν Αθήναις 1919, σ. 122, Ι. Κ. Χασιώτης, «Αναζητώντας εσωτερικές και εξωτερικές μαρτυρίες για τον εθνικό προσδιορισμό των Ελλήνων κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία», στο *Έλλην Ρωμηός Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί & Ταυτότητες*, (επίμ. Όλγα Κατσιαρδή- Hering, Αναστασία Παπαδία - Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης), εκδ. Ευρασία, Δεκ. 2018, σ. 306, John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833- 1843)*, τ. Α΄, β΄ έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 32 - 34. Για την παραχώρηση των σουλτανικών προνομιακών ορισμών βλ. επίσης, Κ. Ι. Άμαντος, *Σχέσεις Ελλήνων & Τούρκων. Από τον ενδέκατο αιώνα μέχρι το 1821*, τ. Α΄, εκδ. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008, σ. 122 - 132. Βλ. επίσης, Ι. Κ. Κορδάτος, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι 1925, σ. 36 - 44.
8. Γ. Δ. Μεταλληνός, ό. π., σ. 68, Κ. Ι. Άμαντος, *Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας*, σ. 122, Μ. Β. Σακελλαρίου, ό. π., σ. 224- 225.
9. Γ. Δ. Μεταλληνός, ό. π., σ. 68, Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 76.
10. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 76- 77, Ι. Κ. Κορδάτος, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό. π., σ. 37- 38.
11. Όλγα Κατσιαρδή- Hering, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών», στο *Τα Βαλκάνια*, ό. π., σ. 581, Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 84.
12. Όλγα Κατσιαρδή- Hering, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών», στο *Τα Βαλκάνια*, ό. π., σ. 583.
13. στο ίδιο, σ. 583- 584. Για τα αίτια της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. επίσης, Δ. Κιτσίκης, ό. π., σ. 133- 145.
14. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 174- 175, Ν. Διαμαντούρος, σ. 33.
15. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 175.
16. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 150.
17. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 176- 177.
18. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 165.

19. στο ίδιο, σ. 165- 166, Jean- Francois Solnon, ό. π., σ. 336.
20. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 169.
21. στο ίδιο, σ. 177. Για τη ρωσική προπαγάνδα στα Βαλκάνια βλ. Κων/νος Ν. Σαθάς, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα 1453- 1821*, Αθήναι 1962, σ. 448- 465.
22. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 178- 179, 181, Γ. Β. Νικολάου, «Η πραγματεία του Ευγένιου Βούλγαρη *Στοχασμοί εις τους παρόντας κρίσιμους καιρούς του κράτους του Οθωμανικού*: Ιστορική συγκυρία συγγραφής και πολιτική στόχευση», ό. π., σ. 167-181. Βλ. για το ζήτημα αυτό, Ευγένιος Βούλγαρης, μτφρ., *Εισήγησις της Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος Αικατερίνας Β΄*, Πετρούπολη 1771.
23. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 202- 203, 216.
24. στο ίδιο, σ. 203, 217.
25. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 87 και Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 216.
26. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 87.
27. στο ίδιο, σ. 87.
28. στο ίδιο, σ. 87.
29. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 216.
30. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 91- 92.
31. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 217. Για τα καθήκοντα του φωτισμένου δεσπότη βλ. Elie Kedourie, ό. π., σ. 39: «ο φωτισμένος δεσπότης ρυθμίζει τις οικονομικές δραστηριότητες των υπηκόων του, τους εξασφαλίζει μόρφωση, μεριμνά για την υγεία και τις συνθήκες υγιεινής τους, νομοθετεί απροκατάληπτα και δίκαια και, γενικώς, ενδιαφέρεται για την ευημερία τους (έστω και αν αυτή τυχαίνει να αντιστρατεύεται τις επιθυμίες τους). Και τούτο, επειδή δόξα του ηγεμόνα δεν είναι άλλη από το μεγαλείο του κράτους που διοικεί, και το μεγαλείο του ίδιου του κράτους εξαρτάται από την ευημερία του πληθυσμού.».
32. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 217- 218. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Διαφωτισμός*, σ. 237- 238.
33. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 217., Ρωξάνη Αργυροπούλου, «Η έννοια της πολιτικής στον νεοελληνικό στοχασμό του φθίνοντα 18^{ου} αιώνα», στο *Φιλοσοφία και Πολιτική*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982, σ. 262- 263. Ο Καταρτζής με την προτροπή που κάνει για τη σπουδή της πολιτικής δεν αρνείται την πολιτειακή τάξη ούτε το νομικό και κοινωνικό καθεστώς. Ωστόσο συνδέει την έννοια της πολιτικής με την ευδαιμονία του κοινωνικού συνόλου και με την πατρίδα, η οποία καθορίζεται από το στοιχείο της ενότητας του συνόλου του έθνους. Βλ. γ' αυτό, τη μελέτη της Ρωξάνης Αργυροπούλου, «Η έννοια της πολιτικής», στο *Φιλοσοφία και Πολιτική*, ό. π., σ. 263.
34. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 417.
35. στο ίδιο, σ. 328.
36. στο ίδιο, σ. 328.
37. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 217.

38. Δ.Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 328.
39. στο ίδιο, σ. 328.
40. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 218- 219.
41. στο ίδιο, σ. 198, Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 18.
42. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 288.
43. στο ίδιο, σ. 288 - 289.
44. στο ίδιο, σ. 166, 316 - 317, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός*, ό. π., σ. 83- 84, Γ. Ν. Λεοντσίνης, «Οι ιδεολογικές συνιστώσες», ό. π., σ. 622, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, ό. π., σ. 68- 69, Π. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο οραματιστής*, ό. π., 29.
45. Γ. Κοντογιώργης, ό. π., σ. 109, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 317, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 69, Δ. Καραμπερόπουλος, *Μηνύματα και διδάγματα*, σ. 31.
46. Ρήγας Βελεστινλής, *Η Επαναστατική Προκήρυξη*.
47. στο ίδιο.
48. στο ίδιο.
49. στο ίδιο.
50. στο ίδιο.
51. στο ίδιο.
52. Γ. Κοντογιώργης, ό. π., σ. 109- 110, υποσ. 113.
53. στο ίδιο, σ. 110, υποσ. 114.
54. Μ. Β. Σακελλαρίου, ό. π., σ. 231, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 320, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 73- 74.
55. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 320, Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σ. 35 - 36, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 74.
56. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 320, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 74.
57. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 7.
58. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 320 και Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 74 - 75.
59. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 14.
60. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 322 και Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 76 - 77.
61. Ρήγας Βελεστινλής, *Σύνταγμα*, άρθρο 111.

62. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 322, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 77.
63. Ρήγας Βελεστινλής, *Σύνταγμα*, άρθρο 111.
64. Θ. Σταυρόπουλος, «Η άμεση Δημοκρατία», ό. π., σ. 712, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 320, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 75.
65. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 18.
66. Σ. Π. Σπέντζας, «Προσέγγιση στην οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική σκέψη του Εθνομάρτυρα Ρήγα Φεραίου-Βελεστινλή», ό. π., σ. 701, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 322, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 77.
67. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 35.
68. Σ. Π. Σπέντζας, «Προσέγγιση στην οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική σκέψη του Εθνομάρτυρα Ρήγα Φεραίου- Βελεστινλή», ό. π., σ. 701, Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 86- 87, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 322, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 77- 78, Δ. Καραμπερόπουλος, *Μηνύματα και διδάγματα*, σ. 33- 34, Λ. Αξελός, ό. π., σ. 405, Γ. Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, ό. π., σ. 132.
69. Θ. Σταυρόπουλος, «Η άμεση Δημοκρατία», ό. π., σ. 711, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 323, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 79, Ε. Kedourie, ό. π., σ. 40- 42. Η Γαλλική Επανάσταση θέτει νέα δυνατότητες στη χρήση της πολιτικής εξουσίας μεταβάλλοντας ριζικά το περιεχόμενο και τη νομιμοποίηση της εξουσίας. Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη το έθετε ευθέως: «*Η κυριαρχία ανήκει καταρχήν στο Έθνος. Καμία ομάδα και κανένα άτομο δεν επιτρέπεται να ασκούν εξουσία που δεν πηγάζει απευθείας από το Έθνος.*». Βλ. γι' αυτό, Ε. Kedourie, ό. π., σ. 41.
70. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 25.
71. Γ. Κοντογιώργης, ό. π., σ. 111, Θ. Σταυρόπουλος, «Η άμεση Δημοκρατία», ό. π., σ. 711, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 79.
72. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 25.
73. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 324, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 80.
74. Ρήγας Βελεστινλής, *Δίκαια*, άρθρο 30.
75. Ρήγας Βελεστινλής, *Σύνταγμα*, άρθρο 1.
76. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 324, Π. Κιτρομηλίδης, *Θεωρία και πράξη*, σ. 85.
77. Π. Κιτρομηλίδης, *Άπαντα τα σωζόμενα*, σ. 88.
78. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 350- 351. Για τον ριζοσπαστικό Διαφωτισμό βλ. επίσης, Jonathan Israel, *Η Ευρώπη και ο ριζοσπαστικός Διαφωτισμός. Μία τυπολογία των διανοητικών και πολιτισμικών πηγών της νεωτερικότητας*, μτφρ. Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2005, σ. 17- 90, ιδίως, σ. 19- 22 , 32-35.
79. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 350.
80. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 69.

81. Δ. Σωτηρόπουλος, ό. π., σ. 105, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 350.
82. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 69.
83. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 351.
84. στο ίδιο, σ. 351- 352.
85. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 83- 84.
86. στο ίδιο, σ. 83- 84.
87. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 352, Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 90.
88. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 85.
89. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 353.
90. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 86.
91. στο ίδιο, σ. 86.
92. στο ίδιο, σ.86 - 87.
93. στο ίδιο, σ. 87.
94. στο ίδιο, σ. 87.
95. στο ίδιο, σ. 87.
96. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 353.
97. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 88.
98. στο ίδιο, σ. 88.
99. στο ίδιο, σ. 88.
100. στο ίδιο, σ. 88.
101. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 353.
102. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 88.
103. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 353.
104. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 88- 89.
105. στο ίδιο, σ. 89.
106. στο ίδιο, σ. 89.
107. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 353.
108. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 89.
109. στο ίδιο, σ. 90- 91.

110. στο ίδιο, σ. 91.
111. στο ίδιο, σ. 89.
112. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 353.
113. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 91
114. στο ίδιο, σ. 91.
115. στο ίδιο, σ. 92.
116. στο ίδιο, σ. 92.
117. στο ίδιο, σ. 38.
118. Β. Κύρκος, «Ο χώρος και τα όρια ανθρωπογνωσίας στην «Ελληνική Νομαρχία» Ανωνύμου του Έλληνας», ό. π., σ. 79.
119. στο ίδιο, σ. 79.
120. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 90.
121. στο ίδιο, σ. 90.
122. Β. Κύρκος, «Ο χώρος και τα όρια ανθρωπογνωσίας στην «Ελληνική Νομαρχία» Ανωνύμου του Έλληνας», ό. π., σ. 79. Η κοινή εμπειρία του υπόδουλου ελληνισμού από τη συμπεριφορά των Τούρκων και των συνεργών τους επιτρέπει στον Ανώνυμο να γενικεύει, χωρίς τον κίνδυνο μεγάλων αποκλίσεων από τα πραγματικά γεγονότα. Ωστόσο, ορισμένες φορές παρασυρόμενος από τα αισθήματά του φτάνει στην υπερβολή. Όπως για παράδειγμα, τα όσα αναφέρει για τον μητροπολίτη Ιωαννίνων Ιερόθεο απηχούν μια συγκεκριμένη περίπτωση και δεν μπορεί να είναι ο κανόνας για τους ιεράρχες. Βλ. τα σχετικά αποσπάσματα, στην *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 110 - 112, 124 - 126. Οι μελετητές του έργου του, οι οποίοι είναι αποστασιοποιημένοι από τα γεγονότα, δεν θα έπρεπε να ακολουθούν τον Ανώνυμο συγγραφέα στις γενικεύσεις του.
123. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 97.
124. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 90, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 353.
125. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 97.
126. Γ. Καραμπελιάς, ό. π., σ. 90, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 353.
127. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 338.
128. *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, σ. 11, στ. 1- 2.
129. στο ίδιο, σ. 15, στ. 213.
130. στο ίδιο, σ. 22, στ. 312- 313.
131. στο ίδιο, σ. 12, στ. 32- 37.
132. Απ. Παπαγιανόπουλος, *Ρωσσαγγλογάλλος. Οι δυνάστες του ελληνικού λαού στην προεπαναστατική Ελλάδα. –Μεγάλες Δυνάμεις – Ιερατείο – Φαναριώτες - Κοτζαμπάσηδες*, εκδ.

Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 13 - 14, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 338, Ι. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 228.

133. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 216.

134. στο ίδιο, σ. 222.

135. στο ίδιο, σ. 222, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 276.

136. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 276, Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 222 - 223, Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1989, σ. 36- 37.

137. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 277.

138. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 278, Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση*, σ. 96- 97.

139. Αδαμάντιος Κοραής, *Αδελφική Διδασκαλία*, σ. 27.

140. στο ίδιο, σ. 50- 51.

141. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 278.

142. Αδαμάντιος Κοραής, *Αδελφική Διδασκαλία*, σ. 49.

143. στο ίδιο, σ. 29.

144. στο ίδιο, σ. 53.

145. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 412, Elie Kedourie, ό. π., σ. 73, Π. Νούτσος, «Από τη «φυσική» ζωή στην «πολιτική κοινωνία»: Θέσεις της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Κοραή», στα *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος» (Χίος, 11- 15 Μαΐου 1983)*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 212.

146. Αδαμάντιος Κοραής, *Αδελφική Διδασκαλία*, σ. 57- 58.

147. Φ. Ηλιού, *Άσμα Πολεμιστήριον*, ό. π., σ. 33, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 279.

148. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 231, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 279.

149. Φίλιππος Ηλιού, *Άσμα Πολεμιστήριον*, σ. 26, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 279- 280, Παρασκευάς Ματάλας, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», στα *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών: Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453- 1981*, Βερολίνο, 2- 4 Οκτωβρίου 1998, (επιμ. Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου), τ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 482.

150. Αδαμάντιος Κοραής, *Άσμα Πολεμιστήριον*, σ. 4, στ. 7.

151. στο ίδιο, σ. 4, στ. 5- 6.

152. στο ίδιο, σ. 4, στ. 13- 14.

153. στο ίδιο, σ. 5. στ. 17- 18, 19- 24.
154. στο ίδιο, σ. 11, στ. 119- 122.
155. στο ίδιο, σ. 11, στ. 123- 124.
156. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, σ.10.
157. στο ίδιο, σ. 17- 18.
158. στο ίδιο, σ. 21.
159. Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 210- 211, Γ. Β. Νικολάου, «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18^ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη», ό. π., σ. 169 183.
160. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 280- 281.
161. στο ίδιο, σ. 390- 391, Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση*, σ. 101.
162. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας*, σ. 9- 10.
163. στο ίδιο, σ. 10.
164. στο ίδιο, σ. 10-11.
165. στο ίδιο, σ.11- 12.
166. στο ίδιο, σ.16- 17.
167. στο ίδιο, σ. 33- 34. Βλέπουμε ότι στα έργα του Κοραΐ, το Βυζάντιο καταδικάζεται και οι αυτοκράτορες του θεωρούνται συνεχιστές της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Για τον Διαφωτισμό, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με τον δεσποτικό και θεοκρατικό χαρακτήρα που της αποδίδεται, συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα τυραννικού-κληρικοκρατούμενου κράτους, το οποίο αποστρέφονται όσοι αναζητούν τον ορθό λόγο και μία ευνομούμενη πολιτεία. Για τον ελληνικό Διαφωτισμό και τον Κοραΐ η καταδίκη φτάνει μέχρι και τη διαγραφή του Βυζαντίου από τη συνέχεια της γνήσιας ελληνικής ιστορίας. Έτσι εξηγείται και η προτίμηση του Κοραΐ στον όρο γραικός, τον οποίο αντιδιαστέλλει προς το ρωμαίος (ρωμηός) που κληροδότησε στους απογόνους των Ελλήνων η βαρβαρότητα της εποχής των Ρωμαίων, δηλαδή των βυζαντινών, αυτοκρατόρων. Ο διαμορφούμενος νεοελληνικός εθνικισμός διεκδικούσε την ταυτότητά του, και στο επίπεδο της εθνικής ονοματοθεσίας, με τρόπους που όξυναν τη διαμάχη με το μεσαιωνικό παρελθόν. Βλ. σχετικά, Φ. Ηλιού, *Άσμα Πολεμιστήριον*, ό. π., σ. 39.
168. στο ίδιο, σ. 59- 60.
169. στο ίδιο, σ. 60- 61.
170. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 280, Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση*, σ. 101 - 103, Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 214 - 215. Ο Βοναπάρτης σε έγγραφο του προς το Διευθυντήριο τον Αύγουστο του 1797, αποκάλυπτε τους αληθινούς του στόχους στα Επτάνησα, τονίζοντας τη στρατηγική τους σημασία για τις γαλλικές επιδιώξεις στην Ανατολική Μεσόγειο. Όπως υποστήριζε τα νησιά θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν είτε ως προγεφύρωμα των Γάλλων για την εξάπλωσή τους, σε ενδεχόμενη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προς τα ανατολικά, είτε ως βάση για τη στρατιωτική υποστήριξη των Οθωμανών και τη μετατροπή τους σε

αντίβαρο στους αντιπάλους της Γαλλίας. Και στις δύο περιπτώσεις οι Γάλλοι ήταν αναγκασμένοι να λαμβάνουν έγκαιρα όλα τα απαραίτητα μέτρα για τη διασφάλιση των εμπορικών τους συμφερόντων στην περιοχή. Δεν υπήρχε καμία αναφορά για το υπόδουλο ελληνικό γένος και την ανεξαρτησία του. Βλ. σχετικά με το ζήτημα αυτό τη μελέτη του Ι. Κ. Χασιώτη, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης*, ό. π., σ. 214.

171. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 420.

172. Αδαμάντιος Κοραής, *Το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822*, σ. 40.

173. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 421- 422, Π. Κιτρομηλίδης, *Το όραμα της ελευθερίας*, σ. 45- 46, Φ. Ηλιού, «Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα», στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα 1984, σ. 147- 148, Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Αληθείς Έλληνες – ανάξιοι του ελληνικού ονόματος: Οι ταυτότητες των Ελλήνων στην Επανάσταση του 1821», στο *Έλλην Ρωμηός Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, (επίμ. Όλγα Κατσιαρδή - Hering, Αναστασία Παπαδία - Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης), εκδ. Ευρασία, Δεκ. 2018, σ. 526.

174. Αδαμάντιος Κοραής, *Το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822*, σ. 85.

175. Αδαμάντιος Κοραής, *Πολιτικάί Παραινέσεις*, σ. 373.

176. στο ίδιο, σ. 399 - 400.

177. στο ίδιο, σ. 401.

178. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 423- 424, Π. Κιτρομηλίδης, *Το όραμα της ελευθερίας*, σ. 29.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με τον όρο Διαφωτισμός εννοούμε την κοινωνική, οικονομική, πολιτική και ιδεολογική κίνηση που συντελέστηκε στην Ευρώπη, τον 18^ο-αρχές 19ου αιώνα, και είχε ως στόχο την ανατροπή των κατεστημένων κοινωνικών δομών, που στηρίζονταν σε αναχρονιστικές αντιλήψεις και νοοτροπίες. Βασικά χαρακτηριστικά του υπήρξαν ο ορθολογισμός, ο επιστημονικός πειραματισμός και ο φιλελευθερισμός.

Ο ελληνικός 18ος αιώνας χαρακτηρίζεται από τη δεξίωση των Φώτων. Οι νέες και φιλελεύθερες ιδέες του Διαφωτισμού βρήκαν απήχηση, κυρίως, μεταξύ των εμπόρων και των διανοούμενων, που διατηρούσαν άμεσες ή έμμεσες επαφές με τη Δύση. Η εμπορική τάξη συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στην πνευματική αφύπνιση των Ελλήνων, με την ίδρυση σχολείων και την έκδοση βιβλίων. Στόχος των Ελλήνων διαφωτιστών ήταν η δημιουργία νεωτερικών σχολείων ικανών ν' ανταποκριθούν στις σύγχρονες κοινωνικές κι εθνικές ανάγκες.

Η εισχώρηση των νέων ιδεών του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο συνετέλεσε στη διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης και στο πέρασμά της από την «παράδοση» στη «νεωτερικότητα». Βασικό στοιχείο για τον σχηματισμό της νέας ιστορικής τους ταυτότητας αποτέλεσε η ανακάλυψη του αρχαιοελληνικού τους παρελθόντος.

Η Γαλλική Επανάσταση, η οποία θεωρήθηκε από τον ευρωπαϊκό στοχασμό ως η πραγμάτωση των ιδεών του Διαφωτισμού, επηρέασε καταλυτικά τη διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης των Ελλήνων Διαφωτιστών. Οι συχνές αναφορές τους στα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης φανερώνει ότι το νέο και ανεξάρτητο ελληνικό κράτος που οραματιζόνταν έπρεπε ν' αποτελεί μέλος των πολιτισμένων ευρωπαϊκών λαών-κρατών.

Ο οθωμανικός δεσποτισμός στεκόταν εμπόδιο σε κάθε πρόοδο, καθιστούσε πολύ δύσκολες τις συνθήκες διαβίωσης όχι μόνο των χριστιανών, που αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (*ραγιάδων*), αλλά και των μη προνομιούχων Οθωμανών και σφράγιζαν τον χαρακτήρα της. Ο αυθαίρετος και τυραννικός τρόπος διακυβέρνησης ανάγκαζε πολλούς χριστιανούς υπηκόους του Σουλτάνου να μεταναστεύσουν σε γειτονικές χώρες, όπου μπορούσαν ν' απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα της επικράτησης του νόμου. Για τους φορείς των νέων προοδευτικών τάσεων τη λύση στο ελληνικό πολιτικό πρόβλημα αποτελούσε η αντικατάσταση του οθωμανικού δεσποτισμού από έναν φιλελεύθερο, δημοκρατικό τρόπο διακυβέρνησης. Οι Έλληνες Διαφωτιστές είχαν συνειδητοποιήσει την ανάγκη μιας πολιτισμικής και πολιτικής μεταβολής στην ελληνική κοινωνία.

Μέσα σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο ήταν φυσικό οι Έλληνες διαφωτιστές να έχουν διαμορφώσει μία πολύ αρνητική εικόνα για την οθωμανική εξουσία και τους φορείς της, ιδίως για την κορυφή της, τον Σουλτάνο, ο οποίος αποτελεί τον κυριότερο στόχο κριτικής στα έργα τους. Πράγματι, η πεποίθησή τους ότι η τυραννική οθωμανική διοίκηση καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολες τις συνθήκες των χριστιανών και εξευτέλιζε την ανθρωπινή υπόστασή τους διαχέεται σε όλα τα γραπτά τους, εξ ου και θεωρούσαν ως αδήρητη ανάγκη της ανατροπή του αντιφιλελεύθερου οθωμανικού καθεστώτος διακυβέρνησης και τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους, που θα το διέκριναν οι αρχές της ισοπολιτείας, της κοινωνικής δικαιοσύνης κ.λπ. Αντίθετα, η εικόνα που δίνουν οι ίδιοι συγγραφείς για τον τουρκικό λαό δεν είναι τόσο αρνητική, αν εξαιρέσουμε ότι τονίζουν –ιδίως ο Κοραής και ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*– ότι οι Οθωμανοί Τούρκοι ήταν αλλοεθνείς και οπαδοί μιας διαφορετικής θρησκείας· βλέπουν δε με συμπάθεια τον φτωχό Τούρκο, τον οποίο ο Ρήγας καλεί να εξεγερθεί, μαζί με όλους τους άλλους υπηκόους του Σουλτάνου, για την ανατροπή του τυραννικού καθεστώτος που είχε επιβάλλει. Αυτή είναι, σε γενικές γραμμές, η εικόνα για την οθωμανική εξουσία και τους Οθωμανούς Τούρκους που κυριαρχεί στα έργα των Ελλήνων διαφωτιστών.

Ο Δημήτριος Καταρτζής, ένας από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, θεωρούσε ως εντελώς απαραίτητη προϋπόθεση για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας τη συγκρότηση μιας πολιτικής κοινωνίας. Κατά την άποψή του, οι σύγχρονοι Έλληνες, αν και υποτελείς, αποτελούσαν πολιτική κοινότητα, που την ρύθμιζαν αναγνωρισμένοι πολιτικοί και εκκλησιαστικοί κανόνες, πράγμα που τους διαφοροποιούσε από εκείνους που ανήκαν σε άλλο πολιτικό καθεστώς και σε άλλη θρησκεία. Για τον Καταρτζή ο αυτοπροσδιορισμός μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω της διαπαιδαγώγησης του έθνους. Όριζε δε το έθνος ως «εθνική κοινότητα», η οποία διεπόταν από όμοια πολιτισμικά χαρακτηριστικά και πίστευε ότι ο εμποτισμός σε ξένους πολιτισμούς θα μπορούσε να οδηγήσει στην αλλοτρίωση των νέων.

Το πρότυπο της φωτισμένης χριστιανικής διακυβέρνησης κυριαρχούσε στη σκέψη του Καταρτζή, όταν έστρεψε την προσοχή του στο πρόβλημα της πολιτικής ηγεσίας. Κατά τη γνώμη του, ο ιδανικός κυβερνήτης θα πρέπει να είναι αμερόληπτος, να εφαρμόζει έναν συνετό τρόπο διακυβέρνησης, βασισμένο στη σταθερότητα των νόμων, και γενικά να μεριμνά για την ευδαιμονία των υπηκόων. Ο Καταρτζής, με την προτροπή του για τη σπουδή της πολιτικής δεν αρνείται την πολιτειακή τάξη, ούτε το νομικό και κοινωνικό καθεστώς. Παρ' όλα αυτά, συνδέει την έννοια της πολιτικής με την κοινωνική ευημερία και με την πατρίδα, η οποία καθορίζεται από το στοιχείο της ενότητας του συνόλου του έθνους.

Τη θεωρία περί ενός φωτισμένου απολυταρχισμού, ως οργάνου ηθικής και πολιτικής αναμόρφωσης και ευημερίας της κοινωνίας, τη συντηρούσε η ρωσική προπαγάνδα. Η άλλοτε ανίσχυρη Ρωσία θα εξελιχθεί, στις αρχές του 18ου αιώνα, σε μια πολύ υπολογίσιμη και με επεκτατική πολιτική ευρωπαϊκή δύναμη, προς την οποία θα στρέψουν τις ελπίδες τους για απελευθέρωση οι Έλληνες ραγιάδες, ύστερα από τις αλλεπάλληλες απογοητεύσεις που είχαν γευθεί από τους Δυτικούς ηγεμόνες, τους προηγούμενους παιώνες.

Ο Ρήγας Βελεστινλής ο οποίος θεωρείται, μαζί με τον Αδαμάντιο Κοραή, ένας από τους δύο πιο σημαντικούς εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, δεν δέχεται τη φωτισμένη απολυταρχία ως φορέα πολιτικής αλλαγής. Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1788 - 1792 και η εγκατάλειψη των Ελλήνων στην τύχη τους, καθώς και η απήχηση της Γαλλικής Επανάστασης στη ΝΑ Ευρώπη επηρέασαν αποφασιστικά την πολιτική του σκέψη. Η καταγγελία της απολυταρχίας από τον Montesquieu, στο *Πνεύμα των Νόμων*, του προσέφερε τους πολιτικούς όρους που χρειαζόταν, για να εκφράσει το προσωπικό του μένος εναντίον του δεσποτισμού. Η επαναστατική του *Προκήρυξη* στρέφεται ξεκάθαρα εναντίον του Σουλτάνου. Απηχούσε μια ευρύτερα αποδεκτή άποψη του Διαφωτισμού, τονίζοντας ότι ο δεσποτισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε φτάσει στο τελευταίο στάδιο της παρακμής και της διαφθοράς, καταδικάζοντας ακόμη και τους πιο έντιμους και φιλήσυχους πολίτες σε καθεστώς ανασφάλειας για τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους.

Οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης υιοθετήθηκαν από τον Ρήγα ως πρότυπα της ελληνικής εθνικής αναγέννησης. Για τον Έλληνα λόγιο και οραματιστή της ελευθερίας και ισοπολιτείας όλων των βαλκανικών λαών, ο ξενόφερτος δεσποτισμός υπήρξε μόνο ο άμεσος στόχος. Η αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού αποτελούσε, απλά, την αναγκαία προϋπόθεση για την πραγματοποίηση των θεσμικών, κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών που θα αναμόρφωναν την ελληνική κοινωνία. Στο προοίμιο της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* φαίνεται, καθαρά, ο πολυεθνικός και ανεξίθρησκος χαρακτήρας της νέας αυτής πολιτικής οντότητας. Όπως γράφει, «Χριστιανοί και Τούρκοι, χωρίς κανέναν ξεχωριστόν θρησκείας (επειδή όλοι πλάσματα του Θεού είναι και τέκνα του πρωτοπλάστου)».

Κατά γενική ομολογία, ο Ρήγας επιχειρεί να καθιερώσει καθολικές ρήτρες-δημοκρατικές αρχές: την ισότητα, την ελευθερία, την ανεξίθρησκεία, το δικαίωμα της προσωπικής ασφάλειας, της ιδιοκτησίας, δίνοντας έμφαση στην εφαρμογή του Νόμου και του ελέγχου της Διοικήσεως και της Εξουσίας. Ο ίδιος καταδικάζει σε όλα του τα πολιτικά κείμενα, με έντονο τρόπο, τον τυραννικό οθωμανικό δεσποτισμό, δίνοντάς μας έτσι μια άκρως αρνητική εικόνα για την οθωμανική εξουσία. Όπως είπαμε δε, δείχνει μία μεγάλη συμπάθεια για τον τουρκικό λαό, θεωρώντας ότι και αυτός υπέφερε μέσα στο απολυταρχικό και καταπιεστικό καθεστώς που είχαν επιβάλλει οι κατά καιρούς σουλτάνοι.

Το *Σύνταγμα* όμως του Ρήγα δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Ωστόσο, αποτελεί ένα σημαντικό κείμενο που φανερώνει τον βαθμό εισχώρησης των φιλελεύθερων ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού στις συνειδήσεις μιας μικρής αλλά σημαντικής μερίδας Ελλήνων της διασποράς.

Από τον Ρήγα επηρεάστηκαν άλλοι κορυφαίοι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κύριος αποδέκτης των ριζοσπαστικών πολιτειακών προτάσεων του υπήρξε ο Ανώνυμος συγγραφέας της περίφημης *Ελληνικής Νομαρχίας*. Η *Ελληνική Νομαρχία* συνιστά ένα εκπρεπές μανιφέστο μιας εθνικής και, ταυτόχρονα, κοινωνικής επανάστασης. Η ελευθερία προβάλλεται ως ένα φυσικό δικαίωμα του ανθρώπου.

Ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* πίστευε ότι οι κοινωνικές συνθήκες μπορούσαν να βελτιωθούν, μέσω της σωστής αγωγής των πολιτών. Κατά την άποψή του ο εθνικός χαρακτήρας διαμορφωνόταν με βάση τρεις παράγοντες: α) τη γεωγραφική θέση μιας χώρας ή μιας περιοχής, που αποτελούσε την αιτία των φυλετικών διαφορών, β) το κλίμα που καθόριζε την ψυχοσύνθεση των ανθρώπων και το είδος των πολιτευμάτων και γ) τις περιστάσεις. Διάφοροι κοινωνικοί παράγοντες όπως ο τρόπος διακυβέρνησης, η θρησκεία, ο αριθμός των κατοίκων και τα ήθη επηρέαζαν αποφασιστικά το χαρακτήρα των λαών. Τα πυρά του στρέφονται, κυρίως, κατά των Οθωμανών, θεωρώντας ότι τα ήθη τους ήταν βαρβαρικά και η αμάθειά τους γενικευμένη, εξαιτίας των νόμων που εμπόδιζαν την ανάπτυξη των επιστημών. Τους αναγνωρίζει όμως τον υπερήφανο χαρακτήρα.

Το οθωμανικό σύστημα διακυβέρνησης συνιστούσε, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, κατεξοχήν έκφραση του δεσποτισμού, βασισμένο σε ατελείς, αντιδημοκρατικούς και απάνθρωπους νόμους, μεταξύ των οποίων κυριαρχούσαν οι διαταγές και οι επιθυμίες του Σουλτάνου. Μια γενικευμένη αυθαιρεσία χαρακτήριζε την εξουσία τους. Τα οικτρά αποτελέσματα του οθωμανικού απολυταρχισμού τα αποκάλυπτε η ηθική κατάσταση των ηγετικών τάξεων, μεταξύ των υπόδουλων, που είχαν συνθηκολογήσει με την τυραννία. Συνεπώς, δίνεται και γι' αυτούς τους Έλληνες μία πολύ αρνητική εικόνα. Θεωρούνται, ως έναν βαθμό, και αυτοί ως «Άλλοι», αν και ήταν Έλληνες.

Στα τέλη του 18ου αιώνα οι Έλληνες λόγιοι επηρεασμένοι από τις κοινωνικές ανακατατάξεις που είχε επιφέρει η Γαλλική Επανάσταση και βλέποντας τις αδικίες που υφίσταντο οι Έλληνες λόγω της οθωμανικής κακοδιοίκησης κάνουν έκκληση για την αποκατάσταση της ελευθερίας στην πατρίδα τους. Ο Ρήγας Βελεστινλής και ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* τονίζουν την ανάγκη για άμεση επαναστατικά αλλαγή.

Το όραμα της απελευθέρωσης από τον καταπιεστικό και απάνθρωπο οθωμανικό ζυγό υποδηλώνει τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα του *Ρωσσογγλογάλλου*.

Ο άδηλος στιχουργός της λαϊκής σάτιρας ενημερώνει τον ελληνικό λαό για το ποιους- εκτός των Τούρκων τυράννων- είχε ν' αντιμετωπίσει στον απελευθερωτικό Αγώνα: α) τους «ντόπιους» ηγεμόνες που είχαν συμβιβαστεί με τους Οθωμανούς και β) τις Μεγάλες Δυνάμεις (Ρωσία, Αγγλία, Γαλλία) που χρησιμοποίησαν και εκμεταλλεύθηκαν τους Έλληνες με απώτερο σκοπό την προώθηση των δικών τους συμφερόντων και, στη συνέχεια, τους εγκατέλειψαν στην τύχη τους. Δίνεται, λοιπόν, μία πολύ αρνητική εικόνα για όλους αυτούς.

Την απογοήτευση που προκάλεσε η πολιτική των ξένων δυνάμεων ενδυνάμωνε, με αλληπάλληλες επεμβάσεις, και η εκκλησιαστική ηγεσία. Η οθωμανική κυριαρχία εμφανιζόταν και πάλι ως θεία ευλογία και η συμμόρφωση του ορθόδοξου millet με την οθωμανική εξουσία ισοδυναμούσε περίπου με χριστιανική αρετή. Οι απόψεις αυτές αποτυπώθηκαν στο περιφημότερο από τα αντιεπαναστατικά φυλλάδια που κυκλοφόρησαν στις αρχές του 19ου αιώνα, τη *Διδασκαλία Πατρική*, προκαλώντας, όπως ήταν αναμενόμενο, την αντίδραση των οπαδών του Διαφωτισμού. Στην πρόκληση αυτή απάντησε ο Αδαμάντιος Κοραής με την *Αδελφική Διδασκαλία*, στην οποία περιγράφονται τα δεινά της δεσποτικής κυριαρχίας και εκθειάζεται το ιδεώδες της ελευθερίας. Στα κείμενά του αποδοκιμάζει την οθωμανική διοίκηση καθώς και τον ίδιο τον Σουλτάνο, τον οποίο αποκαλεί «αιμοβόρο». Σε κανένα, ίσως, άλλο κείμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού δεν γίνεται με τόσο έντονο τρόπο η καταδίκη του οθωμανικού δεσποτισμού και δεν δίνεται μια τόσο αρνητική εικόνα για την οθωμανική εξουσία, όσο σ' αυτό το κείμενο.

Δύο σημαντικά ιστορικά γεγονότα, ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1768 - 1774 και η Γαλλική Επανάσταση αποτέλεσαν, σύμφωνα με τον Κοραή, τις αποφασιστικές αιτίες που προκάλεσαν τον αναβρασμό στην ελληνική κοινωνία και στην ελληνική διανόηση στα τέλη του 18ου αι. Οι ρωσικές επεμβάσεις στην Ανατολή απεδείκνυαν στους Έλληνες ότι οι Οθωμανοί τύραννοί τους δεν ήταν τελικά ανίκητοι και τους έκαναν να συνειδητοποιήσουν τη δυνατότητα ανάκτησης της ελευθερίας τους. Από την άλλη μεριά οι νίκες του γαλλικού έθνους στον αγώνα του για την κατάκτηση της πολιτικής ελευθερίας στο εσωτερικό της χώρας του και η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης του στην υπόλοιπη Ευρώπη έδειχναν την αναγκαιότητα του Διαφωτισμού στους λαούς που μάχονταν για την ελευθερία. Η προσδοκία για ρωσική βοήθεια στην απελευθέρωση των Ελλήνων από τον οθωμανικό ζυγό διαψευδούταν στην πράξη και τη θέση της λάμβανε, στη συνείδηση του Κοραή, μια προσωρινή γαλλική προσδοκία.

Επίσης, προειδοποιεί τους συμπατριώτες του για τους κινδύνους που ελλοχεύουν από την «λέπρα της κατά διαδοχήν ευγενείας». Σύμφωνα με την άποψή του, έπρεπε πρώτα να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για σύσταση της δημοκρατικής πολιτείας και έπειτα να επιδιώξει το έθνος την απελευθέρωσή του

από τον οθωμανικό ζυγό. Διαφορετικά, η ελευθερωμένη από τους Τούρκους Ελλάδα θα κινδύνευε να βρεθεί υποταγμένη στην τυραννία κυρίαρχων ελληνικών στρωμάτων που είχαν διαμορφωθεί κατά την οθωμανική περίοδο, και από την οποία θα της ήταν εξαιρετικά δύσκολο ν' απαλλαγεί.

Ο εθνικισμός και η κριτική της κατάπτωσης των Ελλήνων εκφράζονται ρητά στα πολιτικά φυλλάδια του Κοραή, αλλά μετριάζονται, κάπως, από τη σχετική απουσία μιας άμεσης έκκλησης για επαναστατική αλλαγή. Θεωρεί πως μια μακροχρόνια εκπαιδευτική διαδικασία συνιστούσε μια εντελώς απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχημένη έκβαση της εθνικής ανεξαρτησίας. Υποστήριζε ότι υπήρξαν τρεις κύριοι ιστορικοί παράγοντες χάρη στους οποίους διατηρήθηκε ακλόνητο το φρόνημα του υπόδουλου ελληνικού λαού. Ο πρώτος ήταν το ένδοξο αρχαιοελληνικό του παρελθόν. Οι άλλοι δύο σχετίζονται με τις φυλετικές και πολιτιστικές, καθώς και με τις θρησκευτικές διαφορές μεταξύ των Ελλήνων και των Τούρκων. Όπως γράφει: «*Αν η παιδεία ήναι ημέρωσις των ηθών, της απαιδευσίας ο καρπός εξ ανάγκης είναι η αγριότης.*». Γι' αυτό πίστευε ότι η διαδικασία της πνευματικής και πολιτιστικής αναγεννήσεως ήταν εξαιρετικά δύσκολη, αλλά όχι αδύνατη, για το «*τρισβάρβαρον*» έθνος των Τούρκων.

Σχολιάζοντας ορισμένες διατάξεις του *Προσωρινού Πολιτεύματος του 1822*, όπως αυτή που αφορούσε την πολιτογράφηση των αλλογενών (μωαμεθανών Τούρκων και Εβραίων) θεώρησε πως ήταν αδύνατο ν' αποκλεισθούν από την πολιτική κοινωνία, λόγω των θρησκευτικών τους πιστεύω, άνθρωποι που θεωρητικά ίσως να διέθεταν τα απαραίτητα για την προάσπιση του κοινού συμφέροντος ηθικά και πολιτικά προσόντα. Γι' αυτό πρότεινε την επέκταση της ελληνικής ιθαγένειας στους Τούρκους και στους Εβραίους οι οποίοι είχαν αποδεχθεί τις αρχές της πολιτικής και ηθικής παιδείας. Συνεπώς, είναι αησιοσημείωτο το ότι δεν θεωρεί αυτούς τους «Άλλους» ως άτομα που δεν μπορούν να συμβιώσουν μαζί με τους Έλληνες στο νέο κράτος που κυοφορούταν. Μ' άλλα λόγια, έχουμε εδώ μία θετική πρόσληψη του άλλου λαού, του τουρκικού, τον οποίο μάλιστα κατακεραύνωνε με βαρείς χαρακτηρισμούς προεπαναστατικά.

Όπως είδαμε, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός υπήρξε ένα τεράστιας σημασίας ιδεολογικό ανατρεπτικό κίνημα που θέλησε να υποκαταστήσει τα παραδοσιακά ιδεολογικά ρεύματα που κυριαρχούσαν σε προγενέστερες περιόδους. Υποχώρησε σταδιακά με την έκρηξη της Επανάστασης του 1821 και τη σύσταση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Εν κατακλείδι, διαπιστώσαμε, από την επιλεγένη μελέτη των κυριότερων έργων κορυφαίων Ελλήνων διαφωτιστών, ότι είναι πολύ ενδιαφέρουσα η προσέγγισή τους και από την οπτική γωνία της εικόνας που μας δίνουν για τους «Άλλους», δηλαδή για τους Οθωμανούς Τούρκους και την οθωμανική εξουσία, η οποία αποτελεί και τον κύριο στόχο της κριτικής τους. Θα ήταν δε, κατά τη γνώμη

μου, πολύ σημαντική για την ελληνική ιστοριογραφία η συνέχιση αυτής της έρευνας σε όλα τα έργα των Ελλήνων Διαφωτιστών, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο. Πιστεύω ότι θα είχε πολλά να προσφέρει όχι μόνο σ' αυτή καθαυτή την ανίχνευση της εικόνας των «Άλλων», αλλά και γενικότερα στη γνώση της κοινωνίας και των συνθηκών ζωής των ατόμων (κατακτητών και κατακτημένων) κατά τις τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες στον ελληνικό χώρο.

ΠΗΓΕΣ- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΠΗΓΕΣ

Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, εν Ιταλία 1806 (χρησιμοποιούμε την έκδοση Κάλβου, Αθήνα 1977).

Βελεστινλής Ρήγας, *Νέα Πολιτική Διοικήσεις των Κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, Βιέννη 1797.

Καταρτζής Δημήτριος, *Τα ευρισκόμενα*, εκδότης Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970.

Κοραής Αδαμάντιος, *Αδελφική Διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς, εις αντίρρησην κατά της ψευδωνύμης εν ονόματι του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινουπόλει Πατρικής Διδασκαλίας*, εν Ρώμη, Εν έτει Α. της Ελευθερίας (αψχη.).

--, *Άσμα Πολεμιστήριον των εν Αιγύπτω περί ελευθερίας μαχομένων Γραικών*, εν τη κατ' Αίγυπτον ελληνική τυπογραφία. ΑΩ.

--, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, εν Αλεξάνδρεια, εκ της ελληνικής τυπογραφίας Ατρομήτου του Μαραθωνίου, ΧΙΙΗΗΗΙ.

--, *Memoire sur l' etat actuel de la civilization dans la Grece, Lu a la Societe des Observateurs de l' homme, le 16 Nivose, an XI (6 Janvier 1803.)*. Par Coray, Docteur en Medicine, et Membre de la dite Societe.

--, *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας, Όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*, εις την Βενετίαν, εκ της τυπογραφίας Χρυσσίπου του Κριτόβουλου, Μηνός Δεκεμβρίου έτους 1805.

--, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον. Δευτέρα έκδοσις, διωρθωμένη, και ηυξημένη με προσθήκην εις το τέλος*, εν Πελοποννήσω, εκ της ελληνικής τυπογραφίας Ατρομήτου του Μαραθωνίου 1821.

--, *Πολιτικά παραινήσεις προς τους Έλληνας*, στη σειρά της Ελληνικής Βιβλιοθήκης, προλεγόμενα στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, Παρίσι 1821.

--, *Το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 (Μετά Σημειώσεων)*, εκδ. Θεμ. Βολίδου, Αθήναι 1949.

--, *Περί των Ελληνικών συμφερόντων διάλογος δύο Γραικών*, εκ της εν Ύδρα Ελληνικής τυπογραφίας 1825.

--, *Διάλογος δεύτερος περί των Ελληνικών συμφερόντων*, έκδοσις δευτέρα, εκ της εν Ύδρα Τυπογραφίας 1827.

--, *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από τους Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις, δια να μη δουλωθή εις Χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικών εκδομένος από τον Γ. Πανταζίδην*, εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου 1830.

--, *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από τους Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις, δια να μη δουλωθή εις Χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικών δεύτερος, εκδομένος από τον Γ. Πανταζίδην*, εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου 1831.

Ο Ρωσσαγγλογάλλος, κριτική έκδοση με επιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990.

II. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ελληνόγλωσση

α. Ελληνικές μελέτες

Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη Ελένη, «Εμείς οι Έλληνες αφού εχάσαμε το βασίλειο, εχάσαμεν όλα. Πώς αυτοπροσδιορίζονταν οι υπό ξένη κυριαρχία Έλληνες: η μαρτυρία των κειμένων», στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, (επιμ. Όλγα Κατσιαρδή - Hering, Αναστασία Παπαδιά - Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης), εκδ. Ευρασία, Δεκ. 2018, σ. 247 - 265.

--, «*Κρείττον το σιγάν*»; Συμμόρφωση και αντίδραση στον έλεγχο της ελεύθερης έκφρασης πριν από την Ελληνική Επανάσταση», στο *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844, Πρακτικά Συνεδρίου Λευκωσία, 18- 20 Νοεμβρίου 2015*, (επίμ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη - Sangmeister, Κατερίνα Δέδε, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ειρήνη Παπαδάκη), Αθήνα 2018, σ. 107 - 150.

--, «Οι αντιλήψεις των ξένων για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ο Εραμιστής*, τ. 21/1997, έτος ΛΔ- ΛΕ, Μνήμη Λέανδρου Βρανούση, Αθήνα (1997), σ. 225 - 247.

Αγγέλου Άλκης, *Οι λόγιοι και ο Αγώνας*, Αθήναι 1971.

--, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εκδ. Νεοελληνικά Γράμματα, Νέα Σειρά, Ερμής, Αθήνα 2000.

--, «Υφος και ήθος στον Κοραή. Μια πρώτη προσπέλαση στο θέμα», στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα 1984, σ. 29 - 44.

--, «Ιχνηλατήσεις πολιτικής οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Εραμιστής*, τ. 19, έτος ΚΕ- ΛΑ, Αθήνα (1993), σ. 66 - 101.

--, «Περιηγηταί στην Ελλάδα. Πώς είδε ο Α. Φ. Διδωτός την Ελλάδα των τελευταίων προεπαναστατικών χρόνων στις «Σημειώσεις από ένα ταξίδι στην Ανατολή»», *Ιστορία*, έτος Α΄, τ.χ. 1, (Ιούλιος 1986), σ. 144 - 150.

Άμαντος Ι. Κωνσταντίνος, *Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας κατά τον Μεσαίωνα*, ανατύπωση 2005, εν Αθήναις 1919.

--, *Σχέσεις Ελλήνων & Τούρκων. Από τον ενδέκατο αιώνα μέχρι το 1821*, τ. Α΄, *Οι πόλεμοι των Τούρκων για κατάληψη των ελληνικών χωρών*, (επίμ. έκδοσης, Απόστολος Κ. Άμαντος, Κυριακή Α. Άμαντου), εκδ. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008.

--, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1930.

--, «Ποιήματα και άλλα δημοσιεύματα του Αδαμάντιου Κοραή», *Ελληνικά*, τ. 5, εν Αθήναις (1932), σ. 161 - 188.

--, «Νέα έγγραφα περί του Ρήγα Βελεστινλή», στα *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 2, εν Αθήναις (1927), σ. 305 - 312.

--, «Αδαμάντιος Κοραής», *Ελληνικά*, τ. 6, εν Αθήναις (1933), σ. 7 - 36.

--, «Νέαι μελέται περί του Ρήγα Βελεστινλή», *Αθηνά*, τ. 48, Αθήνησιν (1938), σ. 242 - 249.

--, «Ρήγας Φεραίος», *Νέα Εστία*, τ. 23, τ. χ. 498, έτος ΚΒ, Αθήναι (1948), σ. 396 - 400.

--, «Ο Θούριος του Ρήγα», *Ελληνικά*, τ. 8, εν Αθήναις (1935), σ. 197 - 211.

--, «Ρήγας Βελεστινλής. Νέα βιβλία περί αυτού», *Ελληνικά*, τ. 5, εν Αθήναις (1932), σ. 39 - 60.

Αξελός Λουκάς, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, δεύτερη έκδοση, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2007.

Αποστολόπουλος Γ. Δημήτρης, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989.

Αργυροπούλου Δ. Ρωξάνη, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 82 - 90.

--, «Η απήχηση του Ρουσσώ», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 91 - 115.

--, «Τα στοιχεία ηθικής του Βενιαμίν Λεσβίου και η Ελληνική Νομαρχία», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 143 - 151.

--, «Η Γαλλική Επανάσταση στην ελληνική διανόηση», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 221 - 238.

--, «Νεοελληνική φιλοσοφία. Η επικράτηση των νεωτερικών ιδεών», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000*. τ. 2^{ος}, *Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770 - 1821. Διαφωτισμός - Ιστορία της Παιδείας - Θεσμοί και Δίκαιο*, (επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

--, «Η έννοια της πολιτικής στον νεοελληνικό στοχασμό του φθίνοντα 18^{ου} αιώνα», στο *Φιλοσοφία και Πολιτική*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982, σ. 262 - 265.

Αρώνη- Τσίχλη Καίτη, «Όψεις εξευρωπαϊσμού στη μετεπαναστατική Ελλάδα. Η εκκλησιαστική πολιτική του κράτους στα πλαίσια της νεωτερικότητας», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός (9 - 10 Νοεμβρίου 2001)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2003, σ. 143 - 158.

Ασδραχάς Ι. Σπύρος, *Ιστορικά απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

--, «Για την «Ελληνική Νομαρχία», *Τα Ιστορικά*, τ. 24, τ. χ. 46, (Ιούνιος 2007), σ. 5- 14.

Badenas Pedro, «Τα συμφυλιωτικά ρεύματα Ελλήνων λογίων στην αυλή του Μεγάλου Τούρκου*», στα *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Βερολίνο, 2- 4 Οκτωβρίου 1998, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981*, τ. Β', (επιμ. Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 409 - 419.

Βακαλόπουλος Ε. Απ., *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα, έρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Θεσσαλονίκη 1983.

--, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', *Τουρκοκρατία 1669 - 1812. Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973.

--, *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού (1669- 1812)*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1977.

--, «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 402- 405.

Βαλέτας Γ., *Κοραής. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, τ. Α₁, εκδ. ΔΩΡΙΚΟΣ 1964.

--, *Αδ. Κοραή. Άπαντα*, τ. Α', Έκδοσις Μπίρη- Αδελφοί Βλασσή, Αθήνα 1969.

--, *Αδ. Κοραή. Άπαντα*, τ. Β', Έκδοσις Μπίρη- Αδελφοί Βλασσή, Αθήνα 1970.

--, *Ανωνύμου του Έλληνο, Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας. Φιλολογική απομνημείωση, κείμενο- σχόλια- εισαγωγή Γ. Βαλέτας, έκδοση 4^η*, εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982.

Βέης Α. Νίκος, «Έρευνες και στοχασμοί γύρω στην «Ελληνική Νομαρχία» και τον συγγραφέα της», στο *Ανωνύμου του Έλληνο, Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί*

ελευθερίας. Φιλολογική απομνημείωση, κείμενο- σχόλια- εισαγωγή Γ. Βαλέτας, έκδοση 4^η, εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982, σ. 8*- 41*.

--, «Γεωργίου Λασσάνη αφιέρωμα εις τον Ρήγαν Βελεστινλήν- Φεραίων και τους με τ' αυτού θανόντας», *Νέα Εστία*, τ. 25, τ. χ. 290, έτος Γ, Αθήναι (1939), σ. 86 - 96.

Βερέμης Θάνας- Κολιόπουλος Γιάννης, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, έκδοση 3^η, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006.

Βλάχος Κ. Γ., «Η ελληνική ιδέα στον πολιτικό σχεδιασμό του Αδαμαντίου Κοραή και του Ρήγα Φεραίου», στα *Υπέρεια, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φέραι- Βελεστίνο- Ρήγας» Βελεστίνο, 2 - 4 Οκτωβρίου 1992*, Μέρος Β', Ρήγας, (επίμ. Δημ. Καραμπερόπουλος- Ευαγ. Κακαβογιάννης), Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών- Βελεστίνο- Ρήγα», Αθήνα 1994, σ. 535- 543.

Βρανούσης Ι. Λ., *Ρήγας Βελεστινλής 1757 - 1798*, έκδοσις δευτέρα- επηυξημένη, Αθήναι 1963, ανατύπωσις 1966.

--, *Ρήγας. Έρευνα, Συναγωγή και Μελέτη*, στη σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη Ν. 10», εκδ. «Αετός Α. Ε.», Αθήνα 1957.

--, *Ο «Πατριωτικός Ύμνος» του Ρήγα και η ελληνική «Καρμανιόλα»*, Αθήνα 1960.

--, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 433 - 451.

--, «Φαναριώτικα εγχειρίδια πολιτειολογίας και πολιτικής», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου*, 10, (1960), σ. 241 - 255.

--, «Ρήγας ή κατά ψευδοφιλελλήνων», στο *Οι Πρόδρομοι*, (επιμ. Λ. Ι. Βρανούση), στη σειρά Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», αρ. 11, Εκδοτικός Οίκος Ιωάννου Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1955, σ. 191 - 200.

Γεδεών Ι. Μανουήλ, *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ιη' και ιθ' αιώνα*, εκδ. φροντίδα, Άλκης Αγγέλου- Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1976.

Γιακωβάκη Νάσια, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000. Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770 - 1821. Διαφωτισμός- Ιστορία της Παιδείας - θεσμοί και Δίκαιο*, (επίμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 2^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 55 - 74.

Γκάρτζιου Όλγα, «Το μονόφυλλο του Ρήγα του 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου», *Μνήμων*, τ. 8, Αθήνα (1980 - 1982), σ. 130 -149.

Γκίνης Σ. Δημήτρης, *Τα ανώνυμα έργα του Κοραή. Βιβλιογραφικό δοκίμιο. Με ένα ανέκδοτο κείμενό του: «Εφημερίς του κάτω κόσμου»*, Αθήνα 1948.

--, «Το χειρόγραφο της αυτοβιογραφίας του Κοραή», *Ελληνικά*, τ. 12, εν Θεσσαλονίκη (1952 - 1953), σ. 146 - 147.

Γούδας Ν. Αναστάσιος, *Βίοι Παράλληλοι. Των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. Β', τύποις Χ. Ν. Φιλαδέλφειας, εν Αθήναις 1870.

Γρηγοριάδης Φοίβος, «Από την εποχή των ανθενωτικών έως τους Τουρκορθοδόξους», *Ιστορία*, έτος Γ', τ. χ. 25, (Ιούλιος 1970), σ. 12 - 21.

Δασκαλάκης Β. Απ., *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως δάσκαλος του Γένους*, εκδ. Ευτ. Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1977.

--, *Ρήγα Βελεστινλή επαναστατικά σχέδια και μαρτυρικό τέλος*, εκδ. Ευτ. Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1979.

--, *Οι Έλληνες λόγιοι επί Τουρκοκρατίας και η συμβολή των εις την απελευθέρωσιν*, Μέρος Β', *Από του Αδ. Κοραή μέχρι του 1821 (Οι διδάσκαλοι του Γένους)*, Αθήναι 1958.

--, *Τα αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Εκδοτικός Οίκος «Αγών», εν Παρισίοις 1927.

--, *Τα εθνεγερτικά τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1977.

--, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήναι 1964.

--, *Το πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1976.

--, «Τα Επαναστατικά έργα του Ρήγα», *ΕΕΦΣΠΑ*, τ. ΙΔ, εν Αθήναις (1963- 1964), σ. 79-189.

--, «Βέβαια και πιθανά επιγράμματα του Αδαμαντίου Κοραή», *Παρνασσός*, τ. Η, (Ιανουάρ.- Μαρτ. 1966), σ. 5 - 16.

--, «Το Πολίτευμα της Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα Βελεστινλή», *ΕΕΦΣΠΑ*, τ. ΙΓ, εν Αθήναις (1962 - 1963), σ. 9 - 111.

--, «Η Επανάσταση και η Ευρώπη», *Ιστορία*, έτος Γ, τ. χ. 34, (Απρ. 1971), σ. 58 - 69.

--, «Ο Θούριος του Ρήγα εις το αρχαιότερον σωζόμενον χειρόγραφον», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, τ. 16, εν Αθήναις (1962), σ. 370 - 383.

Δασκαλάκης Γ. Δ., «Το πολιτικό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών πρότυπο για το οριστικό πολίτευμα της Ελλάδας. Γνώμες και συστάσεις του Αδαμαντίου Κοραή», *Νέα Εστία*, τ. 114, τ. χ. 1355, (Ιουλ. - Δεκ. 1983), σ. 136 - 151.

Δημαράς Θ. Κ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, έκδοση 5^η, εκδ. Νεοελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1989.

--, *Το πολιτικό θέμα στον Κοραή. Με αποσπάσματα των «Πολιτικών Παραινέσεων»*, Αθήνα 1963.

--, *Δοκίμια*, Αθήνα 1974.

--, *Ο Κοραής και η εποχή του*, στη σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη Αρ. 9», Εκδοτικός Οίκος Ιωάννου Ν. Ζαχαρόπουλου, Athens 1958.

--, *Ο φιλελευθερισμός του Δ. Καταρτζή. Με αποσπάσματα από το ανέκδοτο «Γνώθι σαυτόν»*, Αθήνα 1964.

--, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 328 - 359.

--, «Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του Ρωσσαγγλογάλλου», *Ο Εραμιστής*, τ. 13, έτος Γ, Φεβρ. Αθήνα (1961), σ. 1 - 11.

--, «Η ελεύθερη σκέψη. Κοραής. Εισήγηση και εκλογή κειμένων από τον Κ. Θ. Δημαρά», *Εποχές*, 6, (Οκτ. 1963), σ. 79 - 96.

--, *Αδαμαντίου Κοραή. Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, (Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά), τ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984.

--, *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, κριτική έκδοση με επιλεγόμενα, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990.

Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821- 1828*, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

Διζικιρίδης Γιώργος, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το ευρωπαϊκό πνεύμα 1750-1821. Αισθητική και ιδεολογία των λογίων της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Φιλippότη, Αθήνα 1984.

Δρούλια Λουκία, «Ελληνική αυτοσυνειδησία. Μια πορεία γεμάτη λέξεις και σημασίες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000. Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770 - 1821. Διαφωτισμός - Ιστορία της Παιδείας - Θεσμοί και Δίκαιο*, (επίμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 2^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 39 - 54.

--, «Τα πολιτικά φυλλάδια του Κοραή», στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, στη σκέψη και το έργο του Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε. Αθήνα 1984, σ. 216 - 236.

Έξαρχος Γιώργης, *Ρήγας Βελεστινλής. Ανέκδοτα έγγραφα- Νέα στοιχεία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998.

Ενεπεκίδης Κ. Πολυχρόνης, *Ρήγας- Υψηλάντης- Καποδίστριας. Έρευναι εις τα αρχεία της Αυστρίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Γαλλίας και Ελλάδος*, Athen 1965.

Ζωγράφος Αν., «Η παράσταση του «Τούρκου» στους ιστορικούς της Άλωσης, σημειωτική περιήγηση», *Τα Ιστορικά*, τ. 8, τχ. 14 - 15, (Ιουν - Δεκ. 1991), σ. 17 - 44.

Ζωΐδης Ι. Γιώργης, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο μεγάλος επαναστάτης δημοκράτης 1757 - 1798*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις 1957.

Ζώτος Α. Δημ., *Η δικαιοσύνη εις το κράτος του Αλή Πασά*, Αθήνα 1938.

Ηλιού Φίλιππος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000. Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770 - 1821*.

Διαφωτισμός - Ιστορία της Παιδείας - Θεσμοί και Δίκαιο, τ. 2^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 9 - 26.

--, «Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα», στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα 1984, σ. 143 - 207.

--, *Άσμα Πολεμιστήριον. Ανώνυμο έργο του Κοραή. Παρουσιασμένο από τον Φίλιππο Ηλιού*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1982.

--, «Στην τροχιά των Ιδεολόγων Κοραή- Δαυνου- Φουρναράκης», *Χιακά Χρονικά*, τ. Ι, Αθήναι (1978), σ. 36 - 68.

--, «Η πατριαρχική καταδίκη του Ρήγα», *Τα Ιστορικά*, τ. 14, τχ. 27, (Δεκ. 1997), σ. 297 - 302.

--, «Η πατριαρχική καταδίκη του Ρήγα», *Αντί*, έτος 25^ο, τ. χ. 652, (1998), σ. 18 - 21.

Ηρακλείδης Αλέξης, *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών κίνδυνος»*. *Αδιέξοδα και διέξοδοι*, εκδ. Πόλις 2001.

Θεοδωρόπουλος Β., *Οι Τούρκοι και Εμείς*, εκδ. Φυτράκης/Ο Τύπος Α.Ε., Αθήνα 1988.

Θεοχαράτος Χρ., *Ρήγας Φεραίος. Το έργο του (Διαλεκτική παρουσίαση)*, τ. Β', Αθήναι 1971.

Θερειανός Δ., *Αδαμάντιος Κοραής*, τ. 3^{ος}, τύποις Αυστροουγγρικού Λόυδ, εν Τεργέστη 1890.

Καραγεωργός Στ. Βασίλειος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η Ευρώπη*, Αθήνα 1984.

Καραμπελιάς Γιώργος, «Το μανιφέστο της Επανάστασης ή ο «Ανώνυμος», στο *νέος Ερμής ο Λόγιος για έναν νέο Διαφωτισμό*, (επιμ. Νικόλας Δημητριάδης, έτος 2^ο, τχ. 4^ο, (Ιανουάριος - Απρίλιος 2012), Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2012, σ. 83 - 103.

Καραμπερόπουλος Απ. Δημήτριος, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, έκδοση Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα-Βελεστίνο 1997.

--, *Ρήγα Βελεστινλή. Τα Επαναστατικά*, (επιμ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος), 5^η έκδοση, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνο - Ρήγα», Αθήνα 2005.

--, *Ρήγας και Ορθόδοξη πίστη*, 2^η έκδοση, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα 2008.

--, *Μηνύματα και διδάγματα του Ρήγα Βελεστινλή μέσα από τα έργα του*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα 2014.

--, *Η «Χάρτα» του Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα 1998.

Κατσιαρδή- Hering Όλγα, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη(περ. 1530 - 1821). Μία απόπειρα τυπολογίας», στο *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 575 - 618.

--, «Ο Ρήγας Φεραίος. Νέα στοιχεία από τα αρχεία της Τεργέστης», *Μνήμων*, τ. 7, (1979), σ. 150 - 174.

Κισκηρά Π. Νίτσα, *Ο «Ανώνυμος» συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1979.

Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μετάφραση Στέλλα Νικολούδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

--, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Διάττων 1990.

--, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, εκδ. «Βουλή των Ελλήνων», Αθήνα 1998.

--, *Ρήγα Βελεστινλή. Άπαντα τα σωζόμενα. Νέα Πολιτική Διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, (εισαγωγή- επιμέλεια- σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης), τ. 5^{ος}, Αθήνα 2000.

--, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο οραματιστής της «Ελληνικής Δημοκρατίας»*, στη σειρά Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας, εκδ. «ΤΑ ΝΕΑ», Αθήνα 2009.

--, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή. Πρόταση ερμηνείας», στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983*, Κέντρο Νεοελληνικών Σπουδών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1984, σ. 102 - 112.

--, «Η πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000. ΗΗ Οθωμανική κυριαρχία, 1770 - 1821. Διαφωτισμός- Ιστορία της Παιδείας - Θεσμοί και Δίκαιο*, (επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 27 - 38.

--, *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία. Από την πολιτική σκέψη στην πολιτική πράξη*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1992.

--, «Πολιτικός ουμανισμός και Διαφωτισμός: συμβολή στη διερεύνηση της ιδεολογικής λειτουργίας της πολιτικής θεωρίας του Montesquieu», στο *Φιλοσοφία και Πολιτική*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982, σ. 291 - 302.

Κιτσίκης Δημήτρης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280 - 1924*, Αθήνα 1988.

Κονταράτος Σάββας, «Οι αντιευρωπαϊκές τάσεις στην κατασκευή της νεοελληνικής ταυτότητας: σημειώσεις για την κριτική θεώρηση ενός ιστορικού φαινομένου», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός, (9 - 10 Νοεμβρίου 2001)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2003, σ. 15 - 33.

Κοντογιώργης Γιώργος, *Η «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 2008.

Κοραής Αδαμάντιος, *Αλληλογραφία*, τ. 4^{ος}, 1817 - 1822, (επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Άλκης Αγγέλου, Αικατερίνη Κουμαριανού, Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος), Αθήνα 1982.

Κορδάτος Κ. Ι., *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, τ. Α', Αθήναι 1925.

--, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1989.

--, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήναι 1931.

--, *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1974.

--, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. Α', Επικαιρότητα, Αθήνα 1983.

Κουμάκη Γεωργίου, «Ντετερμινισμός και ιστορία στον Ανώνυμο της «Ελληνικής Νομαρχίας», *Παρνασσός*, τ. 23, εν Αθήναις (1981), σ. 414 - 421.

Κουμαριανού Αικατερίνη, «Προεπαναστατικός Τύπος. Η ώρα των εφημερίδων και των περιοδικών 1784 - 1821», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000. Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770 - 1821. Διαφωτισμός - Ιστορία της Παιδείας - Θεσμοί και Δίκαιο*, (επίμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 2^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 101 - 124.

--, «Ο Κοραής και η «*Societe des observateurs de l' homme*», στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, 29 και 30 Απριλίου 1983, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1984, σ. 113 - 142.

Κουρνούτος Π. Γ., «Αδαμάντιος Κοραής 1748 - 1833», *Νέα Εστία*, τ. 114, τχ. 1355, (Ιουλ. - Δεκ. 1983), σ. 2 - 15.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700 - 1821)*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1988.

Κυριακάκης Γιάννης - Μιχαηλίδου Μάρθα, «Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική», στο *Ετερότητες. Η προσέγγιση του Άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*, (επιμ. Γιάννης Κυριακάκης-Μάρθα Μιχαηλίδου), εκδ. Μεταίχμιο, 2005. σ. 9 - 25.

Κύρκος Βασίλειος, «Ο χώρος και τα όρια ανθρωπογνωσίας στην «Ελληνική Νομαρχία» Ανωνύμου του Έλληνας», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Ήπειρος Κοινωνία- Οικονομία 15^{ος} - 20^{ος} αι., Γιάννινα 4 - 7 Σεπτεμβρίου 1987*, Γιάννινα 1987, σ. 73 - 83.

Κυριαζόπουλου Σπ., «Διανόηση και αντίδραση του 1821», *ΕΕΦΣΠΙ (Δωδώνη)*, τ. 9, Ιωάννινα (1980), σ. 261 - 284.

Λαδάς Γ. Γεώργιος, *Βιβλιογραφικά έρευναι αναφερόμεναι εις τα έργα του Αδαμαντίου Κοραή*, Αθήναι 1934.

Λάϊος Γεώργιος, *Ο ελληνικός Τύπος της Βιέννης. Από του 1784 μέχρι του 1821*, Αθήναι 1961.

--, «Οι αδελφοί Πουλίου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα (Ανέκδοτα έγγραφα από τα Αρχεία της Βιέννης)», *ΔΙΕΕΕ*, τ. 12, (1957 - 1958), εν Αθήναις (1958), σ. 202 - 270.

--, «Οι Χάρτες του Ρήγα», *ΔΙΕΕΕ*, τ. 14, εν Αθήναις (1960), σ. 231 - 312.

Λάμπρος Π. Σπυρίδων, *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα. Μετά εικόνων και πανομοιοτύπων*, εν Αθήναις 1892.

--, *Λόγοι και αναμνήσεις εκ του Βορρά*, εν Αθήναις 1909.

Λάμπας Κώστας, «Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770 - 1821», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000. Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770 - 1821. Διαφωτισμός - Ιστορία της Παιδείας - Θεσμοί και Δίκαιο*, (επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 2^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 75 - 100.

Λέκκας Παντελής, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τχ. 11, (Δεκ. 1989), σ. 313 -337.

Λεοντσίνης Ν. Γεώργιος, «Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας. Διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του Ρήγα», στα *Υπέρεια, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φέραι – Βελεστίνο - Ρήγας» Βελεστίνο, 30- 31 Μαΐου- 1 Ιουνίου 1986*, (επιμ. Παν. Καμηλάκης & Αικ. Πολυμέρου- Καμηλάκη), Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών- Βελεστίνο- Ρήγα», Αθήνα 1990, σ. 519- 532.

--, «Οι ιδεολογικές συνιστώσες στο συγγραφικό έργο του Ρήγα», στα *Υπέρεια, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φέραι – Βελεστίνο - Ρήγας» Βελεστίνο, 2- 4 Οκτωβρίου 1992*, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος- Ευαγ. Κακαβογιάννης), Μέρος Β΄, Ρήγας, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών – Βελεστίνο - Ρήγα», Αθήνα 1994, σ. 611 - 624.

Μαγιάκος Στυλ. Παναγιώτης, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο Θεσσαλός 1757 - 1798*, Αθήναι 1935.

Μάνεσης Αριστόβουλου, «Το πολίτευμα του Ρήγα. Ένα ανέφικτο διαβαλκανικό ελληνικό κράτος», *Αντί*, έτος 25^ο, τχ. 652 (1998), σ. 22 - 25.

Μαντουβάλου Μαρία, *Αδαμάντιος Κοραΐς. Ο συγγραφέας της «Ελληνικής Νομαρχίας»*. Φιλολογικές πηγές και Ιδεολογική υποδομή του Νεότερου Ελληνισμού, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1995.

--, «Ο συγγραφέας της «Ελληνικής Νομαρχίας», στα *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 53, έτος 1978, εν Αθήναις (1979), σ. 248 -253.

Μαρδάς Γεώργιος, «Η δυναμική του έργου του Ρήγα Βελεστινλή στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού διαφωτισμού από άποψη κοινωνιολογική, δικαίου και κοινωνικής πολιτικής», στα *Υπέρεια, Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φέραι – Βελεστίνο - Ρήγας» Βελεστίνο, 2 - 5 Οκτωβρίου 1997*, (επιμ. Δ. Καραμπερόπουλος),

Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών – Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα 2002, σ. 797 - 812.

Ματάλας Παρασκευάς, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», στα *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Βερολίνο, 2 - 4 Οκτωβρίου 1998, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453- 1981*, (επιμ. Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου) τ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 481 - 493.

Μαυρογιάννης Δοινύσης, «Δίκαιο και Επανάσταση στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή: Κοινωνιολογική προσέγγιση των πολιτικών επιλογών του επαναστατικού δόγματος και του νομοθετικού πλαισίου για την παλιγγενεσία και τη συγκρότηση της Πρώτης Νεοελληνικής Δημοκρατίας*», στα *Υπέρεια, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φέραι – Βελεστίνου - Ρήγας» Βελεστίνου, 2 - 5 Οκτωβρίου 1997*, (επιμ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος), Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών- Βελεστίνου- Ρήγα», Αθήνα 2002, σ. 814 - 844.

Μελάς Σπύρος, *Δάσκαλοι του Γένους. Πνευματικές μορφές*, εκδ. Μπίρης, Αθήνα 1972.

Μεταλληνός Δ. Γεώργιος, *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1988.

Μήλλας Ηρακλής, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, δεύτερη έκδοση, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.

Μιχαλόπουλος Φάνης, *Οι μεγάλοι μας αναγεννηταί... Ρήγας ο Βελεστινλής (1757 - 1798)*, Αθήνα 1930.

--, *Τα Γιάννενα κι η νεοελληνική αναγέννηση (1648 - 1820)*, Αθήνα 1930.

Νικολάου Β. Γεώργιος, «Εμείς» και οι «Άλλοι»: η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας (18^{ου}- πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.)», στα *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Βερολίνο, 2 - 4 Οκτωβρίου 1998, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981*, (επιμ. Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου), τ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 421 - 437.

--, «Η πραγματεία του Ευγένιου Βούλγαρη *Στοχασμοί εις τους παρόντας κρίσιμους καιρούς του κράτους του Οθωμανικού*: Ιστορική συγκυρία συγγραφής και πολιτική στόχευση», *Ανάπτυπο από τα Πρακτικά του Β' Πανεπιστημιακού Συνεδρίου, Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18^ο αι. και η παρουσία του Ευγένιου Βούλγαρη* (επίμ. Κων/νος Θ. Πέτσιος), Ιωάννινα 2018, σ. 167 - 181.

Νούτσος Χρ. Παναγιώτης, *Ελληνική Νομαρχία. Συμβολή στην έρευνα των πηγών της*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα - Γιάννινα 1982.

--, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Προς τη συγκρότηση μορφών «Γνωσιοανθρωπολογίας», *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*

Βερολίνο, 2 - 4 Οκτωβρίου 1998, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453- 1981*, (επιμ. Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανή Λαζαρίδου), τ. Β΄, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 371 - 380.

--, «Από τη «φυσική» ζωή στην «πολιτική κοινωνία»: θέσεις της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Κοραή», στα *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»*, (Χίος, 11 - 15 Μαΐου 1983), τ. Α΄, Αθήνα 1984, σ. 207 - 213.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεότερη Ελλάδα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τχ. 10, (Ιούνιος 1989), σ. 3 - 12.

--, «Ένα σχόλιο στον Ρωσσαγγλογάλλο», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1994, σ. 79 - 85.

Πανταζόπουλος Ι. Νικόλαος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, β΄ έκδοση, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών – Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα 1998.

--, «Η πολιτική θεωρία και το Σύνταγμα του Ρήγα Φεραίου», *Σύναξη*, τχ. 40, (Οκτ.- Δεκ. 1991), σ. 51 - 63.

--, «Οι ανθρώπινες ελευθερίες στο προεπαναστατικό κοινοτικό καθεστώς και ο Γαλλικός Διαφωτισμός», *Ευθύνη*, τ. χ. 204, (Δεκ. 1988), σ. 643 - 649.

Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, *Ρωσσαγγλογάλλος. Οι δυνάστες του ελληνικού λαού στην προεπαναστατική Ελλάδα. Μεγάλες Δυνάμεις – Ιερατείο – Φαναριώτες - Κοτζαμπάσηδες*, εκδ. Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1981.

Παπακώστας Ν. Άγγελος, «*Ελληνική Νομαρχία** [Γνωστές και άγνωστες μαρτυρίες για τον ανώνυμο συγγραφέα της]», *Νέα Εστία*, τ. 25, τχ. 522, έτος ΚΓ, Αθήναι (1949), σ. 409 - 412.

--, «*Ελληνική Νομαρχία** [Γνωστές και άγνωστες μαρτυρίες για τον ανώνυμο συγγραφέα της]», *Νέα Εστία*, τ. 25, τχ. 523, έτος ΚΓ, Αθήναι (1949), σ. 503 - 508.

Παπαχρίστος Α. Κώστας, *Ποιος έγραψε την «Ελληνική Νομαρχία»*, Αθήνα 1987.

--, «Περί της «*Ελληνικής Νομαρχίας*» και του συγγραφέως αυτής», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 19, έτος 1994, εν Αθήναις (1948), σ. 300 - 307.

Πατρινέλης Γ. Χρήστος, «Ο Γεώργιος Καλαράς και η «*Ελληνική Νομαρχία*»», *Ο Εραμιστής*, τ. 21, έτος ΛΔ- ΛΕ, Αθήνα (1997), σ. 201 - 215.

Περραιβός Χριστόφορος, *Σύντομος βιογραφία του Ρήγα Φεραίου*, (επιμέλεια, σημειώσεις, βιβλιογραφία Αποστόλου Α. Χαρίση), 2^η έκδοση, εκδ. Απ. Α. Χαρίσης, Αθήνα 1971.

Πεσμαζόγλου Στέφανος, *Ευρώπη - Τουρκία. Αντανακλάσεις και διαθλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων*, βιβλίο πρώτο, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

--, «Η ευρωπαϊκή μήτρα της νεοελληνικής απόρριψης «*του Τούρκου*»», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, (9 - 10 Νοεμβρίου 2001),

Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2003, σ. 187 - 196.

Πιζάνιας Πέτρος, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750 – 1832», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκός γεγονός*, (επιμέλεια - εισαγωγή Π. Πιζάνιας), 3^η έκδοση, εκδ. Κέδρος, σ. 13 - 77.

Σαθάς Ν. Κων/νος, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς 1453 - 1821*, Αθήνα 1962.

--, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. Γ, Αθήνα 1868.

Σακελλαρίου Β. Μιχαήλ, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τ. Α', εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2011.

Σβορώνος Γ. Νίκος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.

Σιγουρός Μαρίνος, «Ο Ανώνυμος Έλληνας. Χαρακτηρισμός Μαρίνου Σιγουρού», στο *Ανωνύμου του Έλληνος Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας. Φιλολογική απομνημείωση*, (Κείμενο – Σχόλια - Εισαγωγή Γ. Βαλέτας), 4^η έκδοση, εκδ. αποσπερίτης, Αθήνα 1982, σ. 1 - 7.

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700 - 1800. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά.*, τ. Β', Αθήνα 1973.

Σολωμού – Προκοπίου Αλίκη κ. α., *Ρήγας Βελεστινλής. Έκθεση αφιερωμένη στα 200 χρόνια από το θάνατό του*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1998.

Σούτζος Σ. Δημήτριος, «Η πολιτική της Ευρώπης έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Ιστορία*, έτος Ζ, τχ. 82, (Απρ. 1975), σ. 74 - 82.

--, «Οι Φαναριώτες και η βυζαντινή παράδοσις», *Ιστορία*, έτος ΙΘ, τχ. 104, (Φεβρ. 1977), σ. 10 - 15.

--, «Έλληνες και Ρώσοι σε κοινούς αγώνες εναντίον των Τούρκων. Όταν οι τσάροι ήσαν πολέμιοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Ιστορία*, έτος ΙΘ, τχ. 102, (Δεκ. 1976), σ. 28 - 34.

Σπέντζας Π. Σάββας, «Προσέγγιση στην οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική σκέψη του Εθνομάρτυρα Ρήγα Φεραίου- Βελεστινλή.», στο *Υπέρεια, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φέροι – Βελεστίνιο - Ρήγας» Βελεστίνιο, 2- 4 Οκτωβρίου 1992*, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος - Ευαγ. Κακαβογιάννης), τ. 2^{ος}, Μέρος Β', Ρήγας, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών – Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα 1994, σ. 691 - 707.

Στάθης Σ. Ε., *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1996.

Σταματόπουλος Δημήτρης, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και ηγεμονία στο ορθόδοξο μιλλέτ: κριτικές παρατηρήσεις στην παράφραση του *Εγκωμίου του Φιλοσόφου* του Δημητράκη Καταρτζή από το Νικόλαο Λογάδη», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του*

1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός, (επιμέλεια- εισαγωγή Πέτρος Πιζάνιας), 3η έκδοση, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 200 - 220.

Σταυρίδη - Πατρικίου Ρένα, «Ο φόβος της Δύσης», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός, (9 - 10 Νοεμβρίου 2001)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2003, σ. 131 - 139.

Σταυρόπουλος Θεόδωρος, «Η άμεση Δημοκρατία στο πολίτευμα και στην πολιτική του Ρήγα Φεραίου», στο *Υπέρεια, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φέροι - Βελεστίνο - Ρήγας» Βελεστίνο, 2 - 4 Οκτωβρίου 1992*, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος - Ευαγ. Κακαβογιάννης), τ. 2^{ος}, Μέρος Β΄, Ρήγας, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνο - Ρήγας», Αθήνα 1994, σ. 709 - 717.

Σφοίνη Αλεξάνδρα, «Αληθείς Έλληνες - ανάξιοι του ελληνικού ονόματος: Οι ταυτότητες των Ελλήνων στην Επανάσταση του 1821», στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, (επιμ. Όλγα Κατσιαρδή - Hering, Αναστασία Παπαδιά- Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης), εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 515 - 530.

Σφυρόερας Βαγγέλης, «Οι Φαναριώτες. Θεσμικοί ρόλοι μιας χριστιανικής ηγετικής ομάδας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000. Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770 - 1821. Διαφωτισμός - Ιστορία της Παιδείας - Θεσμοί και Δίκαιο*, (επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 2^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 297 - 308.

Σωτηρόπουλος Π. Δ., «Ελληνική Νομαρχία: ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού. Η γέννηση της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης στις απαρχές 19ου αιώνα», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, (Επιμέλεια-εισαγωγή Πέτρος Πιζάνιας), 3^η έκδοση, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 104 - 118.

Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Οριενταλισμός και πολιτικές της ανθρωπολογίας στη Μέση Ανατολή», στο *Οριενταλισμός στα όρια. Από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, (επιμ. Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Δημήτρης Σταματόπουλος), εκδ. Κριτική, Αθήνα 2008, σ. 267 - 309.

Τωμαδάκης Β. Νικόλαος, «Κλασικισμός, Διαφωτισμός και Αδαμάντιος Κοραΐς. (Διαπιστώσεις και προβλήματα), *Μνημοσύνη*, τ. 6, εν Αθήναις (1976 - 1977), σ. 94 - 116.

--, «Η Ηπειροθεσσαλία και δη τα Ιωάννινα εις την *Ελληνικήν Νομαρχίαν Ανωνύμου του Έλληνο* (1806)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα (1985), σ. 5 - 14.

Χασιώτης Κ. Ιωάννης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001.

--, «Αναζητώντας εσωτερικές και εξωτερικές μαρτυρίες για τον εθνικό προσδιορισμό των Ελλήνων κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία», στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, (επιμ. Όλγα Κατσιαρδή - Hering, Αναστασία Παπαδιά - Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης), εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 299 - 316.

Χατζηδήμος Αθανάσιος, «Το «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι» του Α. Κοραή και οι δύο πρώτες εκδόσεις του», *Ο Εραμιστής*, έτος Γ, Φεβρ., τχ. 13, Αθήνα (1965), σ. 89 - 96.

Χιώτης Ν. Παναγιώτης, *Η παράδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Α. Κοραή και του Ε. Παπανούτσου*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 1998.

Χοτζάκογλου Γ. Χαράλαμπος, *Ρήγας Φεραίος, Βιέννη και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1998.

Φασουλάκης Στέργιος, «Κοραής και νομοθεσία», *Χιακά Χρονικά*, τ. ΙΕ' (1983), σ. 7-9.

Φορόπουλος Λυκ. Νικόλαος, «Ρήγας Βελεστινλής, ο οραματιστής Εθνεργέτης. Ειδήσεις και πληροφορίες από εκδεδομένες πηγές», στο *Υπέρεια, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φέροι – Βελεστίνο - Ρήγας» Βελεστίνο, 2 - 5 Οκτωβρίου 1997*, (επιμ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος), τ. Γ', Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών – Βελεστίνο - Ρήγα», Αθήνα 2002, σ. 987 - 997.

Φλάισερ Χάγκεν, «Οι Έλληνες απέναντι στους «Άλλους»: εθνικά στερεότυπα και λεξικογραφικές ερμηνείες ταυτότητας», στο *τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 371 - 398.

Φραγκίσκος Ν. Εμμ., *Αδαμάντιος Κοραής*, στη σειρά ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας, (επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), εκδ. «ΤΑ ΝΕΑ», Αθήνα 2010.

Φράγκος Π. Χρήστος, «Η συμβολή του Αθανάσιου Ψαλίδα στη δημιουργία επαναστατικού πνεύματος στην Ήπειρο. (Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και η «Ελληνική Νομαρχία)», *ΕΕΦΣΠΙ*, (Δωδώνη), τ. 1, Ιωάννινα (1972), σ. 86 - 108.

Ψημμένος Κ. Νίκος, *Για τον Ρήγα. Δοκίμια*, εκδ. «Δώτιον», Ιωάννινα 2011.

β. Μεταφρασμένες στα ελληνικά

Anderson B., *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Αρετόφ Νικαλάι, «Οριενταλισμός, Οξιενταλισμός και η εικόνα του Άλλου σε Βαλκανικό πλαίσιο», στο *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 247 - 258.

Israel Jonathan, *Η Ευρώπη και ο ριζοσπαστικός Διαφωτισμός. Μια τυπολογία των διανοητικών και πολιτισμικών πηγών της νεωτερικότητας*, μτφρ., Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2005.

Καμαριανού Νέστορος, *Ρήγας Βελεστινλής. Συμπληρώσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του*, εισαγωγή- μετάφραση- σχόλια Αθαν. Ε. Καραθανάσης, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών- Βελεστίνο- Ρήγα, Αθήνα 1999.

Kedourie Elie, *Ο Εθνικισμός*, μτφρ., Σπ. Μαρκέτος, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1999.

Λεγράνδ Αιμίλιος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, μτφρ., Σπ. Π. Λάμπρος, Αθήνησιν 1981.

Νικολαΐδης Δημήτριος, *Από τη μία Ελλάδα στην άλλη. Αναπαράσταση των νέο-Ελλήνων από τη Γαλλία της Επανάστασης*, μτφρ. Γιάννη Καυκιά, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Οζκιρμιλί Ουμούτ - Σοφός Α. Σπύρος, *Το βάσανο της ιστορίας. Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2008.

Petropoulos A. John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833- 1843)*, τ. Α', β' έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.

Said D. Edward, *Οριενταλισμός*, μτφρ., Φώτης Τερζάκης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Virtosu Emil, «Νέα για τον Ρήγα Βελεστινλή προδρόμου της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», στο *Ρήγας Βελεστινλής. Ανέκδοτα έγγραφα - Νέα στοιχεία*, μτφρ., Γιώργης Ξεάρχος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998, σ. 213- 237.

Woodhouse M. C., *Ρήγας Βελεστινλής. Ο πρωτομάρτυρας της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ., Νίκος Νικολούδης, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997.

2. Ξενόγλωσση

Bombaire Jacques, «Coary citoyen de Paris», στο *Διήμερο Κοραή, 29 και 20 Απριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1884, σ. 208 -215.

Eldem Edhem, «Greece and the Greeks in Ottoman history and Turkish historiography», *Historial Review/ La Revue Historique*, vol 11 (2005), p. 27 - 40.

Franghiscos N. Emmanuel, «A survey of studies on Adamantios Korais during the nineteenth century», *Historial Review/ La Revue Historique*, vol 11 (2005), p. 93 - 128.

Herd de Katja, «Greeks about Turks in the Age of Enlightenment: from Illumination to Denigration», *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Βερολίνο, 2 - 4 Οκτωβρίου 1998, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981*, (επιμ. Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου), τ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 381 - 391.

Solnon Jean- Francois, *Le turban et la Stambouline. L' Empire ottoman et l' Europe, XIVe- XXe siècle, affrontement et fascination reciproques*, PERRIN, Paris 2009.

Woodhouse M. C., «Adamantios Korais and the Revolution», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος», (Χίος, 11- 15 Μαΐου 1983)*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 215 - 222.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ό Ρήγας και ό Κοραΐς σηκώνουν την Έλλάδα
(Λιθογραφία τοῦ 19ου αιώνα)

Χαλκογραφία από τὸ Σάλπισμα Πολεμιστήριον τοῦ Κοραΐ (1801)

Κόσμος, Ἄγγελος, καὶ Γάμος.

Κάμοντες τὰν περιήνοι τῆς
Ε.Μαδος, καὶ βλάστοντες τὴν ἀδελ-
φίαν καὶ κατασπασσὶν ἠρώματα καὶ κατασχά-
ειν ἱερατικοὶ φιλέλληνα διὰ τὰ μὲν ἴσθμι-
νὴν κίβητα, μετ' αὐτοῖς αὖ μνησσομένης,
εἶτα εἰς Βλαχμασίαν, ἐξῆλα εἰς ἱ.π.
Ἰσοκρίτου ἠγαπητοῦ, καὶ εἰς ἱ.π.
τῶνα.

- „ Ἐπεὶ μὲν ὡς φιλέλληνα πῶς φέρει τὸν σου λα-
βίαν
καὶ τὸν ἀκαταπόνητον τὸν ἱ.π.μ.ν. τῶνα τῶνα.
- „ Πῶς καὶ ἱ.π.μ.ν. καὶ ἱ.π.μ.ν. καὶ ἱ.π.μ.ν. καὶ ἱ.π.μ.ν.
Παῖδες Πατρίων, γυμνασίων καὶ πύλων φέρειαι.
- „ Δὲν γοῦν εἶσι ἀκαταπόνητοι εἰς τὸν ἱ.π.μ.ν.
τῶν ἱ.π.μ.ν. καὶ σοφῶν, καὶ τῶν ἱ.π.μ.ν.
- „ Καὶ τῶν εἰρησίων ἀκαταπόνητοι γιὰ τὸν ἱ.π.μ.ν.
καὶ ἱ.π.μ.ν. ἱ.π.μ.ν. καὶ ἱ.π.μ.ν. τῶνα τῶνα.

Χειρόγραφο Hobhouse

Πρωτεύς.

Ἄχ! πό γένος μου σοχαρὲ με καλεβέχει,
 με λέγει λέχε σὺς λέφουε λέ έχει.
 Ἐγὼ ἐσάδου λρεῖς χόδουε ἴ λη ἐφλε,
 λέ ως ἴδουε βέζεσε λέ ἐσαρχε.
 Ἐδειχε ἴ ὄχουε σὺς ἴμα ἐσφρέουε
 λέι δέ ἴόχε λέ φρεῖ ἴχουε σφουέουε.
 Ἐταν σοχαρὲ ἴουε λέ ἴφουε βέζουε,
 Πέχε ἴ σὺς Τούρμα λέδουε δὲ χέουε.
 Τὸυε σὺχουε σὺχηρὲ λουε λυρανοῦε
 ὄχουε λουε Τούρμουε σοχαρὲ λὸ ἐφουέουε.
 Καὶ ὄι λη ἴχουε Τούρμουε ἐκαλέχευε,
 Τὸυε ἐσάδουε σὺς εἰς ἴ δὸβέυε,
 εἰ ἴδουε ἴχουε ὄμουε λέ Μοχαμέυε.
 Καχὲ ἴφουε, ἴ ὄχουε λουε ἐδουέουε,
 Ἄχ! ἴουε ἴχουε ὄ, σὺς ἴφουε μισουε,
 με μέτ' ἴφουε με ἴφουε ἴφουε ἴφουε,
 Ἄχ! ἴφουε ἴφουε λέ σὺς ἴφουε ἴφουε.

Χειρόγραφο ἀρχείου Στ. Κρίνου

ὡς καὶ καὶ καὶ,
καὶ ἀφαιρέσει,
καὶ ὡς ἴσως ἀνεστῆ ἀδελφία.
Εἰς σοὶ ὁ Θεός σου.

Ἡ ὑπόγραφή στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀρχείου Ἰακωβάτων

Το Μορίο Αγαθόφρον Πατριό
 Η ασπροσχημωσία & ἀσφιδία φίλοι δὲ
 & τοῖς περὶ αὐτὸν ἵνα ἐλπίσῃ ἐκ παλαιῶν
 αἰσῶν ἐκείνῃ χάρις ἔστω νὰ οἴαντο
 γὰρ ἐκδοκιμασιόντες & αἰσῶν ἐκ παλαιῶν
 ποιοῦσι χάρις & ἀγαθὴν γυνάμδ ἀγέδου
 & πρὸς τὸ παλαιὸν γένηται.
 Ἐλάχιμωσι
 ἔστω.

Χειρόγραφο Μοριε (ἡ ἐπιστολή πρὸς Ἀλ. Πατρινο)

Ἄσμα Πολεμιστήριον τῶν ὑδαίων
 τῆς ἰσθμῆς ἐλευθερίας Ἀσχαμίνων
 ἔγγινον.

Ὀ
 ἔγγινον συμπαύσαι, δούρου γὰ μετὰ ὑσούε,
 τῶν ἀχρεῶν Ἀσχοουμάνων, τῆς ἔγγιδος ἰνλοράντων
 ἔπεδυνκένος ἡ ἔρα, ἔδασει, ἔβίλοι. ἔρα,
 ἔποινη σπαρὶς βονάβη, μετὰ δαυρομασπράβη.
 ἔπειναμ ἔγγινες γεναιί, δρῆμελ' ἀνδρῆς ἐκαίνσοι.
 ἔββαλα μεραχρῶνος, ἐίστα ἔλα ὅσοι συμπερῶνος
 ἔκλυδα βίμεν ὅς διν ἄλλον ἔδ' ἐνδονεία σπῶν μεράβου.
 ἔως σὺλ' ἡ τυραννία, Ζῆλον

Ζῆλον ἡ ἐλευθερία.

Ἄς μεράβου ἀβρῆσινων τῶν βραικῶν καὶ καλαχοχῶν
 τούρμος, βεν' ἡ καὶ ἐλυράντης, καὶ ἀγούθου δὲν ἔρανη
 τῶση δια νιάδθια, ἔδση καλαδύναερα
 τῶν ἀχρεῶν τούρμων τῶν ἀγρίων δὲν ἔραμῶν
 ἔσαν ὅσα ἔσλας χῆρας, καὶ ἀπὲν ἔρανη τῆς ὄρας,
 ἡ βραικῶς ἐσιουδῶν, καὶ χῆρῶν δὲν ἔραμῶν
 ἔως σὺλ' Ἀσχοουμάνιος, ὑσβῆρῶν τῶν τῶν
 ἔως σὺλ' τυραννία,
 Ζῆλον ἡ ἐλευθερία.

Τὸ Ἄσμα Πολεμιστήριον σὲ χειρόγραφη συναγωγή πατριωτικῶν τραγουδιῶν
 (Συλλογὴ Μάνου Χαριτάτου)

Το βόρειο τμήμα του Χάρτη του Gull. Delisle της αρχαίας Έλλάδος.

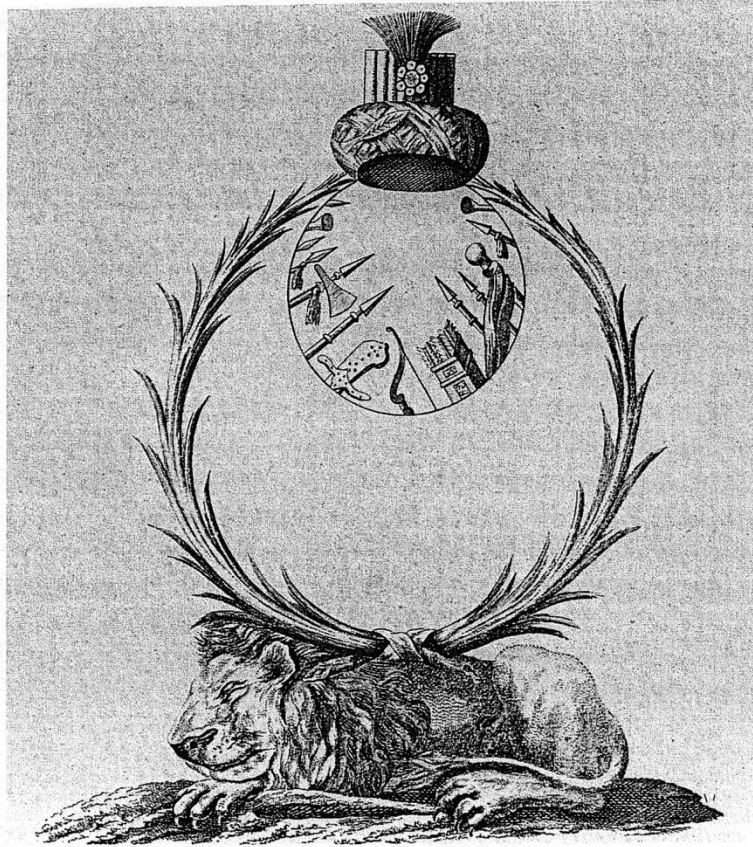
Τό νότιο τμήμα του Χάρτη του Gull. Delisle της αρχαίας Έλλάδος.

Παράσταση στὸν τίτλο τοῦ Ρήγα

Ο τίτλος του Χάρτη του Rizzi Zannoni που ο Ρήγας χρησιμοποίησε ως δεύτερο πρότυπο για την Χάρτα του.

Ἡ συμβολικὴ παράσταση τοῦ λιονταριοῦ στὴν ἐπιπεδογραφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως

Αδαμάντιος Κοραΐς (Χίος, 1748 - Παρίσι, 1833). “Ο Κοραΐς, με την πολύπλευρη προσωπικότητά του, με τις διαδοχικές επιδόσεις του μέσα στον ξαναγεννημένο Ελληνισμό, με την έντονη δυτικοφροσύνη του, με την υπερήφανη συνείδηση της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς, όλα αυτά διάχυτα σε μια μακρά ζωή, η οποία έρχεται ουσιαστικά να επικαλύψει ακέρια την καμπύλη του ελληνικού Διαφωτισμού, ο Κοραΐς είναι που πρέπει να θεωρηθεί ο πιο χαρακτηριστικός εκπρόσωπός του. Ακριβέστερα, η τοποθέτησή του μέσα στον χρόνο, τον κατασταίνει πιο ειδικά εκπρόσωπο της τελευταίας ιδίως περιόδου του Διαφωτισμού, εκείνης την οποία μπορούμε να ονομάζουμε ελληνική παλιγγενεσία, και που τελειώνει με τον Αγώνα του Εικοσιένα”.

Κ. Θ. Δημαράς

Ασπρόμαυρη λιθογραφία, 0,35x0,25 μ. Αρ. κατ. 4948/14.

Μικρή φωτογραφία (c.d.v.) της δεκαετίας του 1870 με την εικόνα του Ρήγα. Είναι φωτογραφική απόδοση χαλκογραφίας που τυπώθηκε το 1840 στο Παρίσι με τη φροντίδα του Ιωάννη Κωλέττη.

Αρ. κατ. Φ.Α. ΚΓ 88.

Μεγαλο
το πείσμα
Το οχράσμα τού παριάνει το πρόσωπον τού
Αλεξάνδρου, ες τήν αριστεράν του, καθ'
ήσαν μόνι Ανατολικά, εσάν η δέξτερη
ήταν εφ' αριστερά ες τόν ανατολικόν τμήμα τόν
έν Διόνη, τή θ. το γινώσκω εικόναμα, εφ' αριστερά
έν τήν θ. ημιβυτικόν εικόναμα ες τήν
Βαβυλώνα, τήν θ. ημιβυτικόν εικόναμα ες τήν
πρόσωπον τού εσάν τόν ήσαν τόν Διόνη,
ε. η. η. τήν θ. ημιβυτικόν εικόναμα τόν
Βαβυλώνα ες τόν ανατολικόν Αλεξάνδρου.

Cette gravure représente le buste d' Alexandre, et ceux
de ses 8 généraux, d'après une agathe rouge Orientale,
qui se trouve dans le cabinet Impérial de Vienne. Les
quatre tableaux au par-tout, représentent, le 1er son
entrée triomphale dans Babylone, le 2e la déroute des Perses
au granique, le 3e la défaite totale de Darius, et le 4e la
famille de ce roi vaincu aux pieds d' Alexandre.

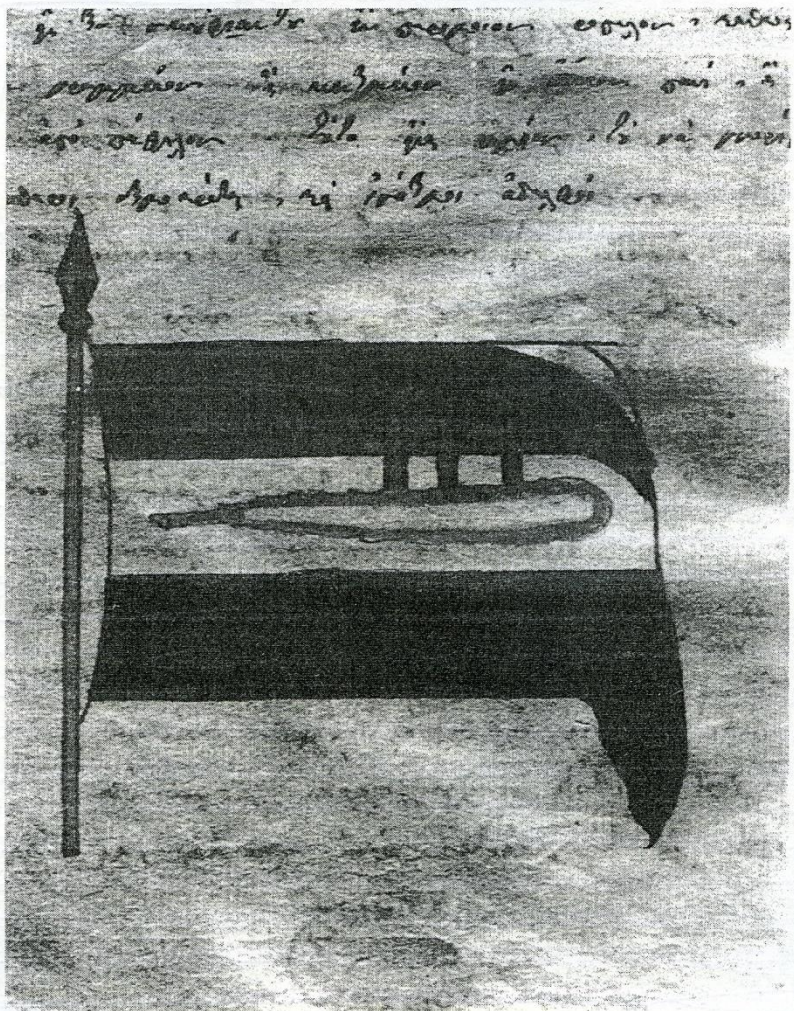
Ὁ Αλεξάνδρος γεννήθει ἐν τοῖς 356 πρὸ χριστοῦ, ἐπέδειξε τὴν
φιλοσοφίαν ἐν τῷ ἀριστοτελεῖ, ἔκαμε τὰ πρῶτα δείγματα τῆς
ἀνδρείας, εἰς τὴν πολέμικον ἀποστολὴν εἰς τὴν μάχην τῆς
Χαιρώνειας, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, εἰς τὴν ἐκείνην
τὴν ἡμέραν τῆς Μακεδονίας ἐπὶ χρόνῳ γενναίου ἀρχηγῶς
τῶν Ἑλλήνων εἰς τοὺς 338, διετέθεικε τὰς δυνάμεις αὐτῶν κατὰ
τὴν Πελοπόννησον, εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄκρην εἰς τὴν Ἀσίαν
εἰς Ἀρριανὴν, εἰς τὴν ἡμετέραν τῆς ἐπιπέδου. Ποδαὶ ἀξιώλογον
πολεῖς, ἔσχεδον εἰς τὴν ἡμετέραν ἡμέραν, τὸν χρόνον τὴν ὑπαρξί-
αν αὐτοῦ εἰς 323 χρόνον, βασιλευσάς 12.

Ἐξέτερον πικρὸν τὸ Φίγα Βαλεσσινὸν Θεοτόκου,
ἔκριν τὴν Ἑλλάδα, εἰς τὴν ἡμετέραν, 1797.

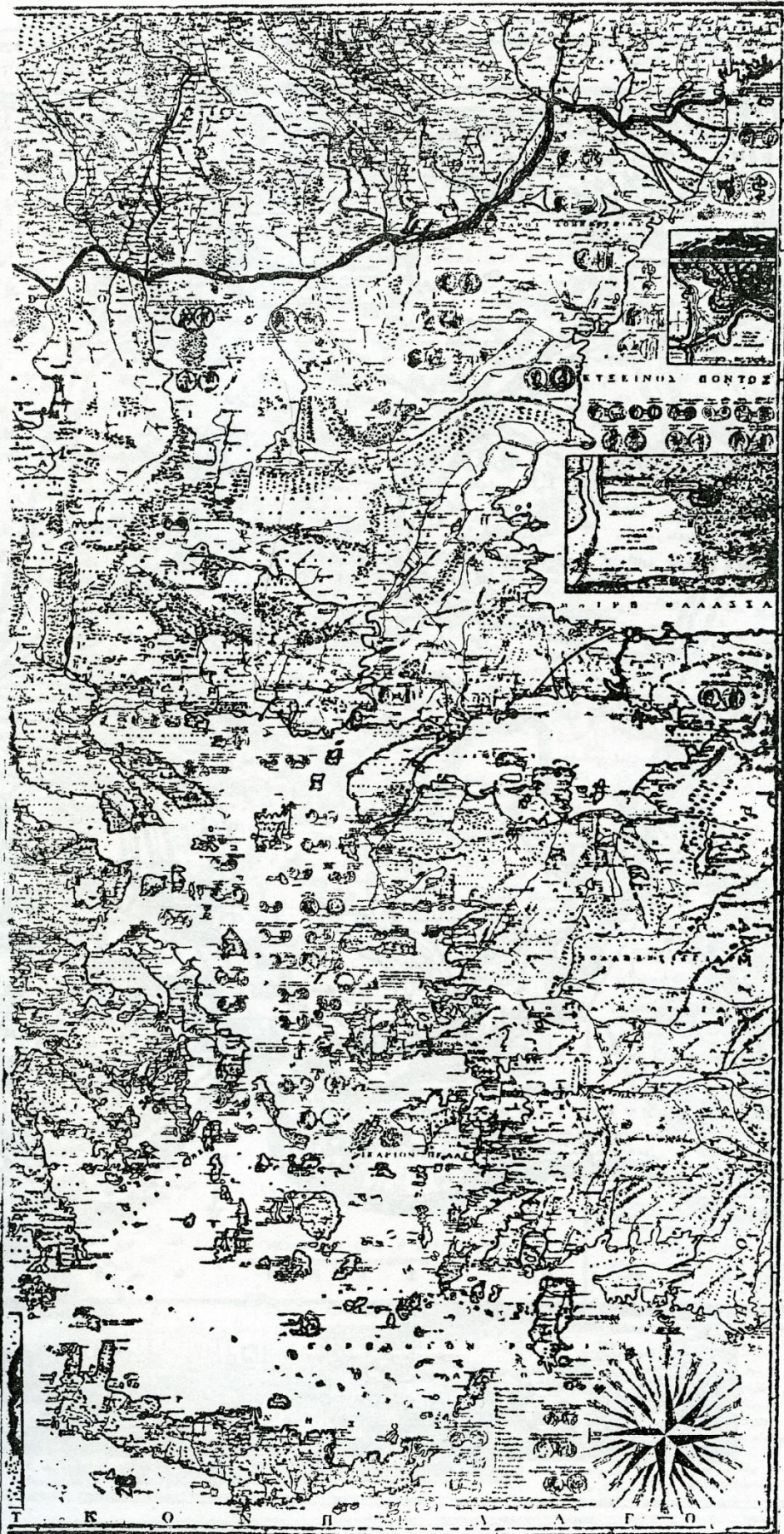
Alexandre né en 356 avant J. C. étudia la philosophie sous
Aristote, fit ses premières preuves de valeur et de talents
militaires à la bataille de Chéronée sous le commandement de son
pere, auquel il succéda, au trône de Macédoine à l'âge de 20 ans.
chef des grecs en 338 il en dirigea toutes les forces contre les
Perses, dont il devint le Empereur en Asie et en Afrique, et
qui il régna au sien plusieurs villes considérables, même
encore aujourd'hui, lui donnent leur existence, il mourut âgé
de 32 ans, après en avoir régné 12.

Publié par Rigas Vellianthi Pensation,
en faveur des grecs, et des amis de la grec.

Χαλκογραφία ασπρόμαυρη, 0,445x0,29 μ. Αρ. κατ. 2639

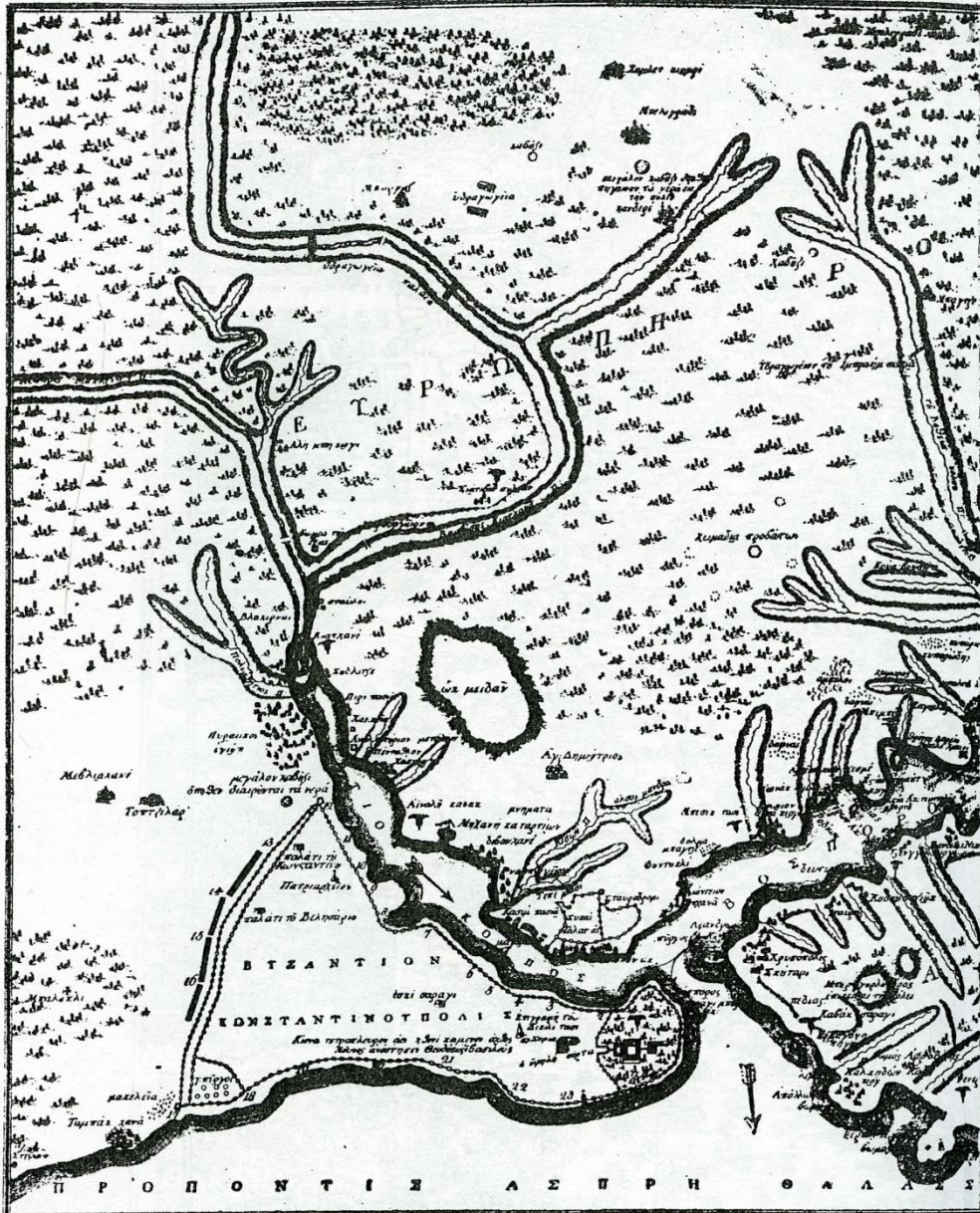
Απεικόνιση της σημαίας της *Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα* σε χειρόγραφο του έτους 1807 (Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας).

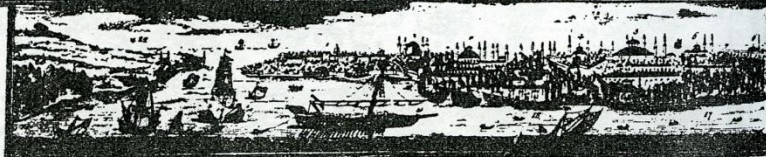
ΧΑΡΤΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ (1797)

τύπου 2Χ2 μέτρα).

ΕΠΙΠΕΔΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΤΟΥ ΚΡΑΘΟΥ ΤΗΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΣΤΗΝΟΥ ΤΗΣ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΤΑ
ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤ

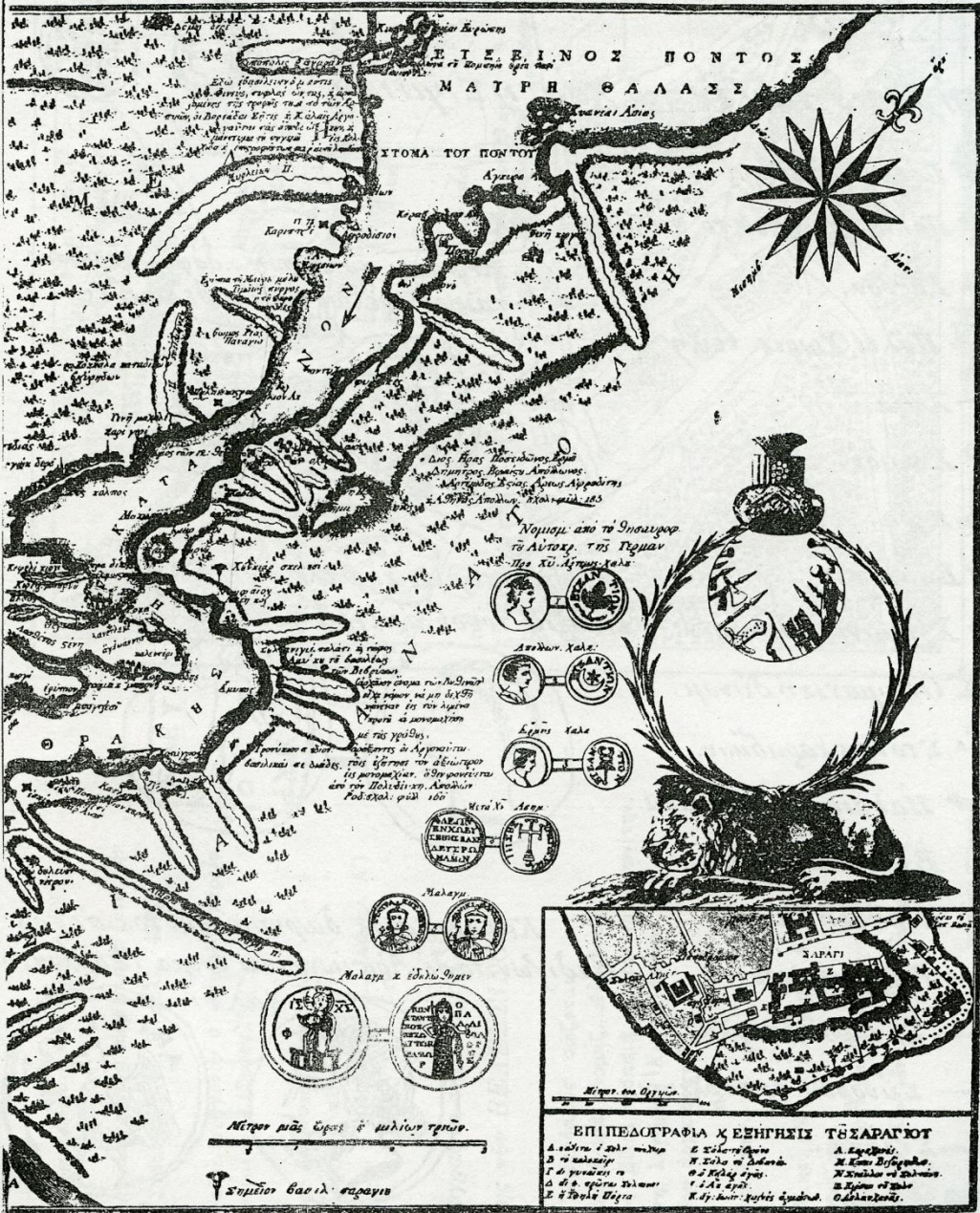
- αὐτῶν τῆς Πόλεως
1. Παρθενοῦ.	11. Ἀδωνῶν.
2. Ἀποστόλου Π.	12. Ἐργῶν.
3. Ἀνατολῆς καὶ	13. Ἐπιφανίου.
4. Ἐπιφανίου.	14. Ἐπιφανίου.
5. Ἰωάννου.	15. Ἰωάννου.
6. Ἰωάννου.	16. Ἰωάννου.
7. Ἰωάννου.	17. Ἰωάννου.
8. Ἰωάννου.	18. Ἰωάννου.
9. Ἰωάννου.	19. Ἰωάννου.
10. Ἰωάννου.	20. Ἰωάννου.
11. Ἰωάννου.	21. Ἰωάννου.
12. Ἰωάννου.	22. Ἰωάννου.
13. Ἰωάννου.	23. Ἰωάννου.
14. Ἰωάννου.	24. Ἰωάννου.
15. Ἰωάννου.	25. Ἰωάννου.
16. Ἰωάννου.	26. Ἰωάννου.
17. Ἰωάννου.	27. Ἰωάννου.
18. Ἰωάννου.	28. Ἰωάννου.
19. Ἰωάννου.	29. Ἰωάννου.
20. Ἰωάννου.	30. Ἰωάννου.

Ἐπιπέδου ἑξῆς πόλεως καὶ ἑξῆς Ἰωνίου
ἢ ἑξῆς ἑξῆς ἑξῆς ἑξῆς

Η ΕΠΙΠΕΔΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ
(πρὸβλ. σελ. 49)

ΡΟΜΗ ΘΕΑΣ ΤΗΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΑΓΓΗΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΑΡΑΓΙΩΤ ΜΕ ΤΑΣ ΠΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΟΝΟΜΑΣΙΑΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ
 Η ΘΕΤΤΑΛΟΥ 1796

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ (1796)

(καὶ σελ. 110)

Μελανθία Αζ.

Κεφαλή τῷ Ἀπόλλωνος
δαφνηφορῶντος. ἢ ὁ τρίτος
χαλκ.

Ἐξηγήσεις τῶν ἐν τῷ χάρτῃ σημείων.

✿ Πόλις μετείχη.

✿ Πόλις ὅπου ἦτον τό πάλαι με τειχη.

✿ Κάστρον.

⌚ Πόλις χωρίς τειχη

⌚ Χώρα.

○ Χωρίον.

△ Ἔτρα.

* Ἐκκλησία.

+ Χριστιανική δύναμις.

⌚ Οὐμανική δύναμις.

⌚ Στόλος καρπίων.

⌚ Παλαιά οχυρώματα

⌚ Ἑλληνική δύναμις.

⌚ Περσική δύναμις:

→ Τρέξιμον νερό.

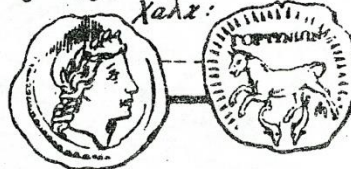
----- Σύνορον ἐπαρχιῶν.

..... Σύνορον τοπαρχιῶν.

~ Στράτα.

■ Ἀλιχάι

Κεφαλή τῷ Ἀπόλλ. δαφνηφορῶντος.
ταῦρος τρέχων ἔτι δύο δελφίνες
χαλκ.

Ἀνδρὸς γυμνῆ κεφαλῆ τῷ Ἀπόλλ. γυμνός.
ἐν δεξιᾷ τόξον. ἀριστερᾷ μῆλον.

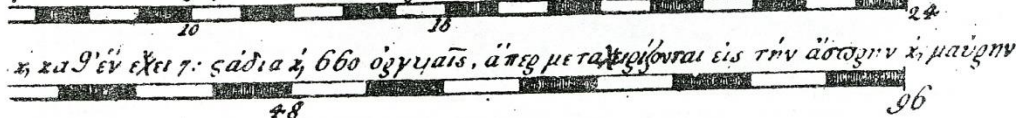

Κεφαλή διὸς δαφνηφορῶντος. αἰετός
βαδίζων. τὸ δὲ Ἀρισίων, εἶναι ὄνομα τῷ ἀρχόντος

τῆς Κνωσσοῦ.

Ἰμν. ἢ τοι διασήματος 24. ὠρῶν.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΩ ΔΕΞΙΑ ΓΩΝΙΑ
ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΛΩΛΕΚΑΦΥΛΛΗΣ ΧΑΡΤΑΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

